

अध्याय	विषय	पृष्ठ सङ्ख्या
	परिचय	3
भाग - I स्कूल शिक्षा		
1	प्रारम्भिक बाल्यावस्था देखरेख अनि शिक्षा : सिक्रको आधारशिला	8
2	बुनियादी शिक्षा अनि सङ्ख्या - ज्ञान सिक्रका लागि चाहिने पूर्व आवश्यकताहरू	10
3	ड्रप-आउट नानीहरूको सङ्ख्या घटाउनु अनि सबै स्तरमा शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्नु	12
4	स्कूलमा पाठ्यक्रम अनि शिक्षण-शास्त्र: सिकाइ समग्र समन्वित, आनन्ददायी अनि रुचिकर हुनुपर्छ।	14
5	शिक्षण	24
6	समतामूलक अनि समावेशी शिक्षक : सबैका निम्ति हुनुपर्छ	29
7	स्कूल कम्प्लेक्स/ क्लस्टरको माध्यमबाट कुशल संशोधन अनि प्रभावी परिचालना (गभर्नेन्स)	34
8	सामाजिक मानक र स्कुले शिक्षाको प्रमाण	37
भाग - II उच्च शिक्षा		
9	गुणत्ता विश्वविद्यालय अनि महाविद्यालय : एक नयाँ प्रगतिशील भविष्योन्मुख दृष्टिकोण	40
10	संस्थागत पुनर्गठन अनि समेकन	42
11	समग्र अनि बहुविषयक शिक्षाको दिशातर्फ	44
12	सिक्रका निम्ति उत्तम परिवेश अनि विद्यार्थीलाई सहयोग	47
13	प्रेरित, सक्रिय अनि क्षमताशील फेकल्टी	49
14	उच्च शिक्षामा समता अनि समावेश	50
15	शिक्षकको शिक्षा	52
16	व्यावसायिक शिक्षाको नयाँ छवि	54
17	नयाँ राष्ट्रिय अनुसन्धान फाउन्डेसनद्वारा सबै क्षेत्रमा गुणवत्ता अकादमिक अनुसन्धान उत्प्रेरन गर्नु:	55
18	उच्चतर शिक्षाको नियामक प्रणालीमा आमूल परिवर्तन	58
19	उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूको प्रभावशाली प्रशासन अनि नेतृत्व	61
भाग - III अन्य मुख्य विचारणीय मुद्दाहरू		
20	व्यावसायिक शिक्षा	62
21	प्रौढ शिक्षा अनि जीवनभरि सिकाइ	63

22	भारतीय भाषा, कला अनि संस्कृतिको संवर्द्धन	66
23	प्रौद्योगिकी उपयोग अनि एकीकरण	70
24	अनलाइन अनि डिजिटल शिक्षा : प्रौद्योगिकीको न्यायसम्मत उपयोग सुनिश्चित गरौं	73
भाग - IV चिताएको पुऱ्याउने रणनीति		
25	केन्द्रिय शिक्षा सल्लाहकार बोर्डको सशक्तिकरण	75
26	वित्त पोषण : बहनीय अनि सबैका निम्ति गुणवत्ता शिक्षा	75
27	कार्यान्वयन	76
	प्रयुक्त सङ्केत अक्षरहरूका सूचि	78

परिचय

पूर्ण मानव क्षमता प्राप्त गर्नका निम्ति एउटा न्यायसङ्गत र न्यायपूर्ण समाजको र राष्ट्रको विकासलाई अधि लानका निम्ति शिक्षा मूलभूत आवश्यकता हो। वैश्विक मञ्चमा आर्थिक वृद्धिको सन्दर्भमा भारतको बढ्दो नेतृत्व सामाजिक न्याय र समानता, वैज्ञानिक उन्नति, राष्ट्रिय एकीकरण अनि सामाजिक संरक्षणका निम्ति उच्च-गुणवत्तायुक्त शिक्षाको अवसर सर्वसाधारणलाई प्राप्त हुनु भारतको दिगो प्रगति र विकासका निम्ति अति आवश्यक हो। व्यक्तिको, समाजको र देशको अनि विश्व कल्याणका निम्ति हाम्रो देशको समृद्ध प्रतिभाहरू र अन्य सम्पदाहरूको विकास र विस्तार वैश्विक गुणवत्ता शिक्षाबाट मात्र सम्भव हुन्छ।

भारतले 2015 मा आत्मसात् गरेको दिगो विकास एजेन्डा 2030 को लक्ष्य (एसडीजी) मा प्रतिबिम्बित वैश्विक शैक्षिक विकास एजेन्डाअनुरूप विश्वमा 2030 सम्म “सबैका निम्ति समावेशी अनि समान गुणवत्तायुक्त शिक्षा सुनिश्चित गर्नु पर्ने अनि जीवनपर्यन्त शिक्षाको अवसर उपलब्ध गराइरहनुपर्ने” लक्ष्य राखिएको छ। यस्ता उच्च आदर्शमय उद्देश्यलाई पूर्ण गर्नका निम्ति सम्पूर्ण शिक्षा व्यवस्था पुनर्गठित गर्ने आवश्यकता छ। यसरी मात्र दिगो विकास 2030 को एजेन्डाका सबै महत्त्वपूर्ण लक्ष्य र उद्देश्य एसडीजी-अनुसार प्राप्त गर्न सकिने छ।

विश्व ज्ञानको परिदृश्यमा द्रुत गतिले कुदिरहेको छ। विविध वैज्ञानिक र प्राविधिक क्षेत्रमा भइरहेको आमूल परिवर्तन जस्तै ‘बिग डेटा’ मसिन सिकाइ अनि कृत्रिम बुद्धि (इन्टेलिजेन्स) - हरूका विकासले विश्वभरि कम कौशल काम गर्नेहरूको स्थान मसिनहरूले लिनेछन्। अर्कातिर ‘डेटा साइन्स, कम्प्युटर साइन्स’ अनि गणितको क्षेत्रमा विज्ञान, नृविज्ञान (एन्थ्रोपोलोजी) आदि विविध विषयहरूमा योग्यता भएकाहरू अनि कुशल प्राविधिकहरूको खाँचो भई तिनको माग बढ्ने छ। पर्यावरण परिवर्तन बढ्दो प्रदुषण अनि घट्दो प्राकृतिक सम्पदाको पृष्ठभूमिमा विश्वको ऊर्जाको खाँचो; जल, खाद्य अनि स्वच्छता आदिको आवश्यकता पुरा गर्नका निम्ति नयाँ मार्ग खोज्नु पर्नेछ। यसैकारण पनि जीव विज्ञान, रसायन विज्ञान, भौतिक विज्ञान, कृषि, जलवायु विज्ञान अनि समाज विज्ञानको क्षेत्रमा नयाँ प्राविधिक श्रमिकहरूको खाँचो पर्नेछ। महामारीको बढ्दो उद्भव अनि महामारीको कारणले सङ्क्रामक रोग प्रबन्धन र टीकाको विकास र परिणामी सामाजिक मुद्दाहरूले बहुविषयक अध्ययनको आवश्यकता अझ बढाएको छ। जति जति भारत विकसित देश हुँदै विश्वका प्रथम तीन अर्थ-व्यवस्थामध्ये एक बन्दै जान्छ उति उति मानविकी अनि कला विषयको माग बढ्दै जान्छ।

रोजगारको परिस्थितिको द्रुत गतिको परिवर्तन र वैश्विक परिवेशका पृष्ठभूमिमा नानीहरूले सिकु मात्र होइन तर कसरी सिकु भन्ने कुरा अति महत्त्वपूर्ण भएको छ। तसर्थ शिक्षामा विषय-वस्तुभन्दा अधिक सिकारुहरूले समस्या समाधान अनि तार्किक एवम् रचनात्मक रूपमा सोच-विचार गर्न सिकुपर्छ। विविध विषयमाझको अन्तर्सम्बन्ध बुझ्न सक्नुपर्छ। केही नयाँ सोच्नु सक्नुपर्छ र ती सोचलाई परिवर्तन हुँदै गरेको परिस्थिति अथवा क्षेत्रमा प्रयोग गर्नसक्ने हुनुपर्छ। शिक्षण धेरै अनुभवात्मक होस्, समग्र र समन्वित रूपमा हेर्नसक्ने किसिमको बनाउने होस्, लचिलो, संवाद र खोजलाई प्रोत्साहन दिने प्रकारको अनि रुचिकर र शिक्षार्थी केन्द्रित होस्। शिक्षाले शिक्षार्थीको जीवनको सबै पक्ष र क्षमताहरूको सन्तुलित विकास गर्नुपर्छ त्यसैले पाठ्यक्रममा विज्ञान अनि गणितबाहेक बुनियादी कला, शिल्प, मानविकी खेल अनि फिटनेस, भाषा, साहित्य, संस्कृति र मूल्यजस्ता विषयहरू समावेश गरिएको होस्। शिक्षाले चरित्र निर्माण गरिनुपर्छ, शिक्षार्थीमा नैतिक, तार्किक, करुणा र संवेदनशीलता विकास हुनुपर्छ अनि तिनलाई रोजगारका निम्ति सक्षम बनाउनुपर्छ।

अहिलेको सिक्रे र सिकाउने ढङ्ग र त्यसको परिणाम अनि जे चाहिएको छ, तिनीहरू माझ भएको खाल्डो बाल्यकालदेखि पछिसम्म नै उच्च गुणवत्ता, न्यायपूर्ण अनि एकीकृत व्यवस्था ल्याउने मूलभूत सुधारहरू गरी पुल पाँधेर बाँध्नुपर्छ।

शिक्षा व्यवस्थालाई 2040 भित्रमा कसैको र कहिले भन्दा दोस्रो नहुने प्रकारको बनाई, जस्तो र जुनसुकै सामाजिक, आर्थिक पृष्ठभूमिबाट आए पनि न्यायपूर्ण र उच्च गुणवत्ता शिक्षामा सबैको पहुँच होस् भन्ने लक्ष्य राख्नुपर्छ।

यो राष्ट्रिय शिक्षा नीति 2020 एक्काईसौँ शताब्दीको पहिलो शिक्षा नीति हो जसले देशको विकासको आवश्यक खाँचोहरू पुरा गर्ने लक्ष्य राख्छ। यस नीतिले भारतको परम्परा अनि सांस्कृतिक मूल्यहरूको आधारलाई जस्ताको तस्तै राखेर एक्काईसौँ शताब्दीको शिक्षाको लक्ष्य (एसडीजी-4 समेत) अघि राखेर शिक्षाको संरचना नियमावली र प्रशासनलाई पूनर्जीवित र पुनर्मूल्याङ्कन गर्दै शिक्षा नीति निर्माणको प्रस्ताव राख्दछ। राष्ट्रिय शिक्षा नीतिले प्रत्येक व्यक्तिमा निहित रचनात्मक क्षमताको विकासमाथि जोड दिँदछ। साक्षरता तथा सङ्ख्या ज्ञान जस्तो बुनियादी क्षमतासितै उच्च स्तरीय तार्किक अनि समस्या-समाधान गर्नसक्ने क्षमताको विकास मात्र होइन तर शिक्षाले नैतिक, सामाजिक अनि भावनात्मक स्तरमा पनि व्यक्तिको विकास गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्तमा नयाँ शिक्षा नीति आधारित छ।

भारतको प्राचीन अनि सनातन ज्ञान र चिन्तनको ज्योतिले यस नयाँ शिक्षा नीतिलाई डोऱ्याएको छ। ज्ञान-प्रज्ञा अनि सत्यको खोज भारतीय विचार परम्परा र दर्शनमा सर्वोच्च उद्देश्य मानिन्थ्यो। ज्ञान आर्जन होइन तर पूर्ण आत्मज्ञान अनि मुक्तिको लक्ष्यमा भारतमा शिक्षा सांसारिक ज्ञान र पाठशालापछि जीवनको तयारी स्वरूप दिइन्थ्यो। तक्षशिला, नालन्दा, विक्रमशिला अनि वल्लभी जस्ता प्राचीन भारतका विश्वस्तरीय संस्थानहरूले अन्तर-विषयी अध्ययनका विविध क्षेत्रमा जस्तै शिक्षण र शोधमा किर्तीमान खडा गरी नाम कमाएको थियो। विभिन्न पृष्ठभूमि र देशहरूबाट आउने विद्यार्थी र विद्वान्हरू यी संस्थानहरूबाट लाभान्वित भएका थिए। यस शिक्षा व्यवस्थाले चरम सुश्रुत, आर्यभट्ट चाणक्य, चक्रपाणि दत्ता, माधव, पाणिनि, पतञ्जलि, नागार्जुन, गौतम, पिङ्गल, शङ्करदेव, मैत्रेयी, गार्गी अनि थिरुवल्लुवर जस्ता महान् विद्वान्हरूलाई जन्म दिएको थियो। यी विद्वान्हरूले विश्वस्तरमा ज्ञानको विविध क्षेत्र जस्तै - गणित, खगोल विज्ञान, धातु विज्ञान, चिकित्सा विज्ञान, शल्य विज्ञान, सिभिल इन्जिनियरिङ, भवन निर्माण, नौकायान निर्माण, दिशा ज्ञान, योग, ललित कला, शतरंज आदिमा प्रमाणयुक्त भौगोलिक योगदान गरेका छन्। भारतीय संस्कृति र दर्शनको संसारमा गहन प्रभाव परेको छ। वैश्विक महत्त्वको समृद्धशाली पुर्ख्यौली सम्पदा (विरासत) -लाई सम्हालेर संरक्षित राख्ने आवश्यकता मात्र होइन तर हाम्रो शिक्षा व्यवस्थाले यसमाथि शोध गरी अझ समृद्धशाली र नयाँ नयाँ उपयोगबारे सोच्न थाल्नु पर्नेछ।

शिक्षा व्यवस्थाको बुनियादी सुधारको केन्द्रमा शिक्षक नै हुनुपर्छ। शिक्षकलाई प्रत्येक स्तरमा समाजको सर्वाधिक सम्माननीय अनि अनिवार्य सदस्य मानेर पुनः गुरुत्वपूर्ण ठाउँ दिनुपर्छ, वास्तवमा शिक्षकले नै सही अर्थमा नवीन पिँढीको आकार तयार पार्दछ। प्रस्तुत नयाँ नीतिमा शिक्षकलाई सक्षम बनाउने हरसम्भव पाइला चाल्नुपर्छ जसको कारण उनी आफ्नो कार्य प्रभावपूर्ण ढङ्गले गर्न सक्न्। नयाँ शिक्षा नीतिले प्रत्येक स्तरमा शिक्षण पेशाका निम्ति होनहार व्यक्तिलाई छान्नुपर्छ र उनको आजीविका, सम्मान, मान-मर्यादा अनि स्वायत्तता सुनिश्चित गर्नुपर्छ। साथै, व्यवस्थामा गुणवत्ता नियन्त्रण अनि उत्तरदायित्वको बुनियादी प्रक्रियाहरू स्थापित गर्नुपर्छ।

देशका जुनै ठाउँमा बस्ने विद्यार्थी होस्, नयाँ शिक्षा नीतिले सबै विद्यार्थीका निम्ति गुणवत्तापूर्ण शिक्षा-व्यवस्थाको चाँजो मिलाएको हुनुपर्छ। यसमा ऐतिहासिक कारणले किनारीकृत, वञ्चित अनि थोरै प्रतिनिधित्व भएका समूहमाथि पूर्ण ध्यान दिनुपर्छ। शिक्षा समानता र समावेश एवम् आर्थिक तथा सामाजिक परिवर्तन ल्याउने एउटा बलियो साधन हो। यस्ता वञ्चित नानीहरूका निम्ति व्यवस्थाभित्र निहित बाधाहरूलाई पन्छ्याएर शिक्षा व्यवस्थामा पस्ने, माथि उठ्ने र उत्कृष्ट प्रदर्शन गर्ने अवसर सुनिश्चित गर्नु पर्दछ।

यी कुराहरू देशको स्थानीय अनि वैश्विक आवश्यकतालाई ध्यानमा राखेर अनि समृद्धशाली विविधता र संस्कृतिलाई शिरोपर गरी नयाँ शिक्षा नीतिमा समावेश गरिएको हुनुपर्छ। भारतका युवावर्गलाई भारतबारे ज्ञान अनि देशका विविध सामाजिक, सांस्कृतिक, प्राविधिक आवश्यकताहरू यसका अद्वितीय कला, ज्ञानको परम्परा अनि सशक्त नीति आदिबारे ज्ञानवान् बनाउनु राष्ट्रिय गौरव, आत्मविश्वास, आत्मज्ञान, परस्पर सहयोग अनि एकताको र भारतको उच्चतातिर अघि बढ्नका निम्ति अति आवश्यक छ।

अघिल्ला नीतिहरू

अघिल्ला नीतिहरूको ध्यान शिक्षामा पहुँच र न्यायसङ्गतता थियो। 1986 को राष्ट्रिय शिक्षा नीतिको अधुरो एजेन्डालाई 1992 मा संशोधन (एनपीई 1986/92) गरिवरि पूर्ण गर्ने भरमगदुर प्रयास गरियो। 1986/92 को संशोधन नीति पश्चात् 2009 को अधिनियम अनुसार निशुल्क अनि अनिवार्य शिक्षाको नीति एउटा ठुलो पाइला थियो जसले सबैलाई प्रारम्भिक शिक्षा सजिलैसित उपलब्ध गराउनका निम्ति वैधानिक आधार सुनिश्चित गरेको थियो।

यस नीतिको आधार सिद्धान्त

शिक्षण व्यवस्थाको उद्देश्य युक्तिसङ्गत विचार र काम गर्न सक्षम, करुणामयी तथा सहानुभूतिपूर्ण, साहस र लचिलोपन भएको वैज्ञानिक चिन्तन र रचनात्मक कल्पना शक्ति सम्पन्न अनि नैतिक मूल्यले भरिपूर्ण एउटा असल मान्छेको विकास गर्नु हो।

एक असल शैक्षणिक संस्थानमा प्रत्येक विद्यार्थीको स्वागत र देखरेख हुनुपर्छ, सुरक्षित र प्रेरणादायक परिवेश हुनुपर्छ, सबै विद्यार्थीले सिक्रका निम्ति विविध प्रकारको अनुभव अर्जन गर्नसक्ने र सिक्रका निम्ति असल बुनियादी ढाँचा र उपयुक्त संसाधन उपलब्ध भएको हुनुपर्छ। यी सबै आवश्यक कुराहरू प्राप्त गर्ने शिक्षण संस्थानको लक्ष्य हुनुपर्छ। यति भएर पनि विभिन्न संस्थानमाझ शिक्षाको प्रत्येक स्तरमा पारस्परिक जोड्नी अनि समन्वय हुनु आवश्यक छ।

शिक्षा व्यवस्था अनि यसभित्रका प्रत्येक संस्थानहरूलाई मार्गदर्शन गर्ने आधारभूत सिद्धान्तहरू :

- प्रत्येक नानीको विशिष्ट क्षमताको स्वीकृति, चिह्नारी अनि तिनको विकासका निम्ति प्रयास- शिक्षक अनि अभिभावकलाई यस्ता क्षमताहरूप्रति संवेदनशील बन्नुपर्छ जसले गर्दा नानीको प्राज्ञिक अनि अन्य क्षमताहरूको सर्वाङ्गिक विकासमा ध्यान दिइयोस्।
- बुनियादी साक्षरता अनि सङ्ख्या ज्ञानलाई सर्वाधिक प्राथमिकता दिनु- कक्षा तीनसम्म सबै नानीहरूले साक्षरता र सङ्ख्या ज्ञान सिक्रका निम्ति मूलभूत कौशलता प्राप्त गर्नु।
- लचिलोपन- शिक्षार्थीमा सिक्रे तरिका र ढङ्ग अनि कार्यक्रम छान्न सक्ने क्षमता होस्। यस्तरी आफ्ना प्रतिभा र रुचिअनुसार आफ्नो बाटो रोज्न सकुन्।
- कला अनि विज्ञानमाझ पाठ्यक्रम र पाठका गतिविधिहरूमाझ, व्यावसायिक अनि शैक्षणिक विधाहरूमाझ कुनै_कठोर र स्पष्ट पार्थक्य नहोस्। यस्तरी ज्ञान-विषयमा हानीकारक उच्चता र हीनताको भावना, पारस्परिक दुरत्व र असम्बद्धता घटोस् बरु नआवोस्;
- सबै प्रकारका विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, कला, मानविकी, खेलकुद आदिको बहुविषयक विश्व व्यवस्थामा ज्ञानको एकता र समन्वयका निम्ति शिक्षा बहुविषयक अनि समग्र शिक्षाका आधारमा हुनुपर्छ;

- अवधारणात्मक बुझाइमा ध्यान दिँदै रहने र परीक्षाका निम्ति रट्ने र परीक्षाका निम्ति पढ्ने पद्धति छोड्नुपर्छ;
- युक्तिसङ्गत निर्णय लिनसक्ने अनि नयाँ ढङ्ग निकाल्न सक्ने सोच विकास होस् भनी रचनात्मक र तार्किक सोचमा पुरा ध्यान;
- नैतिकता, मानवीय अनि संवैधानिक मूल्य – जस्तो सहानुभूति, अरूको सम्मान, स्वच्छता, शिष्टचार, लोकतान्त्रिक भावना, सार्वजनिक सम्पत्तिको सम्मान, वैज्ञानिक चिन्तन, स्वतन्त्रता, जिम्मेदारी, बहुलतावाद, समानता अनि न्याय;
- अध्ययन र अध्यापनको काममा बहुभाषिकता र भाषाको शक्ति प्रयोग र प्रोत्साहन
- जीवन कौशल- जस्तो पारस्परिक संवाद, सहयोग, सामूहिक कार्य अनि लचिलोपन
- 'कोचिङ संस्कृति'लाई प्रोत्साहन दिने वर्षको अन्तमा हुने वार्षिक परीक्षाको त्याग गरी सिक्का निम्ति निरन्तर मूल्याङ्कन गर्ने प्रणालीमा बल दिनुपर्छ।
- प्रविधिको सकेसम्म उपयोगमाथि जोड- सिक्का र सिक्काउन भाषाको बाधा हटाउन, दिव्याङ्ग विद्यार्थीका निम्ति बढ्दो पहुँच दिलाउन अनि शिक्षा परिकल्पना र प्रबन्धमा प्रविधिको सकेसम्म उपयोगमाथि बल;
- सबै पाठ्यक्रम, शिक्षण शास्त्र अनि विविधता र स्थानीय सन्दर्भलाई सम्मान दिँदै शिक्षा एक समलवर्ती विषय (कन्करेन्ट) विषय हो भन्ने कुरा बुझिराख्नुपर्छ।
- सबै शैक्षिक निर्णयहरू पूर्ण क्षमता र समावेशी आधारशिलाको आधारमा गरिनुपर्छ- शिक्षालाई मानिसको पहुँच र सामर्थ्यको रेखाभिन्ने राखिनुपर्छ।
- शिक्षाको सबै स्तरमा पाठ्यक्रमको तालमेल- बाल्यकाल देखरेखदेखि, विद्यालय र उच्चतर विद्यालय शिक्षासम्मको तालमेल
- शिक्षा अनि सङ्काय (फ्याकल्टी) – सिक्का प्रक्रियाको केन्द्र अनि तिनीहरूको नियुक्ति, निरन्तर व्यावसायिक विकास अनि सकारात्मक कार्य परिवेश र सेवाको स्थिति;
- शैक्षिक प्रणालीको अखण्डता, पारदर्शिता अनि संसाधन कुशलता – अडिट र सार्वजनिक प्रकटीकरणबाट सुनिश्चित गर्नका निम्ति एउटा 'हलुको तर प्रभावी नियामक ढाँचा' सँगै स्वायत्तता, सुशासन अनि सशक्तिकरण- को माध्यमबाट नयाँ आचार अनि आउट अफ द बक्स विचारहरू प्रोत्साहन गर्नु;
- गुणवत्तापूर्ण शिक्षा र विकासका निम्ति उत्कृष्ट स्तरको शोध
- शैक्षिक विशेषज्ञहरूद्वारा निरन्तर अनुसन्धान अनि नियमित मूल्याङ्कनको आधारमा प्रगतिको सतत समीक्षा;
- भारतीयतामा गाडिएको जरा र गर्व अनि यसको समृद्ध, विविध प्राचीन अनि आधुनिक संस्कृति, ज्ञान व्यवस्थाहरू र परम्परा,
- शिक्षा एक लोकसेवा हो- गुणवत्ता शिक्षामा सबैको पहुँच एउटा शिशुको मौलिक अधिकार हो;
- एउटा बलियो र जीवन्त सार्वजनिक शिक्षा प्रणालीमा पर्याप्त निवेश – अनि परोपकारी तथा जनसहभागिताका निम्ति प्रोत्साहन र सुविधा।

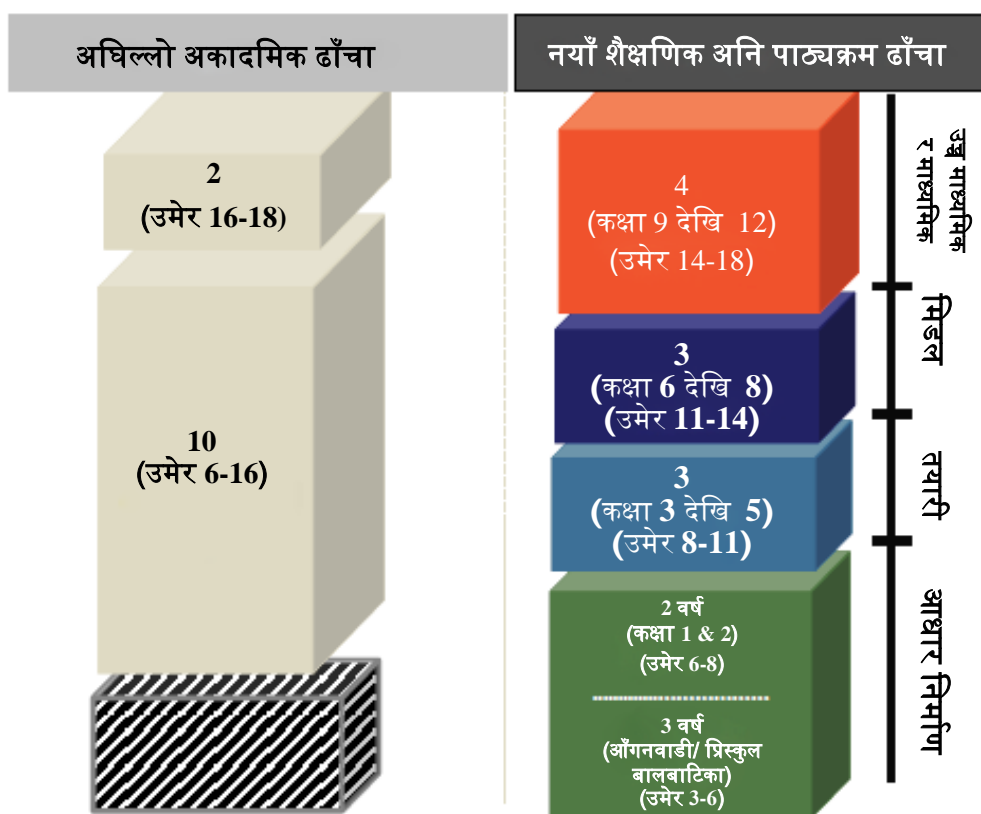

यस नीतिको भविष्य दर्शन (भिजन)

भारतीय मूल्यहरूबाट नै शिक्षा प्रणालीको विकास गर्नु यस राष्ट्रिय शिक्षाको भविष्य दर्शन हो । यसले सबैलाई उच्चतर गुणवत्तायुक्त शिक्षा उपलब्ध गराएर भारतलाई ज्ञानको महाशक्ति बनाएर एउटा जीवन्त अनि न्यायसङ्गत ज्ञान समाजमा परिवर्तन ल्याउनका निम्ति प्रत्यक्ष रूपमा योगदान गर्नेछ। यस नीतिको परिकल्पनाअनुसार हाम्रा संस्थाहरूका पाठ्यक्रम र शिक्षा विधिले विद्यार्थीहरूमा आफ्नो मौलिक दायित्व अनि संवैधानिक मूल्यहरूप्रति जागरूकता ल्याओस्। यस नीतिको भविष्य दर्शनअनुसार विद्यार्थीहरूमा भारतीय हुनुको गर्व विचारमा मात्रै होइन तर व्यवहार, बुद्धि, कार्य, ज्ञान, कौशल मूल्यहरू अनि सोचमा पनि आओस् जसमा मानव अधिकार, स्थायी विकास अनि जीवनयापन र कल्याणका निम्ति प्रतिबद्धता रही साँचो अर्थमा वैश्विक नागरिक हुने चिन्तन होस्।

भाग I - स्कुल शिक्षा

यस नीतिले 10+2 स्कुली शिक्षाको संरचनालाई पुनर्गठित गरी नयाँ 5+3+3+4 गर्ने परिकल्पना गर्दछ। यसले 3-18 वर्षका विद्यार्थीहरूलाई प्रभाव पार्दछ। तल दिइएको आकृतिमा अनि अध्याय चारमा यसको विस्तृत विवरण छ।

अहिले तीन देखि छ वर्षसम्मका नानीहरू 10+2 को ढाँचामा समावेश छैनन् किनभने छ वर्षको नानीलाई कक्षा एकमा भर्ना दिइन्छ। नयाँ ढाँचामा 5+3+3+4 को ढाँचामा तीन वर्षको नानीलाई पाने समावेश गरेर प्रारम्भिक

बाल्यावस्था देखरेख अनि (ईसीसीई) को एउटा बलियो घडेरीमा समावेश गरिन्छ जसले गर्दा त्यो नानीको विकास राम्रो भएर जान्छ, धेरै उपलब्धी गर्नसक्छ अनि खुसी रहन सक्छ।

1. प्रारम्भिक बाल्यावस्था देखरेख अनि शिक्षा : सिक्को आधारशिला

1.1. नानीहरूको मस्तिष्कको 85 प्रतिशत विकास छ वर्षभन्दा पहिले नै हुन्छ। नानीहरूको मस्तिष्कमा उचित विकास अनि शारीरिक वृद्धि सुनिश्चित गर्नका निम्ति उनीहरूको आरम्भिक छ वर्षलाई महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। अहिले विशेष गरी सामाजिक र आर्थिक रूपमा वञ्चित करोडौं नानीहरूका निम्ति गुणवत्ता भएको प्रारम्भिक देखरेख अनि शिक्षा उपलब्ध छैन। ईसीसी सम्भवतः समता स्थापित गर्नसक्ने सबैभन्दा बलियो माध्यम हुनसक्छ। प्रारम्भिक बाल्यावस्था विकास, देखरेखका निम्ति गुणवत्ता शिक्षाको प्रावधान सबैका लागि उपलब्ध गराइनुपर्छ, जतिसक्दो 2030 भन्दा अघि ता कि अहिले पहिलो कक्षामा भर्ना हुने नानीहरूले पनि स्कुली शिक्षाका निम्ति पूर्णरूपमा तयार रहनु।

1.2. ईसीसीमा मुख्य रूपले लचिलो, बहुआयामी, बहुस्तरीय, खेल-आधारित, गतिविधि-आधारित अनि खोज आधारित शिक्षा सामेल गरिएको छ। अक्षर, भाषा, सङ्ख्या, गन्ती, रङ्ग, आकार, इन्डोर वा आउट-डोर खेल, पजल, चित्रकला, पेन्टिङ, अन्य दृश्यकला, शिल्प, नाटक, कठपुतली, सङ्गीत अनि अन्य गतिविधिहरू सामेल गरी सँगसँगै अरू कामहरू जस्तै- सामाजिक कार्य, मानवीय संवेदना, राम्रो व्यवहार, शिष्टाचार, नैतिकता, व्यक्तिगत र सार्वजनिक स्वच्छता, समूहसित मिलेर काम गर्नु अनि पारस्परिक सहयोगको विकास होस् भन्ने कुरामा पनि ध्यान दिइरहेको थियो। ईसीसीको समग्र उद्देश्य नानीहरूको शारीरिक- भोतिक विकास, संज्ञानात्मक विकास, सामाजिक संवेगात्मक-नैतिक विकास, सांस्कृतिक विकास, संवादका निम्ति आरम्भिक भाषा, साक्षरता अनि सङ्ख्यात्मक ज्ञानको विकासमा अधिक फल प्राप्त गर्नु पर्ने छ।

1.3. एसीईआरटीले आठ वर्षसम्मका नानीहरूका निम्ति दुई भागमा प्रारम्भिक बाल्यावस्थाको शिक्षाका निम्ति उत्कृष्ट पाठ्यक्रम अनि शैक्षणिक ढाँचा (एनसीपीएफईसीई) को विकास गर्नेछ अर्थात् 0-3 वर्षका नानीहरूका निम्ति एउटा सब फ्रेमवर्क अनि 3-8 वर्षसम्मका नानीहरूका निम्ति एउटा अर्को फ्रेमवर्क विकास गरिने छ। उपरोक्त दिशा-निर्देशनअनुसार ईसीसी राष्ट्रिय अनि अन्तर्राष्ट्रिय नयाँ आचार प्रथा सर्वोत्तम प्रथाहरूबारे नवीन्तम शोधहरू सामेल गरिने छ। विशेषतः शताब्दी शताब्दीदेखि विकसित हुँदै आएका ईसीसी संलग्न भएको कला, कथा, कविता, खेलकुद, गीत अनि अन्यान्य कुराहरू सुहाउँदिला प्रकारले समावेश गरिनेछ। यो फ्रेमवर्कले अभिभावक अनि आरम्भिक बाल देखरेख अनि शैक्षणिक संस्थाहरूलाई मार्गदर्शनको रूपमा हेर्नेछ।

1.4. ईसीसीको गुणवत्ता-उच्च शिक्षाको पहुँच देशभरि सर्वव्यापी स्तरमा सबैलाई प्राप्त होस् भन्ने बृहत् लक्ष्य राख्नुपर्छ। पछौटे जिल्ला अनि अन्य सामाजिक र आर्थिक रूपमा पछौटे रहेका क्षेत्रहरूलाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ। विस्तृत र सशक्त ईसीसी संस्थानहरूद्वारा ईसीसी प्रणाली लागु गरिनेछ। जस्तै- क) पहिलेदेखि धेरै विस्तृत अनि ख) प्राथमिक विद्यालयसँगसँगै स्थित आगनवाडीको माध्यमबाट, ग) पूर्णप्राथमिक विद्यालयहरू जो 5/6 वर्ष पुराना छन् तर प्राथमिक विद्यालयहरूसितै स्थित छन्, उनीहरूको माध्यमबाट (घ) छुट्टै अलग्गै चलिरहेका प्रिस्कूलहरूका माध्यमबाट यी नीतिहरू लागु गरिनेछ। यी सबै विद्यालयहरूमा ईसीसी पाठ्यक्रम अनि शिक्षणमा प्रशिक्षित कर्मचारी/शिक्षकलाई नियुक्ति दिइनेछ।

1.5. प्रारम्भिक बाल्यावस्था देखरेख अनि शिक्षा (ईसीसीई)को व्यापक पहुँचका निम्ति आगनवाडी केन्द्रहरूका उच्चतर गुणवत्ताको बुनियादी ढाँचा, खेल-उपकरण अनि पूर्ण रूपले प्रशिक्षित आगनवाडी

कार्यकर्ताहरू/शिक्षकहरू सँगसँगै सशक्त बनाइने छ। प्रत्येक आगनवाडीमा समृद्ध शिक्षाको वातावरणसित उचित योजनायुक्त हावादार, नानीहरूलाई सुहाउँदिलो भवन निर्माण हुनेछ। आगनवाडी केन्द्रका नानीहरूले गतिविधिपूर्ण क्षेत्र पर्यटन गर्नेछन् अनि त्यहाँको स्थानीय प्राथमिक स्कुलका शिक्षक र विद्यार्थीहरूसित गर्नेछन् ता कि आगनवाडी केन्द्रबाट प्राथमिक स्कुलमा सर्दा सजिलो होस्। आगनवाडीहरूलाई स्कुल परिसर/स्कुल समूहहरूसित पूर्णरूपले जोडिने छ । यसरी नै आगनवाडी स्कुलका बालबच्चाहरू, अभिभावक अनि शिक्षकहरूलाई स्कुलमा/स्कुलका परिसरहरूमा भएका विभिन्न कार्यहरूमा परस्परमा बोलाइने छ।

1.6. परिकल्पना के छ भने पाँच वर्षभन्दा साना प्रत्येक शिशु एउटा प्रारम्भिक कक्षा अथवा 'बालनाटिका' (कक्षा एकभन्दा पहिले) कक्षामा जान्छ जहाँ ईसीसीई योग्य शिक्षक हुन्छन्। तयार पारिने कक्षामा सिकाई मुख्यरूपमा खेल-आधारित शिक्षामा हुनुपर्छ। यसमा संज्ञानात्मक, भावनात्मक अनि सङ्ख्याज्ञान विकसित गर्नतिर ध्यान दिइनेछ। दिउँसोको (मध्याह्न) भोजन प्राथमिक विद्यालयहरूसँगसँगै तयारी कक्षाहरूमा पनि व्यवस्था गरिनुपर्छ। आगनवाडी व्यवस्थामा उपलब्ध स्वास्थ्य जाँचबुझ गरिने व्यवस्था प्राथमिक विद्यालयहरूमा पनि उपलब्ध गराइनुपर्छ।

1.7. आगनवाडीका निम्ति ईसीसीई प्रारम्भिक शिक्षकहरूको केडर तयार पार्नका निम्ति आगनवाडीमा काम गर्दै गरेका शिक्षकहरूलाई सुव्यवस्थित ढङ्गमा एनसीआरटीबाट विकसित पाठ्यक्रम/शिक्षण-फ्रेमवर्क वा ढङ्गअनुसारको तालिम दिइनेछ। 10+2 अनि अधिक योग्यता भएका आगनवाडी कर्मचारी/शिक्षकलाई ईसीसीईमा छ महिनाको प्रमाण-पत्र कार्यक्रम गराइनेछ अनि त्यसभन्दा कम शिक्षण शैक्षणिक योग्यता हुनेहरूलाई एक वर्षको डिप्लोमा कोर्सको कार्यक्रम गराइने छ। यस कोर्समा प्रारम्भिक साक्षरता, सङ्ख्या अनि ईसीसीई अन्य प्रासङ्गिक आयामहरूलाई पनि समावेश गरिने छ। यी कार्यक्रमहरू डिजिटल/ दुरस्थ माध्यम डीटीएच च्यानल अनि स्मार्ट फोनका माध्यमबाट पनि चलाउन सकिन्छ। यसले शिक्षकले आफ्ना वर्तमान कार्यमा थोरैभन्दा थोरै अपठ्याराहरू रहेर ईसीसीईको योग्यता प्राप्त गर्ने सुविधा पाउनेछन्। शिक्षकहरूलाई ईसीसीईको प्रशिक्षण शिक्षा विभागको क्लस्टर रिसोर्स सेन्टरबाट 'मेन्टर' वा परामर्श गरिने छ अनि निरन्तर मूल्याङ्कन गर्नका निम्ति कम्तीमा एक महिना कक्षा पनि चलाइने छ। दीर्घकालमा राज्य सरकारले व्यावसायिक प्रशिक्षण, मार्ग-दर्शनको व्यवस्था अनि करियर म्यापिङद्वारा आरम्भिक बाल्यावस्था देखरेख अनि शिक्षाका लागि व्यावसायिक रूपमा योग्य शिक्षक तयार पार्नुपर्छ। यी शिक्षकहरूका प्रारम्भिक व्यावसायिक तयारी अनि निरन्तर व्यावसायिक विकास (सीडीपी)-का निम्ति आवश्यक सुविधाहरूको पनि विकास गरिने छ।

1.8. ईसीसीईलाई चरणबद्ध ढङ्गले आदिवासी बहुल क्षेत्रका आश्रमशालाहरूमा पनि आरम्भ गरिने छ। आश्रमशालाहरूमा ईसीसीईलाई जोड्ने र माथि दिइएको विवरण अनुरूप कार्यान्वयन गरिने छ।

1.9. शिक्षाको मूलभूत पक्षहरू ध्यान दिनका निम्ति अनि ईसीसीईको निरन्तरता सुनिश्चित गर्नका निम्ति यसको पाठ्यक्रम र शिक्षण-विधिको जिम्मेवारी मानव विकास मन्त्रालयको हुनेछ। प्रारम्भिक बाल्यावस्था देखरेख अनि शिक्षा पाठ्यक्रमको आयोजना अनि कार्यान्वयन मानव संशाधन विकास मन्त्रालय, महिला अनि बाल-विकास, (डब्लिसीडी), स्वास्थ्य अनि कल्याण मन्त्रालय (एमएचएफडब्ल्यू) अनि जनजातीय कार्य मन्त्रालयद्वारा संयुक्तरूपमा गरिने छ। स्कुली शिक्षाको प्रारम्भिक बाल्यावस्था देखरेख अनि शिक्षाको सुचारु एकीकरण र सतत मार्गदर्शनका निम्ति एउटा विशेष संयुक्त कार्य टोली (टास्क फोर्स) गठन गरिने छ।

2. बुनियादी शिक्षा अनि सङ्ख्या - ज्ञान सिक्रका लागि चाहिने पूर्व आवश्यकताहरू

2.1. पढ्न, लेख्न अनि सङ्ख्याहरूलाई बुझ्ने र चलाउने क्षमता एउटा आवश्यक घडेरी हो । स्कुली शिक्षा र जीवनभरि सिक्रे कामका निम्ति यस्तो योग्यता अनिवार्यता हो। अहिले सिक्रे प्रक्रियामा गम्भीर समस्याहरू आइरहेका छन् भन्ने तथ्य सरकारी र गैरसरकारी सर्वेक्षणले स्पष्ट इङ्गित गरेका छन्। प्राथमिक विद्यालयहरूमा अवस्थित झन्डै 5 करोडभन्दा धेरै सङ्ख्यामा विद्यार्थीहरूले बुनियादी साक्षरता अनि सङ्ख्या ज्ञान पनि वर्तमानमा सिकेका छैनन्। यस्ता नानीहरूको सामान्य लेख्ने-पढ्ने-बुझ्ने अनि अङ्कहरू जोड्ने, घटाउने क्षमता पनि छैन।

2.2. सबै नानीहरूलाई मूलभूत साक्षरता अनि सङ्ख्या ज्ञान प्राप्त गराउने अहिलेलाई एउटा राष्ट्रिय अभियान बनेको छ। यसलाई विभिन्न स्तरमा गर्न सकिने तात्कालिक उपायहरू लगाएर अनि स्पष्ट लक्ष्यसित अल्प अवधिमा प्राप्त गरिने छ। शिक्षा प्रणालीको सर्वोच्च प्राथमिकता 2025 सम्मा प्राथमिक विद्यालयमा सबैलाई मूलभूत साक्षरता अनि सङ्ख्याज्ञान प्राप्त गराउनुपर्ने हुनेछ। सिक्रलाई चाहिने बुनियादी आवश्यकता (मूलभूत स्तरमा पढ्ने, लेख्ने अनि अङ्कगणित) पाएपछि मात्र विद्यार्थीहरूका निम्ति अन्य बाँकी नीति प्रासङ्गिक हुनेछन्। यसैकारण पनि मानव संसाधन विकास मन्त्रालय (एमएचआरडी) - द्वारा प्राथमिक आधारमा आधारभूत साक्षरता र सङ्ख्यात्मकताका निम्ति एउटा राष्ट्रिय कार्यदल स्थापना गरिनेछ। यस अनुसार राज्य वा केन्द्रशासित प्रदेशहरूले मूलभूत साक्षरता र सङ्ख्या ज्ञान 2025 सम्मा प्राप्त गराइनेका निम्ति गर्नुपर्ने चरणहरू र कार्यहरूलाई खुट्याएर, लक्ष्यलाई चिनेर यसको प्रगतिलाई विस्तृत रूपले जाँच र देखरेख गर्दै अविलम्ब कार्य गर्नसक्ने योजना तयार पार्नुपर्नेछ।

2.3. सबैभन्दा पहिले शिक्षकहरूको रिक्त पदहरू छिटोभन्दा छिटो समयबद्ध ढङ्गमा भरिनेछ। विशेषगरी वञ्चित क्षेत्रहरूमा अनि जहाँ शिक्षक र नानीहरूका अनुपात दर अधिक छ अथवा जुन ठाउँमा साक्षरताको दर न्यून छन्, ती स्थानहरूमा स्थानीय भाषा जान्ने शिक्षकहरूको नियुक्तिमा विशेष ध्यान दिइनेछ। प्रत्येक विद्यालयमा शिक्षक र विद्यार्थीको अनुपात (पीटीआर) 30:1 देखि कम होस्, फेरि सामाजिक र आर्थिक रूपमा वञ्चित नानीहरू धेरै भएका क्षेत्रहरूमा शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात (पीटीआर) 25:1 भन्दा कमती होस् भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिने छ। कक्षा स्तरभन्दा तलको नानीहरूलाई मूलभूत साक्षरता र सङ्ख्या ज्ञान सिकाउने उद्देश्यले शिक्षकहरूको निरन्तर व्यावसायिक विकास (सीपीडी) सहित तिनलाई सबल, उत्साहित अनि प्रशिक्षित गरिनेछ।

2.4. दिनहुँ सिकाइने पाठ्यक्रममा बुनियादी साक्षरता र सङ्ख्या-ज्ञानलाई विशेष अतिरिक्त ध्यान दिइनेछ। प्रारम्भिक अनि माध्यमिक स्कुल पाठ्यचर्चाको बेला एउटा बलियो सतत रचनात्मक अनि अनुकूल मूल्याङ्कन प्रणालीसित विशेष रूपले प्रत्येक नानीलाई 'सिक्रे ट्रेक'सित जोडिने छ र सामान्यतः पढ्ने, लेख्ने, बोल्ने, गन्ने, अङ्कगणित अनि गणितीय चिन्तनमा ध्यान दिइनेछ। विद्यार्थीहरूलाई यी विषयहरूमा प्रोत्साहन गर्नका निम्ति प्रतिदिन अतिरिक्त ध्यान दिइनेछ अनि वर्षभरि नै यी विषयसित सम्बन्धित गतिविधिहरू गरी गराइने छ। मूलभूत साक्षरता अनि सङ्ख्या ज्ञानमाथि नयाँ प्रकारले जोड दिनका निम्ति शिक्षक शिक्षा अनि प्रारम्भिक ग्रेड पाठ्यचर्चालाई नयाँ ढङ्गले डिजाइन गरिने छ।

2.5. अहिलेको समयमा ईसीसीई सबैमा पुग्न नसकेको कारणले नानीहरूको ठुलो सङ्ख्या प्रथम कक्षामा आउनभन्दा अघि नै केही साताभित्रमा नै सहपाठीहरूसित पछाडी पर्छन्। यसैकारण एनसीआरटी अनि एनसीईआरटीबाट कक्षा-1 का विद्यार्थीहरूका निम्ति अल्पकालीन तीन महिना खेलकुद आधारित स्कुल तयार मोड्युल बनाइने छ जसमा अक्षर, ध्वनि, शब्द, रङ्ग, आकार, सङ्ख्या आदि समावेश भएको गतिविधिहरू र वर्कबुक हुनेछन्। यो मोड्युललाई उपयोग गर्न सहपाठीहरू अनि अभिभावकहरूको पनि योगदान लिइनेछ। यसले प्रत्येक विद्यार्थी स्कुलका लागि तयार बनाउने काममा सहयोग मिल्दछ।

2.6. द डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर फर नलेज्ज सोयरिड (दीक्षा)-मा बुनियादी शिक्षा अनि सङ्ख्या-ज्ञानबारे उच्चतर गुणवत्ता भएका संसाधनहरूको एउटा राष्ट्रिय भण्डार उपलब्ध गराइने छ। शिक्षकहरूलाई सहयोग पुऱ्याउन प्राविधिक दखल उनीहरूकै निम्ति प्रयोग गरिने छ अनि पछि कार्यान्वयन गरिनेछ। यसमा शिक्षक र विद्यार्थीहरूमाझ भाषिक बाधाहरूलाई मेटाउने उपायहरू पनि समावेश छन्।

2.7. अहिले सिक्रे कुरामा जुन मात्रामा सङ्कट देखिँदैछ त्यसलाई दृष्टिमा राखी सबैले बुनियादी शिक्षा र सङ्ख्याज्ञान पाउनु भन्ने लक्ष्यले शिक्षकहरूलाई सहायता गर्न विविध पद्धतिहरूबारे छलफल गरी निष्कर्ष निकालिने छ। विश्वभरिकै अध्ययनबाट थाहा पाइएको छ - एउटा सहपाठीले अर्कोलाई सिकाउँदा त्यसको प्रभाव निकै गहिरो हुन्छ। तसर्थ प्रशिक्षित शिक्षकको देखरेखमा सुरक्षा पक्षलाई पनि उचित ध्यान दिँदै विद्यार्थीहरूमा साथीभाइले सिक्रे र सिकाउने 'पेयर-ट्युटरिङ' स्वैच्छिक अनि आनन्दपूर्ण गतिविधिको रूप दिने प्रयास गरिनेछ। स्थानीय र गैर-स्थानीय दुवै प्रकारको प्रशिक्षित भोलेन्टियरहरूलाई ठुलो सङ्ख्यामा यस अभियानमा भाग लिन सजिलो पारिने छ। यदि समुदायको प्रत्येक साक्षर सदस्य कुनै एक विद्यार्थीलाई पढाउँन प्रतिबद्ध भए यो देशको शिक्षा मानचित्र चाँडै परिवर्तन हुने थियो । यसो भएमा यस मिसनले अझ अधिक समर्थन र प्रोत्साहन पाउने थियो। ठुलो सङ्ख्यामा नानीहरूले मूलभूत साक्षरता र सङ्ख्याज्ञानबाट वञ्चित भएको सङ्कटको घडीमा यसलाई अघि बढाउन खोज्ने राष्ट्रिय मिसनमा 'पेयर-ट्युटरिङ' र भोलेन्टियर्स वा स्वयंसेवकलाई संलग्न गर्ने नयाँ मोडल स्थापित गर्न राज्यहरूले विचार गरी शिक्षकलाई समर्थन दिन अन्य कार्यक्रम पनि प्रारम्भ गर्न सक्दछन्।

2.8. सबै भारतीय अनि स्थानीय भाषाहरूमा चाखलाग्दो अनि प्रेरणादायक बाल साहित्य अनि सबै स्तरका विद्यार्थीका निम्ति विद्यालय अनि स्थानीय पुस्तकालयमा धेरै मात्रामा पुस्तकहरू उपलब्ध गराइने छ। आवश्यकताअनुसार उच्चतर गुणवत्ताको अनुवाद (आवश्यकताअनुसार प्राविधिक सहायताद्वारा) पनि गराइनेछ। देशभरि पठन-संस्कृति निर्माणका निम्ति सार्वजनिक अनि विद्यालयमा पनि पुस्तकालयको बिस्तार गरिने छ। गाउँमा विद्यालय स्तरका पुस्तकालयको स्थापनाले समुदायलाई पनि लाभ मिल्नेछ। यिनले विद्यालयको समयपश्चात् त्यस पुस्तकालको प्रयोग गर्न सक्नेछन्। बुक क्लबका सदस्यहरू यस्ता स्कुली/ सार्वजनिक लाइब्रेरीमा भेटघाट गर्नसक्छन् जसले पढ्ने संस्कृतिको परिवेश सृष्टि हुनसक्छ। एउटा राष्ट्रिय पुस्तक संवर्द्धन नीति तयार गरिने छ अनि सबै ठाउँहरू, भाषाहरू, स्तरहरू अनि शैलीहरूमा किताबहरू उपलब्ध गराइने, त्यसमा सबैको पहुँच, गुणवत्ता अनि पाठकहरू सुनिश्चित गर्नका निम्ति व्यापक पहल गरिने छ।

2.9. नानीहरू कुपोषित भए राम्रोसित सिक्रमा असमर्थ हुन्छन्। त्यसैले तिनको पोषण तथा स्वास्थ्य (मानसिक स्वास्थ्यलगायत)-मा ध्यान दिइनेछ। पोषणयुक्त भोजन अनि कौशल प्रशिक्षित कार्यकर्ताहरू, काउन्सिलर अनि स्कुली शिक्षा प्रणालीमा समुदायको सहभागितासितै शिक्षा-प्रणालीबाहेक अन्य विभिन्न सतत उपायहरूद्वारा काम गरिने छ। सबै विद्यालयका नानीहरूले स्कुलमा आयोजन हुने नियमित स्वास्थ्य जाँचमा भाग लिनेछन्। यसका निम्ति तिनीहरूलाई कार्ड जारी गरिनेछ। कतिपय अध्ययनहरूबाट थाहा लागेको छ, बिहानको पौष्टिक ब्रेकफास्टपछि केही घन्टासम्म सबै अपठ्यारा विषयको अध्ययन प्रभावी हुन्छ। नानीहरूलाई पौष्टिक ब्रेकफास्ट र दिउसोको खाजा दिइयो भने यस उत्पादक अनि प्रभावी समयको लाभ बिहान र दिउँसो क्रमशः उठाउन सकिन्छ। पकाएको तातो भोजनको व्यवस्था गर्नु सम्भव हुँदैन तर सादा पौष्टिक भोजनको विकल्प हुनसक्छ, जस्तै गुडसित मुडदाल, गुड मिसिएको चना अथवा स्थानीय स्तरमा फल उपलब्ध गराउन सकिन्छ। सबै स्कुले नानीहरूको विशेष रूपले शतप्रतिशत टीका गरिवरि नियमित जाँच गराइने छ अनि त्यसको रेकर्ड र देखरेखका निम्ति हेल्थकार्ड जारी गरिने छ।

3. ड्रप-आउट नानीहरूको सङ्ख्या घटाउनु अनि सबै स्तरमा शिक्षामा सबैको पहुँच सुनिश्चित गर्नु

3.1. स्कुलको शिक्षा प्रणालीको प्राथमिक लक्ष्यबाट हामीले नानीहरूको स्कुलमा भर्ती अनि उनीहरूको स्कुलमा उपस्थिति सुनिश्चित गर्नुपर्छ। सर्वशिक्षा अभियान (समग्र शिक्षा) अनि शिक्षाको अधिकार अधिनियम जस्ता पाइला चालेर भारतले हालसालमा प्राथमिक शिक्षामा लगभग सबै नानीहरूको नाम दर्ता गराउने उल्लेखनीय प्रगति गरेको छ। हुन चाहिँ आँकडाहरूले नानीहरूको स्कुल नछाडी पढाइ जारी राख्ने कुरामा गम्भीर मुद्दाहरू छन् भन्ने सङ्केत दिँदछन्। कक्षा छैटौँदेखि आठौँसम्म जीईआर 90.9 प्रतिशत देखिन्छ, उता कक्षा 9-10 देखि 11-12 मा क्रमशः 79.3 प्रतिशत अनि 56.5 प्रतिशत छ। यी आँकडाले के देखाउँछ भने कक्षा 5 अनि विशेष रूपले कक्षा 8 देखि उता भर्ना हुने/नाम लेखाएका केटाकेटीहरूको एउटा महत्त्वपूर्ण अनुपात शिक्षा-प्रणालीबाट बाहिरिन्छन्। वर्ष 2017-18 मा एनएसओको 75 औँ हाउसहोल्ड सर्वेअनुसार 6 देखि 17 वर्षका माझको उमेर भएका विद्यालय नजाने नानीहरूको सङ्ख्या 3.22 करोड छ। यी नानीहरूलाई यथासम्भव यथाशीघ्र पुनः शिक्षा प्रणालीमा फर्काइल्याउनु देशको सर्वोच्च प्राथमिकता हुन्छ। अनि 2020 सम्ममा प्रिस्कूलदेखि माध्यमिक स्तरसम्ममा एकसय प्रतिशत अनुपात प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अघि बढ्नुपर्छ। भविष्यमा ड्रप-आउटको दर पनि घटाउनु पर्छ। पूर्व प्राथमिकदेखि कक्षा बाह्रसम्मको शिक्षा व्यावसायिक शिक्षा सहित देशका सबै नानीहरूको सार्वभौमिक पहुँच र अवसर प्रदान गर्नका निम्ति एक ठोस् राष्ट्रिय प्रयास हुनुपर्छ।

3.2. नानीहरूलाई विद्यालय फर्काइल्याउने अनि भविष्यमा ड्रप-आउट रोकका निम्ति कुल मिलाएर दुई प्रकारको पहलहरू गरिने छ। पहिलोले प्रभावी अनि पर्याप्त बुनियादी प्रदान गर्दछ ता कि सबै विद्यार्थीहरूले यसका माध्यमबाट प्रिप्राइमेरी स्कुलदेखि कक्षा 12 सम्म सबै स्तरमा सुरक्षित र आकर्षक स्कुले शिक्षा पाउन सकुन्। यसबाहेक प्रत्येक स्तरमा नियमित प्रशिक्षित शिक्षक उपलब्ध गराउन साथै विशेष देखरेख सुरक्षित गरियोस् ता कि कुनै पनि स्कुलमा भनेजसो अवस्थाको कमी नहोस् भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनुपर्छ। सरकारी स्कुलहरूको विश्वसनीयता फेरि मौलावोस्। भएका स्कुलहरूको उन्नयन अनि विस्तार होस्। स्कुल नभएका ठाउँहरूमा अतिरिक्त गुणवत्ता स्कुल बनाएर विशेष केटीहरूका निम्ति सुरक्षित र पुग्नसक्ने छात्रावासहरू बनाएर सुरक्षित र व्यावहारिक पहुँच प्रदान गर्नुपर्छ। यसो गर्नाले सबै नानीलाई स्कुल जाने अनि समुचित स्तरसम्म पढने अवसर दिनुपर्दछ। प्रवासी श्रमिकका नानीहरू अनि विविध परिस्थितिमा स्कुल छोड्ने नानीहरूलाई नानीहरूको मुख्यधारामा ल्याउनका निम्ति सिबिल समाजको सहयोगले वैकल्पिक अनि नयाँ शिक्षा केन्द्र स्थापना गरिने छ।

3.3. दोस्रो चाहिँ हो स्कुलमा सबै नानीहरूको सहभागिता सुनिश्चित गर्नु। यसका निम्ति सबै विद्यार्थीहरूको ट्रेकिङ हुनुपर्छ अनि तिनीहरूको सिकाइको स्तरमा पनि दृष्टि राख्नुपर्छ ता कि क) स्कुलमा भर्ना लिनेहरू उपस्थित भइराखेका छन्, ख) ड्रप-आउट नानीहरू फर्केर आएपछि पढाईएका छन् भने तिनलाई पुनः मुख्य धारामा जोड्ने पर्याप्त सुविधाहरू उपलब्ध गराउने कुरा सुनिश्चित हुनुपर्दछ। बुनियादी स्तरदेखि बाह्र सम्मको स्कुले शिक्षाको माध्यमबाट 18 वर्षसम्मकोले समान गुणवत्ता भएको शिक्षा लिने बुनियादी सुविधा उपलब्ध गराइनुपर्छ। प्रशिक्षित शिक्षक अनि कर्मीहरूको नियुक्ति विद्यालयमा नै गराइने छ जसले गर्दा शिक्षक सदैव विद्यार्थी र उसको अभिभावकसितै कामसँगै काम गर्न सकुन्। सबै विद्यार्थी आइरहेका छन् अनि सिकिरहेछन् भन्ने कुरा सुनिश्चित गरिनुपर्छ। राज्य र जिल्ला स्तरमा दिव्याङ्ग व्यक्तिहरूको सशक्तिकरणमा युक्त सिबिल सोसाइटी, सङ्गठन/ सामाजिक न्याय र अधिकारी विभागका प्रशिक्षित अनि योग्य सामाजिक कार्यकर्ता राज्य/केन्द्रसासित प्रदेशका सरकारहरूले अपनाएको विभिन्न नयाँ तन्त्रहरूका माध्यमबाट यस्ता आवश्यक कार्य गराउन स्कुलहरूसित जोडिन सक्छन्।

3.4. एकपल्ट अवसंरचनात्मक ढाँचा अनि नानीहरूको सहभागिता सुनिश्चित भइसकेपछि, कक्षाको गुणवत्ता सुनिश्चित गर्ने काम गर्नुपर्छ। विद्यार्थीलाई कक्षामा जोडिराख्ने महत्त्वपूर्ण काम हो। विद्यार्थी (विशेष गरी केटीहरू अनि सामाजिक-आर्थिक रूपले वञ्चित समूहको विद्यार्थी) र उनीहरूको स्कुल आउने र पढ्ने रुचि नहरावोस्, यसका निम्ति ड्रप-आउट बेसी भएका ठाउँहरूमा भाषा जान्ने उत्कृष्ट शिक्षकहरू नियुक्त गर्न सकिने प्रेरणादायक प्रणालीको आवश्यकता हुनेछ। साथै पाठ्यक्रमलाई छाँटकाँट गरी मन लाग्दो र प्रायोगिक बनाउनुपर्ने छ।

3.5. सामाजिक र आर्थिक रूपमा वञ्चित समूहहरू (एसईडीजी) मा विशेष जोड दिँदै सबै विद्यार्थीहरूलाई सिक्रमा सहयोग दिनका निम्ति स्कुले शिक्षाको सीमालाई व्यापक बनाउनुपर्छ जसमा औपचारिक र अनौपचारिक दुवै किसिमले सिक्रे बाटोहरू उपलब्ध हुनुपर्छ। कुनै पनि संस्थामा नियमित रूपले अध्ययन गर्न नसक्ने युवाहरूका निम्ति नेसनल इन्स्टिट्युट अफ ओपन स्कुल (एनआईओएस) अनि राज्यहरूका ओपन स्कुलहरूबाट हुने 'ओपन एन्ड डिस्टेन्स लर्निङ' (ओडीएनएल) कार्यक्रमलाई अझ सुदृढ गर्नुपर्छ। एनआईओएसले आफ्नो वर्तमान कार्यक्रमबाहेक निम्न लिखित कार्यक्रमहरू अफर गर्ने छ: ए, बी अनि सी स्तरहरू जुनचाहिँ औपचारिक स्कुल प्रणालीको तीन, पाँच अनि आठको बराबर हुन्छ; माध्यमिक शिक्षा कार्यक्रम जुनचाहिँ कक्षा दस र बाह्रको बराबर हुन्छ। व्यावसायिक शिक्षा पाठ्यक्रम/ कार्यक्रम अनि वयस्क (प्रौढ) साक्षरता अनि जीवन-संवर्द्धन कार्यक्रम। एनआईओएसको ढाँचालाई अघि लान राज्य सरकारहरूलाई प्रोत्साहित गरिने छ। उनीहरूले आ-आफ्नो राज्यमा पहिले खोलिएको स्टेट इन्स्टिट्युट अफ ओपन स्कुलहरूलाई सशक्त बनाई नयाँ संस्थानहरू पनि स्थापित गर्ने अनि क्षेत्रीय भाषाहरूमा उपरोक्त संस्थाहरू चलाउनुपर्ने छ।

3.6. सरकारी एवम् गैर-सरकारी परोपकारी संस्थाहरूलाई स्कुल भवन निर्माण गर्न, भूगोल अनि सामाजिक संरचनाको आधारमा भएका विविधताहरूलाई प्रोत्साहन दिन अनि शिक्षाको वैकल्पिक मोडल तयार पार्ने अनुमति दिनका निम्ति स्कुलहरू खडा गर्ने सम्बन्धी नियमहरूलाई सजिलो बनाइने छ। यसको ध्यान सिक्रे प्रक्रियाको सम्भावित परिणाम/उत्पादन/आउटपुटमा धेरै हुनेछ न कि निवेश वा इन्पुटमा। निवेश वा इन्पुट सम्बन्धी नियमहरू केही विशेष क्षेत्रमा सीमित हुनेछ। यस कुराको उल्लेख अध्याय आठमा गरिएको छ। स्कुलहरूका निम्ति अन्य मोडलहरू पनि अघि ल्याइने छ जस्तो सार्वजनिक-परोपकारी संस्था साझेदारी।

3.7. सम्प्रदाय अनि भूतपूर्व विद्यार्थीहरूबाट आउने स्वयम्सेवकद्वारा सिकाइलाई प्रोत्साहन दिन संलग्न गर्ने चेष्टा गरिनेछ। यसका निम्ति स्कुललाई निम्नलिखित सुविधाहरू दिइनेछ: स्कुलको हरेक नानीका निम्ति ट्युटरिङ, साक्षरता शिक्षण र अन्य सहायताका निम्ति अतिरिक्त कक्षाहरू, शिक्षकहरूलाई शिक्षण मार्गदर्शन अनि सहयोग उपलब्ध गराइने, विद्यार्थीलाई व्यवसायबारे मार्गदर्शन गर्नु, प्रौढशिक्षा केन्द्रमा प्रौढ शिक्षा साक्षरतामा सहयोग गर्नु आदि। यसका निम्ति सक्रिय स्वस्थ परिपक्व नागरिकहरू, स्कुलका भूतपूर्व विद्यार्थी अनि सम्प्रदायका सदस्यहरूको समर्थन बढुलिने छ। शिक्षित स्वयम्सेवक सेवानिवृत्त वैज्ञानिक/सरकारी/गैरसरकारी कर्मचारी, भूतपूर्व विद्यार्थी अनि शिक्षाविद्हरूको एउटा 'डेटाबेस' तयार गरिने छ।

4. स्कुलमा पाठ्यक्रम अनि शिक्षण-शास्त्र: सिकाइ समग्र समन्वित, आनन्ददायी अनि रुचिकर हुनुपर्छ।

5+3+3+4 को नयाँ डिजाइनमा स्कुलको पाठ्यक्रम अनि शिक्षण-शास्त्र पूनर्गठित गरिनुपर्छ।

4.1. स्कुलको पाठ्यक्रम अनि शिक्षण-शास्त्रको ढाँचालाई पुनर्गठित गरी त्यसलाई 3-8, 8-11, 11-14 अनि 14-18 का उमेरको विभिन्न चरणहरूमा विद्यार्थीको बेग्लाबेग्लै अवस्थाहरूअनुसार तिनीहरूको रुचि अनि विकासको आवश्यकताहरूमाथि ध्यान दिइनेछ। यसैकारण स्कुले शिक्षाका निम्ति पाठ्यक्रमन अनि शैक्षणिक ढाँचा अनि पाठ्यक्रम रूपरेखा एउटा 5+3+3+4 को डिजाइनबाट मार्गदर्शन हुनेछ यसमा बुनियादी तहको (दुईभागमा- अर्थात् आगनवाडी/प्रिस्कुलको 3 साल+ प्राथमिक स्कुलमा कक्षा 1-2 मा 2 साल, 3 देखि 8 वर्षको नानीहरू सहित), प्रिपरेटोरी तह (कक्षा 3-5, 8 देखि 11 वर्षको नानीहरूसहित), मिडल स्कुल तहको (कक्षा 6-8, 11 देखि 14 वर्षको नानीहरूसहित) अनि सेकेन्डेरी तहको (कक्षा 9 देखि 12, दुइटा चरणमा, अर्थात् पहिलो चरणमा 9 अनि 10 दोस्रो चरणमा 11 देखि 12, 14 देखि 18 वर्षका नानीहरूसहित) समावेश गरिने छ।

4.2. ईसीसीईको सिकाइ र शिक्षण-शास्त्र पारा. 1.2 मा उल्लेखित गरिएअनुसार बुनियादी तहमा पाँच वर्षे लचिलो, बहुस्तरीय खेल (गतिविधि) आधारित सिकाइ र शिक्षण-शास्त्र समावेश भएको हुन्छ। प्रिपरेटोरी तह तीन वर्षे हुन्छ। यसमा खेल, खोज, गतिविधि आधारित शिक्षण-शास्त्र र बुनियादी शैलीको पाठ्यक्रमद्वारा सिकाउने आधार बनाइन्छ साथै सजिला पाठ्यपुस्तक अनि औपचारिक तर संवादात्मक सिकाइ आरम्भ गरिनेछ, जसले पठन, लेखन, बोली, शारीरिक शिक्षा, कला, भाषा, विज्ञान र गणितको बलियो जरा हाल्न बल दिनेछ। मिडल तह तीन वर्षे सिकाइको हुन्छ। प्रिपरेटोरी तहमा सिकेका पाठ्यक्रम र शिक्षण-प्रणालीको आधारमा निर्मित हुँदैजान्छ। यस तहमा विभिन्न विषयहरूका अमूर्त अवधारणा सिकाउन र विवेचना गर्न लगाइएका विशेषज्ञ शिक्षकहरूबाट विज्ञान, गणित, कला, सामाजिक शास्त्रहरू अनि मानविकी अध्ययनका निम्ति विद्यार्थीहरूलाई तयार पारिने छ। प्रत्येक विषयमा अनुभव आधारित शिक्षण अनि विशेष विषय र विशेषज्ञहरू माझको पारस्परिक सम्बन्धलाई खोजी गर्ने प्रोत्साहन र ध्यान दिइनेछ। सेकेन्डेरी तहमा बहुविषयक अध्ययनको चारवर्षे हुनेछ। यस तहमा मिडल तहको शैलीमा सिकेको विषयोन्मुख शिक्षण प्रणाली र पाठ्यक्रममा आधार लिनै अझ गहिरोसँग आलोचनात्मक सोच, जीवनका आकाङ्क्षाहरूमाथि धेरै ध्यान, धेरै लचिलो अनि विद्यार्थीले नै विषय छनौट गर्ने कुराहरूमा ध्यान दिइनेछ। विशेष गरी विद्यार्थीहरूलाई ग्रेड 10 पछि अध्ययनबाट निस्कने अनि अर्को चरणमा व्यावसायिक वा अन्य कक्षा एघाह-बाह्रमा उपलब्ध अरू कुनै विषय रोज्ने अझ धेरै विशेषज्ञ स्कुलमा जाने विकल्प दिइएको छ।

4.3. उपरोक्त वर्णित चार तह विशुद्ध पाठ्यक्रमणीय अनि शैक्षणिक छन्। यिनलाई विद्यार्थीको संज्ञानात्मक विकासका निम्ति डिजाइन गरिएको छ। यसले राष्ट्रिय र राज्यको पाठ्यक्रम प्रत्येक तहमा सिक्रे र सिकाउने रणनीतिबारे सूचना दिने गर्छ जसका निम्ति सोझै भौतिक उपलब्ध संरचनामा कुनै परिवर्तन ल्याउनु पर्दैन।

विद्यार्थीको समग्र विकास

4.4. पाठ्यक्रम र शिक्षा-प्रणालीका सम्पूर्ण तहका सुधारहरूको केन्द्रबिन्दु हो अहिलेको जस्तो रट्टे व्यवस्थालाई पन्साएर वास्तविक बुझाइ र कसरी अध्ययन गर्नुपर्ने हो त्यसको ढङ्ग बुझ्नु हो। शिक्षाको उद्देश्य संज्ञानात्मक विकास मात्र होइन तर चरित्र निर्माण अनि एक्काइसौं शताब्दीको कौशलता भएका समग्र अनि सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व भएको व्यक्तिको चरित्र निर्माण हो। पाठ्यक्रम र शिक्षण प्रणालीको सबै पक्षलाई यस उद्देश्य प्राप्तिका निम्ति पूर्ण गठित र पूर्णजागृत गरिने छ। पूर्व विद्यालयदेखि उच्चतर शिक्षासम्म प्रत्येक स्तरमा एकीकरणका

निम्ति विभिन्न क्षेत्रमा विशिष्ट कौशल अनि मूल्यहरू चिन्ने काम गरी अध्यापनको प्रत्येक तहमा सम्मिलित गरिने छ। एनसीईआरटीले यस्ता चहिएको कौशलता/सिपको र काम गर्ने तरिका- (मेकानिज्म) राष्ट्रिय अधिगम प्रक्रिया (transaction mechanism) पाठ्यक्रम फ्रेमवर्क आरम्भिक बाल्यकाल अनि स्कूल शिक्षाका निम्ति तयार पारिने छ।

अनिवार्य अध्ययन अनि आलोचनात्मकसोचका निम्ति पाठ्यक्रमको विषय-वस्तु घटाउनु पर्ने।

4.5. कार्यक्रम विषयवस्तु घटाएर प्रत्येक विषयको अति आवश्यक मूल थोकलाई मात्र राख्ने अनि आलोचनात्मक सोच समग्रता, खोजी-उन्मुख, आविष्कारमूलक, चर्चामूलक अनि विवेचनामूलक अध्ययनले ठाउँ पाउनुपर्छ। पारित विषयवस्तुले मुख्यतः विचार अनुप्रयोग अनि समस्या समाधानजस्ता अवधारणामा ध्यान केन्द्रित गर्नेछ। शिक्षण र अध्ययन अब संवादात्मक हुनेछ, प्रश्नहरू गर्न प्रोत्साहन दिइनेछ र कक्षाका पाठहरू मनोरञ्जनीय सृजनात्मक, सहभागिका भएको अनि विद्यार्थीको खोजपूर्ण गतिविधि भएको हुनुपर्छ ता कि अरू गहिरो र अनुभवात्मक सिकाइ होस्।

प्रायोगिक अध्ययन

4.6. सबै तहमा प्रायोगिक अध्ययन आत्मसात गरिने छ। यसमा अरू धेरै कुराहरूबाहेक आफैले गरेर सिक्रे अनि प्रत्येक विषयमा कला र खेल एकीकृत पार्ने अनि कथा-आधारित शिक्षण-शास्त्रलाई प्रत्येक विषयमा एउटा मानक शिक्षण-शास्त्रको रूपमा हेरिनेछ। साथै विभिन्न विषयहरूमा खोजलाई प्रोत्साहन दिइनेछ। अहिलेको सिकाइको फल अनि सिकाइबाट इच्छा गरिएको परिणामका माझ भएको खाडल भर्नका निम्ति कुनै न कुनै विषयहरूमा कक्षा र सिक्रे प्रक्रियामा परिवर्तन ल्याउनु पर्नेछ। दक्षता आधारित सिकाइ र शिक्षापटि उचित पाइला चालिनेछ। मूल्याङ्कनका उपकरण (जसमा सिक्रे 'को रूपमा', 'को' अनि 'लागि') मूल्याङ्कन सिक्रेकै एउटा अंश भएको हुन्छ। सिकाइको फल, क्षमता अनि कक्षामा प्रत्येक विषयलाई तोकिएको रुझान/प्रवृत्तिसित सामञ्जस्य पारिएको हुन्छ।

4.7. कला समन्वय (आर्ट-इन्टिग्रेसन) एउटा ठिमाहा पाठ्यक्रमीय शिक्षा प्रणाली हो जसले कला र संस्कृतिको विविध पक्ष र रूपलाई अन्तर-विषयक अध्ययनका निम्ति आधार बनाउँदछ। अनुभव आधारित सिकाइलाई बल दिनका निम्ति कला-सामन्वयिक शिक्षालाई कक्षा प्रक्रियाको अंश बनाइनेछ। यसले कक्षालाई आनन्दमय मात्र होइन तर भारतीय कला र संस्कृति प्रत्येक शिक्षण र सिकाइको तहमा समन्वयन गरेकाले नानीहरूले भारतीय लोकाचार र भावको परिचय पाउँछन्। यो कला-समन्वय ढाँचाले शिक्षा र संस्कृतिको सम्पर्कलाई बलियो बनाउने छ।

4.8. खेल समन्वय एउटा ठिमाहा पाठ्यक्रम शैक्षणिक दृष्टिकोण हो। स्थानीय खेलहरूसहित विविध शारीरिक गतिविधिहरूलाई शिक्षण प्रक्रियामा उपयोग गरिन्छ। यसले परस्पर सहयोग, स्वतः सोधीखोजी गर्न, आफै निर्देशित भएर काम गर्न स्व-अनुशासन, टोलीको भावना, उत्तरदायित्व, नागरिकता आदिजस्ता कौशल विकसित गर्नमा सहायता पुऱ्याउँछ। खेल समन्वय कक्षा-सिकाइको बेला गरिन्छ ता कि विद्यार्थीले 'फिटनेस'-लाई आजीवनको अंश बनाउने अनि 'फिट इन्डिया मुभमेन्ट'मा परिकल्पित गरेजस्तो गरी फिटनेससितै सम्बन्धित जीवन कौशल प्राप्त गर्नमा सहायता पाउने बन्न सकुन्। शिक्षामा खेललाई जोड्ने आवश्यकता पहिले नै थाहा पाइसकिएको हो, किन भने यस्तो गर्नाले नानीहरूको शारीरिक र मनोवैज्ञानिक कल्याण एवम् सर्वाङ्गीण विकास हुँदै संज्ञानात्मक क्षमताको वृद्धि पनि हुन्छ।

कोर्स छनौटको लचिलोपनले विद्यार्थीको सशक्तिकरण

4.9. अध्ययन गर्ने विषय-छनौटमा बढ्दो लचिलोपन दिइने छ। विशेष गरी सेकेन्डेरी स्कुलमा- जसमा भौतिक शिक्षा, कला, शिल्प अनि व्यावसायिक कौशलता आदि सम्मिलित हुनेछन् – र विद्यार्थीले आफ्नो अध्ययनको आफ्नै बाटो र जीवनका योजनाहरू डिजाइन गर्न सकुन्। समग्र विकास अनि वर्षेनी विस्तृत विषय र कोर्सहरूबाट छनौट सेकेन्डेरी स्कुलको एउटा नयाँ चरित्र हुनेछ। पाठ्यक्रम, अतिरिक्त पाठ्यक्रम वा सहपाठ्यक्रम कला, मानविकी अनि विज्ञान अथवा व्यावसायिक वा अकादमिकहरूमा कुनै किसिमको कठोर विभाजन हुँदैन। भौतिक शिक्षा, कला र शिल्पकारिता अनि व्यावसायिक योग्यताहरूलाई विज्ञान, मानविकी अनि गणितबाहेक अतिरिक्त विषयका रूपमा स्कुल पाठ्यक्रममा चाखलाग्दो अनि सुरक्षित पारी प्रत्येक चरणमा सम्मिलित गरिने छ।

4.10. स्कुल शिक्षाको प्रत्येक पाइलामा विभिन्न क्षेत्रहरूमा जस्तो सम्भव हुने प्रकारले एउटा सत्र (सेमिस्टर) वा अन्य प्रणालीतिर जाने विचार गरिन सक्छ जसले मसिनो वा छोटो मोड्युल सामेल गर्ने अनुमति दिन्छ अथवा वैकल्पिक दिनहरूमा पढाउन सकिने कोर्सलाई पनि आत्मसात् गरिन सकिन्छ। यसले धेरै विषयमा नानीहरूलाई 'एक्सपोजर' वा अवसर प्राप्त हुन्छ अनि लचिलोपन पनि सुनिश्चित गर्न सकिन्छ। राज्यहरूका कला, विज्ञान, मानविकी, भाषा, खेल अनि व्यावसायिक विषयसहित व्यापक विषयहरूमा श्रेणीमा अधिकभन्दा अधिक लचिलोपन अनि आनन्द जस्ता उद्देश्य प्राप्तिका निम्ति नयाँ नयाँ तरिकामा ध्यान दिनुपर्छ।

4.11. साना नानीहरूले आफ्नो घरको भाषामा/ मातृभाषामा सार्थक अवधारणाहरू छिट्टै सिक्छन् अनि बुझ्न सक्छन् भन्ने कुरा सर्वविदित छ। घरको भाषा सामान्यतः मातृभाषा अथवा स्थानीय समुदायको साझे भाषा हुन्छ। हुन त, बहुभाषीय परिवारमा, परिवारका अन्य सदस्यहरूले बोल्ने भाषा घरेलु हुनसक्छ र मातृभाषा वा स्थानीय भाषाभन्दा बेग्लै हुनसक्छ। जतिसक्दो, कमसेकम ग्रेड पाँचसम्म अथवा सकेदेखि ग्रेड आठसम्म तथा सम्भव भए अझ माथिसम्म शिक्षाको माध्यम घरको भाषा/ मातृभाषा / स्थानीय भाषा/ क्षेत्रीय भाषामा भएको असल हो। सार्वजनिक र निजी स्कुलहरूले यस कुराको पालन गरेको उचित हो। विज्ञान सहित सबै विषयहरूमा उच्चतर गुणवत्ता भएको पाठ्य पुस्तकहरू घरेलु भाषा/मातृभाषामा उपलब्ध गराइनेछ। नानीहरूले बोल्ने भाषा र शिक्षण माध्यमको भाषामा साह्रै अन्तराल भए त्यसलाई समाप्त गर्नका निम्ति सबै प्रकारको प्रयासहरू गरिनेछ। यदि कुनै कारणले घरको भाषामा पाठ्य सामग्री उपलब्ध नभए जतिसक्दो शिक्षक र विद्यार्थीको सम्वाद घरकै भाषामा हुनपर्छ। सम्भव भएसम्म शिक्षकलाई द्विभाषीय पद्धतिलाई आत्मसात् गर्दै द्विभाषीय शिक्षण- अध्ययन सामग्री प्रयोग गरी जुन विद्यार्थीको घरको भाषा शिक्षण माध्यमको भाषाभन्दा बेग्लै छ उसलाई अध्ययन सहज बनाईदिनुपर्छ। विद्यार्थीलाई सबै भाषा उच्च गुणवत्ता कायम राखी सिकाउनु पर्छ। कुनै एउटा भाषा पढाइन र सिक्का निम्ति शिक्षण माध्यम नै त्यही भाषा भएको हुनै पर्छ भन्ने छैन।

4.12. अनुसन्धानहरूले स्पष्ट देखाएको छ, दुई वर्षदेखि आठ वर्षको आयु अवधिमा नानीहरूले भाषा धेरै छिट्टै सिक्छन्, बहुभाषीकताले यस उमेरका विद्यार्थीहरूलाई निक्कै धेरै संज्ञानात्मक लाभ हुँदछ। बुनियादी चरणको आरम्भमा नै नानीहरूलाई विभिन्न भाषाहरूमा (मातृभाषामा विशेष ध्यान दिँदै) एक्सपोजर दिइनेछ। सबै भाषामा एउटा मनोरञ्जक अनि सम्वादात्मक कुराकानी हुनेछन्। शुरू- शुरूका वर्षहरूमा मातृभाषामा पढ्ने अनि पछिबाट लेखसितै – ग्रेड तीन अनि माथिका कक्षाहरूमा अन्य भाषाहरूमा पढ्ने र लेख्ने कौशलको विकास गरिनेछ। केन्द्र अनि राज्य सरकार दुवैले देशभरिको सबै क्षेत्रीय भाषाहरूमा विशेष गरी संविधानको आठौँ अनुसूचिमा वर्णित सबै भाषाहरूमा ठूलो सङ्ख्यामा भाषा शिक्षकहरूको नियुक्ति गर्ने ठोस प्रयास हुनेछ। राज्य, विशेष रूपमा भारतका विभिन्न क्षेत्रहरूका राज्यले आफ्नो त्रिभाषा फर्मूला अपनाउने अनि देशका अन्य

भारतीय भाषाहरूका अध्ययन प्रोत्साहन गर्नका निम्ति धेरै शिक्षकको नियुक्ति द्विपक्षीयसमझौता गर्न सक्छन्। विभिन्न भाषाहरू सिक्रका लागि अनि भाषा शिक्षणलाई लोकप्रिय बनाउनका निम्ति प्रविधिको बढ्दो प्रयोग गरिनेछ।

4.13.संवैधानिक प्रवाधानहरू, मानिस, क्षेत्रहरू अनि सङ्घको आकाङ्क्षाहरू, बहुभाषावाद अनि राष्ट्रिय एकतालाई बढावा दिनका निम्ति त्रि-भाषा फर्मूलालाई लागु गर्नु पर्नेछ। हुन चाँहि तीन भाषा फर्मूलामा लचिलोपन राखिने छ अनि कुनै पनि राज्यलाई नै भाषा थोपरिने छैन। नानीहरूले सिक्र पर्ने तीन भाषाहरूका विकल्प राज्य, क्षेत्र अनि निश्चित रूपमा छात्रहरू स्वयंले निर्णय गर्नेछन् तर ती तीन भाषाहरूमा कमसेकम दुईवटा भाषा चाँहि भारतीय भाषा हुनपऱ्यो। विशेष गरि, इच्छुक नानीहरूले ग्रेड छ छ वा ग्रेड सातमा तीन भाषाबाट चाँहेको एकभन्दा अधिक भाषा बदलिन सक्छन्। तर यसो गर्नेहरूले एउटा भारतीय भाषा साहित्यको स्तरमा अध्ययन गर्नुपर्छ अनि माध्यमिक कक्षाको अन्ततिर पुग्दा यसमा बुनियादी दक्षता प्राप्त गर्नुपर्नेछ।

4.14.उच्च गुणवत्ता भएको विज्ञान र गणितका निम्ति द्विभाषीय पुस्तक र पठन- पाठन सामग्री तयार पार्ने भरमग्दुर चेष्टा गरिनेछ। यसको उद्देश्य विद्यार्थीले यी विषयहरू उनीहरूको घरको भाषा / मातृभाषा र अङ्ग्रेजीमा सोच्नु र बोल्न सक्नु।

4.15.संसारभरिको विकसित देशहरूमा देखिएको छ आफ्नो भाषा संस्कृति अनि परम्पराहरूमा शिक्षित हुन प्रगतिबाधक होइन बरु शैक्षणिक, सामाजिक प्राविधिक प्रगतिका निम्ति सहायक हो। भारतका भाषाहरू संसारमा सबैभन्दा समृद्ध, वैज्ञानिक, सुन्दर अनि सबैभन्दा धेरै अभिव्यञ्जक भाषाहरूमध्ये एक हो। यिनमा प्राचीन अनि आधुनिक साहित्य (गद्य र पद्य दुवै)- को विशाल भण्डार छ। यी भाषाहरूमा लेखिएका फिल्म, सङ्गीत अनि साहित्य भारतको राष्ट्रिय चिनारी र धरोहर हुन्। संस्कृति अनि राष्ट्रिय एकीकरणको दृष्टिले भारतीय युवाहरूले आफ्नो देशको भाषाहरूको विशाल अनि समृद्ध भण्डार र साहित्यको खजानाबारे जागरूक हुनुपर्छ।

4.16.तसर्थ, देशका प्रत्येक विद्यार्थीले 'भारतीय भाषाहरू' माथि एउटा मज्जा लाग्ने प्रोजेक्ट वा गतिविधिमा भाग लिनेछ जस्तै "एक भारत श्रेष्ठ भारत" आग्रह। यस्तो प्रोजेक्ट वा गतिविधिमा विद्यार्थीहरूले भारतीय मूल मूल भाषाहरूमा पाइने 'ऐक्य'- बारे अध्ययन गर्छन्। यसमा उनीहरूले सामान्य ध्वन्यात्मक (फोनेटिक्स) अनि वैज्ञानिक ढाँचाले मिलाएको वर्णमाला अनि लिपिहरूको, सामान्य मिल्दो व्याकरणिक संरचना, तिनको शब्दवालीको श्रोत अनि यी भाषाहरूका संस्कृत र अन्य शास्त्रीय भाषाबाट आएको शब्दवालीको श्रोत र परस्परमा अन्तर प्रभाव अनि अन्तरलाई बुझ्ने आवश्यकता छ। उनीहरूले बुझ्ने छन् कुन चाँहि भौगोलिक क्षेत्रमा कुन भाषा बोलिन्छ, आदिवासी भाषाहरूको प्रकृति र संरचना कस्तो हुन्छ अनि भारतको प्रत्येक भाषाको केही शब्द र वाक्यहरू बोल्न सक्नेछन् र प्रत्येक भाषा-साहित्यको उन्नतिबारे बोल्न सक्नेछन् र प्रत्येक भाषा साहित्यको उन्नतिबारे जान्नेछन् यसका निम्ति हुनचाँहिँ चाँहिँदो अनुवादहरू गरिनुपर्छ) यस्ता गतिविधिहरूले तिनलाई एकीकरणको केही मात्रा बोध अनि सुन्दर सांस्कृतिक उत्तराधितता, भारतीय विविधता चेतना दिनेछ। यस्तो गतिविधिहरू मनोरञ्जक हुनुपर्छ। अनि यसमा कुनै मूल्याङ्कन हुनेछैन।

4.17.भारतीय शास्त्रीय भाषाहरू अनि साहित्यको महत्त्व, प्रासङ्गिकता र सौन्दर्यलाई उपेक्षा गर्न सकिन्न। आठौँ अनुसूचिमा संस्कृतलाई भारतको आधुनिक भाषा भनी उल्लेख गरिएको छ। तर पनि ल्याटिन र ग्रीक दुवै मिलाउँदा पनि अझ धेरै साहित्यको थाक छ जसमा गणित, दर्शन, व्याकरण, सङ्गीत, राजनीति, चिकित्सा,

वास्तुकला, धातु विज्ञान, नाटक, कविता, कथाको (संस्कृति ज्ञान प्रणाली पनि भनिन्छ) विशाल भण्डार छ। यस्तरी थुप्रेको भण्डार विविध धार्मिक अनि गैर-धार्मिक अनि जीवनका सबै क्षेत्रहरू अनि सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमिमा मानिसहरूले हजारौं वर्षदेखि लेख्दै आएका हुन्। त्रिभाषाको मुख्य विकल्पअनुसार संस्कृतलाई स्कुल अनि उच्चतर शिक्षाको सबै स्तरमा विद्यार्थीहरूका निम्ति महत्त्वपूर्ण, समृद्ध विकल्पको रूपमा पेश गरिने छ। यसलाई रुचिकर, अनुभवात्मक अनि समकालीन रूपमा प्रासङ्गिक हुने प्रकारले पढाइने छ। यसमा संस्कृत ज्ञान प्रणालीको उपयोग समावेश गरिनेछ, विशेष गरी ध्वनि र उच्चारणको माध्यमलाई ध्यान दिइनेछ। फाउन्डेसन अनि मिडिल स्कुलको स्तरमा संस्कृतको पाठ्य पुस्तक संस्कृतकै माध्यममा संस्कृत पढाउने (एसटीएस) अनि यसको अध्ययनलाई आनन्दमयी बनाउनका निम्ति सरल मानक (एसएसएस) संस्कृतमा नै लेखिन सक्छ।

4.18. अन्य शास्त्रीय भाषाहरूमा पनि भारतको अति समृद्धशाली साहित्य छ जस्तै तामिल, तेलुगु, कन्नड, मलायाली, ओडिया आदि यिनको अतिरिक्त पाली, फारसी अनि प्राकृत र यिनमा भएका साहित्यका कामहरूको पनि तिनको समृद्धि सुनिश्चित गर्न जगेरा गर्नुपर्छ। भारत पूर्ण रूपले विकसित भएपछि आउँदो पिँढीले भारतको विस्तृत र सुन्दर शास्त्रीय साहित्यको रसस्वाद गर्न चाहने छन्। संस्कृत अतिरिक्त भारतका अन्य शास्त्रीय भाषा र साहित्यलाई तामिल, तेलुगु, कन्नड, मलायाली, ओडिया, पाली, प्राकृतहरू पनि विकल्पका रूपमा स्कुलहरूमा उपलब्ध हुनेछन्। सम्भवतः उनलाई मोड्युलका माध्यमबाट अनुभवात्मक र खोजपूर्ण दृष्टिकोणले हेरिनुपर्छ ता कि यी भाषा र साहित्य जीवित रहिरहुन्। समृद्धशाली लिपि र वाक परम्परा अनि सांस्कृतिक परम्परा अनि ज्ञान प्रणाली भएका अन्य भारतीय भाषाहरूलाई पनि यसरी नै संरक्षित गरिने प्रयास गरिनेछ।

4.19. देशका नानीहरूको समवर्द्धनका निम्ति अनि यी समृद्ध भाषाहरू र तिनको कलात्मक भण्डारको संरक्षणका निम्ति सार्वजनिक अथवा निजी सबै स्कुलमा विद्यार्थीहरूसँग भारतको शास्त्रीय भाषाहरू अनि तीसित जोडिएका साहित्य कम्तीमा पनि दुई साल पढ्ने विकल्प हुनेछ। यस्तरी अनुभवात्मक अनि खोजपूर्ण ढङ्गले प्रविधिलाई पनि समन्वयन गरिवरी कक्षा 6-12 का-लाई विकल्पसितै मिडल स्कुल अघि उतै पनि पढ्न पाउने बन्दोबस्त छ।

4.20. भारतीय भाषाहरूमा गुणवत्ता पढाइ पेश गरिएको अतिरिक्त विदेशी भाषाहरू जस्तै कोरियाई, जापानी, थाई, फ्रेन्च, जर्मन, स्पेनिस, पोर्तुगाली अनि रसियन भाषाहरू विद्यार्थीले विश्वकै संस्कृति सिकुन् अनि आफ्नो ज्ञानलाई अझ समृद्धशाली बनाउन सक्नु भनी आफ्ना आफ्ना रुचि र इच्छाअनुसार सेकेन्डेरी स्तरमा पेश गरिनेछ।

4.21. खोजपूर्ण अनि अनुभाविक पद्धतिबाट सबै भाषाहरू पढाइने, यसमा सरलीकरण अनि विभिन्न एप्स चलाएर भाषाका विभिन्न आयामहरू जस्तै फिल्म, थिएटर, कथावाचन, काव्य, सङ्गीतलाई जोड्दै विभिन्न प्रासङ्गिक विषयहरूसितै अनि जीवनको अनुभवसित यिनको सम्बन्ध देखाउँदै सिकाइनेछन्।

4.22. भारतीय साङ्केतिक भाषा (इन्डियन साइन ल्याङ्ग्वेज) लाई देशभरिका लागि मानकीकृत गरिने छ। राष्ट्रिय अनि राज्य पाठ्यक्रम सामग्री विकसित गरिने छ। यी सबै काम कान नसुन्ने विद्यार्थीहरूद्वारा उपयोग गरिने छन्। सकेसम्म स्थानीय साङ्केतिक भाषालाई सम्मान दिइने छ, सिकाइने छ, प्रासङ्गिक बनाइने छ।

पाठ्यक्रममा अनिवार्य विषय, कुशलता अनि सक्षमताको एकीकरण

4.23. हुन त हो, विद्यार्थीलाई आफ्नो व्यक्तिगत पाठ्यक्रम रोज्दा लचिलोपन हुनुपर्छ। तरै पनि एउटा विद्यार्थी आजको युगमा एक असल, सफल, नयाँ ढङ्ग खोज्ने किसिमको अनुकूलनीय अनि उत्पादक बन्नुपर्ने छ। भाषामा कौशलता अतिरिक्त, यस्ता कौशलहरूमा यी गुणहरू समावेश हुनुपर्छ; जस्तै वैज्ञानिक स्वभाव अनि साक्ष्य

आधारित सोच रचनात्मकता र नवीनता, सौन्दर्य शास्त्र अनि कलाको भावना, मौखिक र लिखित अभिव्यक्ति अनि संवाद, स्वास्थ्य अनि पोषण, शारीरिक शिक्षा, फिटनेस, स्वास्थ्य र खेल, सहयोग र टिम वर्क, समस्या समाधान अनि तार्किक चिन्तन, व्यावसायिक एक्सपोजर अनि कौशल, डिजिटल साक्षरता, कोडिङ अनि कम्प्युटेसनल चिन्तन, नैतिकता अनि नैतिक तर्क, मानव अनि संवैधानिक मूल्यहरूको ज्ञान र अभ्यास लिङ्ग संवेदनशीलता, मौलिक कर्तव्य, नागरिकता कौशल अनि संवैधानिक मूल्यहरूको ज्ञान र अभ्यास, लिङ्ग संवेदनशीलता, मौलिक कर्तव्य, नागरिकता कौशल अनि मूल्य, भारतको ज्ञान, पर्यावरण सम्बन्धी जागरुकता, पानी अनि संसाधन संरक्षण, स्वच्छता र साफसफाइ समावेश छ अनि स्थानीय समुदाय, राज्य, देश-दुनियाँमा चलिरहेका महत्त्वपूर्ण मुद्दाहरूबारे ज्ञान।

4.24. समय समयमा पाठ्यक्रम र शिक्षण-प्रणालीमा 'आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स' (कृत्रिम बुद्धि), 'डिजाइन् थिङ्किङ', समग्र स्वास्थ्य, जैविक जीवन, पर्यावरण शिक्षा, वैश्विक नागरिकता शिक्षा (जीसीआडी) आदिलाई सम्मिलित गर्ने आग्रह भइरहनुपर्छ। यस्तो कौशल विकास गर्न यी पाइलाहरू विद्यार्थीको प्रत्येक तहमा चालिनुपर्छ।

4.25. गणित र गणितीय सोच भारतको भविष्य र कैयौँ आगामी भविष्यमा विविध क्षेत्रहरूमा आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स, मसिन सिकाइ अनि डेटा विज्ञानहरूमा भारतीय नेतृत्वका निमित्त महत्त्वपूर्ण भनी मानिलिएको छ। तसर्थ गणित र कम्प्युटेसन सोच सबै स्कुलहरूमा पढाउनुपर्छ। यो काम बुनियादी तहदेखि कतिपय नवीन ढङ्गहरूमा प्रयोग गर्दै, पजलहरू र खेलहरूका माध्यमबाट आनन्दमय तरिकामा केटाकेटीहरूलाई संलग्न राख्नुपर्छ। कोडिङ गतिविधि मिडल स्कुलदेखि आरम्भ गरिनुपर्छ।

4.26. प्रत्येक विद्यार्थी ग्रेड छ अनि आठमा स्थानीय समुदायले तोकेअनुसार अनि स्थानीय कुशल आवश्यकताहरू अनुसार कुनै एउटा मन पर्दो कोर्स गर्ने छन्। यस्तो कोर्सले महत्त्वपूर्ण व्यावसायिक शिल्प जस्तो सिकर्मी, बिजुलीको काम, धातुको काम, माली, कुमाले, आदिको स्वाद दिने छ अनि आफ्नो हातले काम गर्ने अनुभव प्रदान गर्ने छ। ग्रेड छ – आठका नानीहरूका निमित्त एउटा अभ्यास- आधारित पाठ्यक्रम एनसीएफएसई 2020-21 लाई हुने गरी एनसीईआरटीले उचित ढङ्गमा बनाउने छ। कक्षा छदेखि आठमा पढेका बेला दस दिनका लागि 'झोलाबिना'को क्लास सिकर्मी, माली, कुम्हालेजस्ता शिल्पकारसित प्रशिक्षणका रूपमा लिने छन्। यस्तै प्रकारले कक्षा छदेखि बाह्रसम्मकाहरूलाई छुट्टीको बेला विभिन्न व्यावसायका विषयहरू बुझ्ने मौका दिइने छ। अनलाइन माध्यमबाट विषय बुझ्ने अवसर पनि दिइने छ। बर्षेभरि यस्ता झोलारहित क्लासहरू कला, क्विज, खेल र व्यावसायिक हस्तकला सिक्रे प्रोत्साहन गरी विद्यार्थीको अनुभवलाई समृद्धशाली बनाइने छ। नानीहरूलाई ऐतिहासिक, सांस्कृतिक अनि पर्यटनका महत्त्वपूर्ण स्थान/स्मारकहरूमा घुमाइने छ। स्थानीय कलाकार अनि शिल्पकारहरूसित र आफ्नै गाउँ/तहशील/जिल्ला/ राज्यका उच्चतर शैक्षणिक संस्थानहरू घुमेर स्कुलबाहिरका गतिविधिहरूले अत्यधिक एक्सपोजर दिने छ।

4.27. 'भारतीय ज्ञान' भन्दा प्राचीन भारतको ज्ञान अनि यसको आधुनिक भारतमा योगदान, भारतको सफलता र चुनौतिहरू अनि भारतको शिक्षा र पर्यावरण सम्बन्धित आकाङ्क्षा सबै बुझिन्छ। यी तत्त्वहरू सटीक अनि वैज्ञानिक ढङ्गले सन्दर्भअनुसार स्कुल पाठ्यक्रममा हालिने छ। यसमा भारतीय ज्ञान प्रणाली, विशेष गरी आदिवासी ज्ञान एवम् सिक्रका निमित्त पारम्परिक ढङ्ग आदिलाई ध्यान दिइने छ। गणित, खगोल विज्ञान दर्शन, योग, वास्तुकला, चिकित्सा, कृषि, इन्जिनियरिङ, भाषा-विज्ञान, साहित्य, खेल, शासन, राज्यव्यवस्था, संरक्षण आदि विषयहरू पनि समावेश गरिने छ। जनजातीय एथनो-औषधीय, प्रथाहरू, वन प्रबन्धन, पारम्परिक (जैविक) फसलको खेती, प्राकृतिक खेती आदिमा विशिष्ट कार्यक्रम उपलब्ध गराइने छ। भारतीय ज्ञान प्रणालीमा

एउटा आकर्षक पाठ्यक्रम पनि माध्यमिक विद्यालयको विद्यार्थीका निम्ति विकल्पको रूपमा राखिने छ। मस्ती गर्ने अनि स्वदेशी खेलहरूको माध्यमबाट विभिन्न विषय सिक्ने र चर्चा गर्ने प्रतियोगिता आयोजना गर्न सकिन्छ। स्कूल पाठ्यक्रम चलिरहेको बलमा नै प्राचीन अनि आधुनिक भारतको प्रेरणादायक व्यक्तित्वहरूबारे वृत्तचित्र देखाइने छ। विद्यार्थीहरूलाई सांस्कृतिक आदान-प्रदान कार्यक्रममा हिस्सा लिई विभिन्न राज्यहरूमा घुम्न जाने प्रोत्साहन दिइने छ।

4.28. विद्यार्थीहरूलाई उमेर छँदा नै 'सही काम गर्ने' कुरा सिकाइने छ अनि नैतिक निर्णयहरू लिनका निम्ति युक्तिसङ्गत ढाँचा प्रदान गरिने छ। अनि पछि केही वर्षहरूमा यस सारलाई विस्तार गरी ठग्रे, हिंसा, साहित्यिक चोरी, फोहोर पार्ने, सहिष्णुता, समानता, समानुभूति आदिवारे पढाइने ता कि नानीहरूले नैतिक मूल्य अपनाउने, आफ्नो जीवन सञ्चालन गर्ने क्षमता प्राप्त गर्नु। यस्तरी विकसित भएको नैतिक बोधका कारण भारतीय पारम्परिक मूल्य अनि बुनियादी अनि संवैधानिक मूल्यहरू (जस्तो सेवा, अहिंसा, स्वच्छन्दता, सत्य, निष्काम कर्म, शान्ति, त्याग, सहिष्णुता, विविधता, बहुलवाद, नैतिक आचरण, लैङ्गिक संवेदनशीलता, बुढापाकालाई सम्मान, अरूलाई सहायता, सबैमा अन्तर्निहित क्षमताको सम्मान, पर्यावरणप्रति सम्मान, शिष्टाचार, धैरेय, क्षमा, सहानुभूति, करुणा, देशभक्ति, लोक-तान्त्रिक दृष्टिकोण, अखण्डता, जिम्मेवारी, न्याय, स्वतन्त्रता, समानता अनि वन्धुत्व) विद्यार्थीमा विकास गर्न सकियोस्। नानीहरूलाई पञ्चतन्त्रको मूल कथाहरू, जातक, हितोपदेश अनि अन्य मज्जाको दन्तेकथाहरू अनि भारतीय परम्पराबाट प्रेरणादायी कथाहरू पढ्ने र सिक्ने अवसर दिइनेछ। साथै वैश्विक साहित्यमा यिनको प्रभाव पनि जान्ने छन्। भारतीय संविधानको केही अंश पनि विद्यार्थीहरूले पढ्न आवश्यक मानिनेछ। स्वास्थ्यमा बुनियादी प्रशिक्षण जसमा निवारक स्वास्थ्य, मानसिक स्वास्थ्य, असल पोषण, व्यक्तिगत अनि सार्वजनिक स्वच्छता, आपदा प्रतिक्रिया अनि प्राथमिक चिकित्सा आदि समावेश गरिने छ। साथै रक्सी, तम्बाकु र अन्य मादक पदार्थको हानीकारक अनि विपरीत प्रभावहरूका वैज्ञानिक व्याख्या पनि पाठ्यक्रममा सामेल गरिने छन्।

4.29. बुनियादी तहदेखि आरम्भ गरेर जम्मै तहहरूसम्म, पाठ्य चर्चा शिक्षण शास्त्रहरूलाई एउटा बलियो भारतीय वा स्थानीय सन्दर्भमा हेर्न अनि पुनर्गठित गर्ने पर्नेछ। यस अन्तर्गत संस्कृति, परम्पराहरू, उत्तराधिकार, भाषा, दर्शन, भूगोल, प्राचीन अनि समकालीन ज्ञान, सामाजिक अनि वैज्ञानिक आवश्यकताहरू सिक्रका निम्ति स्वदेशी अनि पारम्परिक तरिकाहरू आदि सबै पक्ष सामेल गरिने छ।

स्कूल शिक्षाका निम्ति राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको रूपरेखा (एनसीएफएसई)

4.30. स्कूल शिक्षाका लागि एउटा नयाँ अनि व्यापक राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको रूपरेखा एनसीएफएसई 2020-21 एनसीआईआरटीद्वारा राष्ट्रिय शिक्षानीति 2020 को सिद्धान्त अनुसार अग्रणी पाठ्यक्रमको आवश्यकता अनि अन्य विशेषज्ञ निकायहरू सरोकार भएका राज्य सरकार, केन्द्र सरकार अनि सन्दर्भित विभागहरू सबैसित छलफल गरिवरि सबै क्षेत्रीय भाषाहरूमा उपलब्ध गराइने छ। एनसीएफएसई दस्तावेजहरू महत्त्वपूर्ण पाठ्यक्रमलाई ध्यानमा राख्दै पूर्ण विचार/समीक्षा गरी प्रत्येक पाँचदेखि दस वर्षमा अपडेट (अद्यतन) गरिने छ।

स्थानीय विषयवस्तु र रस भएको पाठ्य पुस्तकहरू

4.31. स्कूले कार्यक्रममा भार घटेको कारण अनि बढ्दो लचिलोपन र रट्टुको साटो रचनात्मक सिक्ने तरिकाहरूलाई ध्यान दिँदै स्कूल पाठ्यपुस्तकमा पनि परिवर्तन आउनुपर्छ। सबै पाठ्यपुस्तकहरूमा राष्ट्रिय स्तरमा महत्त्वपूर्ण मानिने आवश्यक मूल सामग्री (चर्चा, विश्लेषण, उदाहरण अनि प्रयोग) सामेल गरिनुपर्छ, सँगसँगै स्थानीय सन्दर्भ र आवश्यकताअनुसार कुनै पनि इच्छित सूक्ष्म विवरणहरू अनि पूरक सामग्रीहरू

समावेश गर्नुपर्ने हुन्छ। सम्भव भएसम्म शिक्षकहरूसँग तोकिएका पाठ्यपुस्तकको धेरै विकल्प हुनसक्छ। उनीहरूसँग अपेक्षित गुणवत्ता भएको राष्ट्रिय र स्थानीय सामग्री भएको पाठ्यपुस्तकहरूको सेट हुन सक्छ। यस्तरी शिक्षण-शास्त्रीय शैली र उनीहरूको विद्यार्थीहरूको खाँचोअनुसार शिक्षकहरूले पढाउनु सक्छन्।

4.32. गुणवत्ता भएको पाठ्यपुस्तक सस्तोभभन्दा सस्तो मूल्यमा उपलब्ध गराउने लक्ष्य राखिएको छ- अर्थात् प्रकाशन/ मुद्रणमा लागत व्यय-मात्रै जोडेर पाठ्यपुस्तक दामको बोझ विद्यार्थीलाई अनि शिक्षण व्यवस्थालाई नपरोस्। यो लक्ष्य एनसीईआरटीले विकास गरेको सामग्री एससीईआरटीहरूसित तालमेल गरी प्रयोग गरी पूर्ण गर्नुपर्छ, अतिरिक्त पाठ्यपुस्तक सामग्री सार्वजनिक- परोपकारी संस्थाहरूका भागीदारी अनि जनस्रोत (क्राउड सोर्सिङ)-बाट वित्तपोषण गरी लगानीको दाम मात्र पर्ने गरी पाठ्यपुस्तक लेखे प्रोत्साहन गर्न सकिन्छ। राज्यहरूले (एनवसीआरटीले तयार पारेको एनसीएफएसई-मा आधारित) आफ्नै पाठ्यक्रम अनि पाठ्यपुस्तक राज्यको गन्ध आउने सामग्री प्रयोग गरी तयार पार्न सक्छन्। यस्तरी काम गर्दा एनसीईआरटीको पाठ्यपुस्तक राष्ट्रिय स्तरका क्राइटेरियामा स्वीकार्य मात्र हुने छ। यी पाठ्यपुस्तकहरू क्षेत्रीय भाषामा उपलब्ध गराई सबैलाई गुणवत्ता अध्ययन गर्ने अवसर दिनुपर्छ। स्कुलमा पाठ्यपुस्तक उपलब्ध होस् भन्ने भरमग्दुर प्रयास हुनुपर्छ। डाउनलोड गर्न र छाप्न सक्ने भर्सनमा यी पाठ्यपुस्तक सबै राज्यहरूले / युनियन टेरिटोरी वा केन्द्र शासित क्षेत्रहरूले अनि एनसीआरटीले उपलब्ध गराउनुपर्छ ता कि पर्यावरणलाई असर नपरोस् अनि खर्च पनि कम होस्।

4.33. स्कुल ब्याग र पाठ्यपुस्तक घटाउने ठोस प्रयास पाठ्यक्रम र शिक्षण प्रणालीका परिवर्तनद्वारा गरिनुपर्छ।

विद्यार्थीको विकासका निम्ति मूल्याङ्कनमा आमूल परिवर्तन

4.34. अहिलेसम्मको हाम्रो स्कुल प्रणालीमा मूल्याङ्कनको उद्देश्यलाई योगात्मक बनाइएको छ- जसले मुख्य रूपमा रटेर याद गर्ने कौशलको जाँच गरिन्छ। यसलाई हटाएर नियमित रचनात्मक मूल्याङ्कनतिर लानुपर्छ। यसले अधिक दक्षता आधारित मूल्याङ्कन गर्छ। हाम्रो विद्यार्थीलाई सिक्रे र आफ्नो विकास गर्न प्रोत्साहित गर्दछ अनि उच्चतर स्तरीय दक्षता जस्तो विश्लेषण, तार्किक चिन्तन अनि अवधारणात्मक स्पष्टता आदिलाई जाँचन सक्छ। मूल्याङ्कनको वास्तविक उद्देश्य सिक्रे र सिकाउन नै हो- यसले शिक्षक, विद्यार्थी अनि समस्त स्कुल प्रणालीलाई सहायता गर्नेछ। निरन्तर पूर्णविचार गराएर पठन-पाठन प्रक्रियाबाट श्रेष्ठ सिकाई ल्याई विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकासमा सहायता पुऱ्याउने छ। सबै तहका लागि यस्तै आधारमा मूल्याङ्कन सिद्धान्त लागु गराइने छ।

4.35. प्रस्तावित मूल्याङ्कन केन्द्र, एनसीईआरटी अनि एससीआरटीको मार्गदर्शनमा राज्य / केन्द्र शासित प्रदेशहरूद्वारा सबै विद्यार्थीहरूका स्कुल आधारित मूल्याङ्कनको आधारमा तयार हुने अनि अभिभावकलाई दिने प्रगति कार्ड (प्रोग्रेस रिपोर्ट) पूर्ण रूपले नयाँ स्वरूप भएको हुने छ। यो प्रगति कार्ड एक समग्र, 360 डिग्री, बहुआयामिक कार्ड हुनेछ जसमा प्रत्येक विद्यार्थीको संज्ञानात्मक, भावनात्मक अनि साइकोमोटर डोमेन पक्ष विचारेर प्रत्येकको विशिष्टता देखाउने छ। यसले स्व-मूल्याङ्कन, सहपाठी मूल्याङ्कन, नानीहरूको प्रोजेक्ट र त्यसमा सोधीखोजी सिकाई आधारित मूल्याङ्कन, क्विजहरू, रोल प्ले, समूह कार्य, पोर्टफोलियो अनि शिक्षक मूल्याङ्कन समेत समावेश गर्छ। यो समग्र प्रगति कार्ड घर र स्कुल माझको एउटा कडी हुनेछ। यसले अभिभावक- शिक्षक बैठकहरूद्वारा आमा-बाबुद्वारा आफ्ना नानीहरूको शिक्षा र विकासमा सक्रिय भाग लिन लगाउने छ। यस प्रगति कार्डद्वारा शिक्षक र आमाबाबुलाई नानीहरूका बारे महत्त्वपूर्ण जानकारी मिल्ने छ। यस्तरी कक्षाभित्र र बाहिर नानीलाई सहायता मिल्ने छ। ए-आई आधारित सफ्टवेयर विकास गर्न सकिन्छ जसलाई विद्यार्थीहरूले प्रयोग गरी उनीहरूको स्कुलमा भएको सिकाइको डेटा, अभिभावकहरूसितको संवाद र

प्रश्नोत्तर शिक्षक-विद्यार्थी संवाद अन्य महत्त्वपूर्ण सूचना आदि स्कुलका दिनहरूमा भएका घटनाक्रमका आधारमा आफ्नो विकासको ट्रयाक गर्न सक्छन्।

4.36. अहिले प्रचलित बोर्ड परीक्षा अनि प्रवेश परीक्षा एवम् माध्यमिक स्कुलहरूका वर्तमान प्रकृति अनि कोचिङको परिणामस्वरूप निकलेको कोचिङ संस्कृति आदिले धेरै हानी पुऱ्याइरहेको छ; विशेष गरी माध्यमिक विद्यालयका तहमा अध्ययन र सिकाइको बहुमूल्य समय परीक्षा, कोचिङ अनि तयारीमा नष्ट हुँदैछ। यस्ता परीक्षाहरूले विद्यार्थीलाई सङ्कीर्ण एउटै धारा र विषयको सामग्री पढ्न कर लगाउँछ किनभने कोर्स लचिलो हुँदैन अनि शिक्षा व्यवस्थामा हुनुपर्ने महत्त्वपूर्ण तत्त्व विषय छनौट पनि विद्यार्थीले पाउँदैनन्।

4.37. ग्रेड 10 अनि 12 को बोर्ड परीक्षा जारी नै रहने छ तर प्रवेश परीक्षाहरूमा सुधार ल्याएर कोचिङ गर्नुपर्ने आवश्यकता हटाइने छ। अहिलेको परीक्षा मूल्याङ्कनको हानीकारक प्रभावहरू मेटाउन, बोर्ड परीक्षाको पुनर्डिजाइन गरी समग्र विकासको प्रोत्साहन गरिने छ, विद्यार्थीहरूले बोर्ड परीक्षा दिन आफ्नो व्यक्तिगत रुचिअनुसार धेरै विषयहरू छान्न पाउने छन्। बोर्ड परीक्षा सजिलो पनि बनाइने छ ता कि विद्यार्थीको रट्टे र मुखस्त गर्ने होइन तर मूल क्षमताहरूको जाँच हुन सकोस्। कुनै पनि विद्यार्थीहरू जो स्कुल गइरहेको छ अनि मूल प्रयास गरिरहेको छ उसले सजिलोसित बोर्ड परीक्षा पास गर्न सक्ने व्यवस्था ल्याइने छ। सबै विद्यार्थीलाई उसको स्कुलको समयमा दुईपल्ट बोर्ड परीक्षा दिन अनुमति दिइने छ। एउटा मुख्य परीक्षा अर्को सुधारका निम्ति इच्छित परीक्षा।

4.38. लचिलोपन, विद्यार्थीलाई विषय छनौटको अवसर, मूल्याङ्कनका अतिरिक्त बोर्डले समय समयमा अझ अरु चलनसक्ने प्रकारको मोडलहरू बनाउन सक्छ जसले दबाउ र कोचिङ संस्कृति अझ कम गर्नमा सहयोग गर्नेछ। यस्तै केही सम्भावनाहरू हुन् : वार्षिक/सेमिस्टर/मोड्युलर -जस्तो बोर्ड परीक्षाको प्रणाली विकास गर्न सकिन्छ। यसमा थोरै सामग्रीले नै प्रत्येक जाँच लिन सकिन्छ अनि स्कुलमा कोर्स सक्नेबित्तिकै यस्तो जाँच लिएदेखि माध्यमिक स्कुल स्तरमा परीक्षाको दबाउ बाँडिन्छ र कम पनि हुन्छ अनि प्रत्येक परीक्षामा ठुलो परीक्षामा ठुलो जोखिम लिनुपर्ने केही हुँदैन। गणितदेखि आरम्भ गरेर सबै विषय अनि सम्बन्धित मूल्याङ्कन दुइटा तहमा उपलब्ध गराउन सकिन्छ- कक्षा तहमा अनि उच्चतर तहमा केही विषयहरूको बोर्ड परीक्षा दुई भागमा तयार गर्न सकिन्छ, एउटा भागमा बहुविकल्पीय प्रश्नहरू हुनेछन् अर्कोमा वर्णनात्मक।

4.39. उपरोक्त विषयहरूबारे एनसीआईआरटीले दिशानिर्देश तयार पारने छ। यसमा सबै हितधारकहरू जस्तै एससीईआरटीहरू, मूल्याङ्कन बोर्डहरू (बीओएस), प्रस्तावित नयाँ राष्ट्रिय मूल्याङ्कन केन्द्र आदिसित सरसल्लाह गरिने छ। शिक्षकहरूले एनसीएसएफई 2020-21 सित तालमेल गरी मूल्याङ्कन प्रणालीको परिवर्तन 2022-23 को एकाडेमिक सेसनभित्रमा गर्नुपर्नेछ।

4.40. स्कुले वर्षहरूमा केवल ग्रेड 10 अनि 12 का लागि मात्र होइन तर विद्यार्थी, अभिभावक, शिक्षक, प्राचार्य अनि सम्पूर्ण स्कुल व्यवस्थाको परिकल्पना उन्नतिका निम्ति शिक्षण-पठन प्रक्रिया सबैका निम्ति सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूले ग्रेड 3, 5 अनि 8 देखि नै उचित अधिकारीअन्तर्गत परीक्षा दिनेछन्। यी परीक्षाहरूले मूलभूत सिकाइका परिणामहरू जाँच्नेछन् अनि राष्ट्रिय र स्थानीय पाठ्यक्रमबाट पाएको मूलभूत अवधारणाहरू जाँच्नेछन्। यीसित सम्बन्धित उच्च कौशलताहरू र वास्तविक जीवनमा सिकेका ज्ञानको प्रयोग गर्नेछन्; रट्टे र मुखस्थ गर्ने कौशल होइन। ग्रेड 3 को परीक्षामा विशेष रूपले बुनियादी साक्षरता सङ्ख्याज्ञान अनि मूलभूत कौशलहरूको जाँच गरिनेछ। स्कुल परीक्षाको परिणाम मात्र शिक्षा प्रणालीको विकासको उद्देश्य पूर्तिका निम्ति गरिनेछ। स्कुलहरूले विद्यार्थीहरूको नामबिना नै जाँच परिणाम सार्वजनिक गर्नेछन् जसमा स्कुल प्रणालीको सतत देखरेख र सुधार गर्ने तरिका समावेश हुनेछ।

4.41. एमएचआरडीको तत्वावधानमा एउटा मानक निर्धारक निकायको रूपमा एउटा राष्ट्रिय मूल्याङ्कन केन्द्र, परखको स्थापित गरिने प्रस्ताव छ जसले भारतका सबै मान्यता प्राप्त स्कुल बोर्डहरूका निम्ति विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन र देखरेखका निम्ति मानदण्ड मानक अनि दिशानिर्देश तयार पार्ने मूल उद्देश्य पुरा गर्नेछ। यति मात्र होइन; यसले 'स्टेट, एचिभमेन्ट सर्वे' (एसएएस)-को मार्गदर्शन अनि नेसनल एचिभमेन्ट सर्वे (एनएएस)-लाई सञ्चालन पनि गर्नेछ। यसको अतिरिक्त देश सिक्रेहरूको परिणाम देखरेख गर्नु, यस्तो नीति घोषित गर्नु अनि नीति अनुरूप 21 औं शताब्दीको कौशल आवश्यकताहरू पूर्ण गर्ने दिशातर्फ आफ्नो मूल्याङ्कन प्याटर्नमा परिवर्तन ल्याउँदै स्कुल बोर्डहरूलाई सहायता गर्नु यसको उद्देश्य हुनेछ। यस केन्द्रले नयाँ मूल्याङ्कन प्याटर्न अनि नवीनतम शोधहरूबारे स्कुल बोर्डहरू माझ सहयोगलाई प्रोत्साहन दिनेछ। स्कुल बोर्डहरू माझ 'सर्वोत्तम प्र्याक्टिस' साझा गराइने छ र शैक्षणिक मानकहरू सुनिश्चित गर्ने यो एउटा उपकरण बन्ने छ।

4.42. विश्वविद्यालय प्रवेश परीक्षाका निम्ति सिद्धान्त समान हुनेछ। राष्ट्रिय परीक्षण एजेन्सी (एनटीए) उच्चतर गुणवत्ता भएको सामान्य योग्यता परीक्षा साथै विज्ञान, मानविकी भाषा, कला अनि व्यावसायिक विषयहरूमा प्रत्येक दुई वर्षमा कम्तीमा पनि दुईवटा विशिष्ट सामान्य परीक्षा गराउने छ। अवधारणा बुझ्ने र ज्ञान लागु गर्ने प्रकारको परीक्षा हुनेछ अनि कोचिङ गर्नुपर्ने आवश्यकता रहँदैन। विद्यार्थीले ती विषयहरूमा परीक्षा दिनेछन् जसमा उनीहरूलाई रुचि छ। प्रत्येक विश्वविद्यालयले प्रत्येक विद्यार्थीको पोर्टफोलियो हेर्नुसक्नेछ र विद्यार्थीको रुचिअनुसार प्रवेश दिन सक्नेछन्। एनटीएले उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूमा अन्डरग्रेजुएट अनि ग्रेजुएटमा भर्ना र फेलोसिपका प्रवेश परीक्षा आयोजित गर्नका निम्ति एक प्रमुख, विशेषज्ञ, स्वायत्त टेस्टिङ सङ्गठनका रूपमा काम गर्नेछ। एनटीएको लचिलोपन, गुणवत्ता भएको टेस्टिङ सेवाको धेरैजसो विश्वविद्यालय र कलेजहरूले उपयोग गर्नेछन्। तर यसबारे अन्तिम निर्णय विश्वविद्यालय वा कलेजहरूकै हुनेछ।

विशेष प्रतिभाशाली अनि मेधावी विद्यार्थीहरूका निम्ति सहायता

4.43. प्रत्येक विद्यार्थीमा निहित प्रतिभालाई पत्तो लाउनुपर्छ, पोषण गर्नुपर्छ, बढावा दिनुपर्छ, विकास गरिदिनुपर्छ। यी प्रतिभाहरू बेगलाबेगलै रुचिहरू, आग्रहहरू अनि क्षमताहरूका रूपमा आफै व्यक्त हुँदछन्। जुन छात्रले जुन क्षेत्रमा विशेष रुचि र क्षमता देखाउँछन् त्यसैमा तिनलाई सामान्य स्कुलले पाठ्यक्रमभन्दा पर पनि अध्ययन गर्ने प्रोत्साहन दिनुपर्छ। शिक्षक शिक्षामा विद्यार्थीहरूको प्रतिभा र रुचि खोजिनिकाल्ने र चिन्ने साथै अधि लाने काममा सामेल हुनेछन्। एनसीईआरटी अनि एनसीटीई, प्रतिभाशाली नानीहरूलाई दिशानिर्देश दिने ढङ्गको विकास गर्नेछन्। बी. एड.-को कार्यक्रममा पनि प्रतिभाशाली नानीहरूका शिक्षामा विशेषज्ञता आर्जन गराउन सकिन्छ।

4.44. शिक्षकहरूका उद्देश्य विद्यार्थीको पूरक संवर्द्धन सामग्री, मार्ग दर्शन अनि प्रोत्साहन गरी तिनको एकल हितहरू अनि अन्य प्रतिभाहरू फस्टाउनका निम्ति प्रोत्साहन गर्नु हो। विषय केन्द्रित अनि प्रोजेक्ट आधारित क्लब अनि सर्कल, स्कुल कम्प्लेक्स जिल्लाहरू अनि अझ माथिका स्तरहरूमा पूर्णरूपले प्रोत्साहित अनि समर्थन गरिनेछ। विज्ञान समूह, गणित समूह, सङ्गीत समूह, चिस कविता, भाषा, नाटक, तर्क, खेलकुद, पर्यावरण सर्कल, स्वास्थ्य अनि कल्याण क्लब, योग क्लब आदि यसका उदाहरणहरू हुन्। यस्तै पाराले विभिन्न विषयहरूमा माध्यमिक विद्यालयका विद्यार्थीहरूलाई उच्चतर गुणवत्ता भएको राष्ट्रिय आवासीय ग्रीष्मकालीन कार्यक्रमका निम्ति प्रोत्साहन गरिने छ। यसमा देशभरिका गुणी विद्यार्थी अनि शिक्षकहरू, सामाजिक-आर्थिक रूपमा वञ्चित समूहका विद्यार्थी र शिक्षक पनि सामेल छन्। यसका निम्ति गहन मेरिट आधारित तर समान प्रवेश प्रक्रिया लागु गरिने छ।

4.45. देशभरि नै विभिन्न विषयहरूमा ओलम्पियाड अनि प्रतियोगिताहरू आयोजित गरिनेछ। यसमा स्कुलदेखि स्थानीय अनि राष्ट्रिय स्तरमा आवश्यक समन्वय गरी सबै स्तरहरूमा जस जसले योग्यता प्राप्त गरेका

छन् तिनले भाग लिन पाउने कुराको सुनिश्चित गरिने छ। सहभागिता व्यापक बनाउनका निम्ति ग्रामीण क्षेत्र अनि क्षेत्रीय भाषामा पनि ओलम्पियाड उपलब्ध गराइने प्रयास गरिने छ। सार्वजनिक अनि निजी विश्वविद्यालयहरूमा जसमा आईआईटी अनि एनआईटी प्रमुख संस्थानहरू छन् तिनलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय ओलम्पियाडहरूका मेरिट आधारित र अन्य सन्दर्भित राष्ट्रिय कार्यक्रमका परिणामहरूलाई पनि प्रवेशमा क्राइटेरिया बनाइने छ।

4.46. इन्टरनेट जोडिएको स्मार्ट फोन/ट्याबलेट जब घर घरमा र स्कुलहरूमा पुग्छ क्विज, प्रतियोगिता, मूल्याङ्कन, संवर्द्धन सामग्री अनि रुचि समान भएका अनलाइन सामग्री समुदाय भएको अनलाइन एप्सहरूद्वारा गतिविधिहरू गर्ने आग्रह लिन सकिन्छ। यसमा अभिभावक र शिक्षकहरूको देखरेख रहनेछ। स्कुलहरूले स्मार्ट कक्षा डिजिटल शिक्षण प्रणाली अलि अलि गर्दै बढाउनु र बनाउनु पर्नेछ। यसो गर्नाले शिक्षण-अध्ययनमा समृद्धि आउँछ।

5. शिक्षण

5.1. नानीहरूका भविष्यको आकार शिक्षकले बनाउँदछन्। फलस्वरूप तिनले राष्ट्रको भविष्य निर्माण गर्दछन्। यसैकारण भारतको समाजमा शिक्षकको सम्माननीय स्थान छ। अति गुणी अनि पढेकाहरू मात्र शिक्षक बन्दछन्। समाजले शिक्षक र गुरुजनलाई आफ्नो ज्ञान, कौशल र नैतिकता विद्यार्थीलाई दिएको कारणले समाजले शिक्षकलाई सम्माननीय स्थान दिएको छ। शिक्षकहरू प्रशिक्षणको गुणवत्ता, नियुक्ति, पोस्टिङ, सेवाका सर्तहरू अनि शिक्षक सशक्तिकरण जस्तो हुनुपर्ने त्यस्तो छैन, फलस्वरूप शिक्षकको गुण र प्रेरणा भने जस्तो गरी विद्यार्थीमा पुग्दैन। शिक्षकको उच्च स्तरीय सम्मान र स्थिति कायम राखिनुपर्छ अनि मात्र सर्वश्रेष्ठ गुणीहरूले यो पेसा अपनाउने छन्। शिक्षकहरूमा प्रेरणा र सशक्तिकरण बढाए मात्र विद्यार्थीको र राष्ट्रको भविष्य उज्वल हुनेछ।

भर्ना तथा पदस्थापन

5.2. अति गुणी विद्यार्थीहरू शिक्षण पेसामा पसुन् भनेर विशेष गरी ग्रामीण क्षेत्रमा मेरिट आधारित अनुदान तथा छात्रवृत्तिहरू देशभरि बन्दोबस्त गरिइनु पर्छ ता कि तिनले 4 वर्ष उच्च गुणवत्ता बी. एड. कोर्स गर्न सकुन्। कोर्स सफल भएपछि आफ्नै गाउँघरमा काम पाउने हिसाबको ग्रामीण इलाकाका निम्ति स्कुलरसिपहरूको चाँजो मिलाउनुपर्छ। यसमा 'केटी' विद्यार्थीहरूलाई विशेष सहूलियत पनि दिनुपर्छ। यसो गर्नाले यी केटाकेटीहरू शिक्षिका भई गाउँका मानिस र नानीहरूका निम्ति 'मोडल' बन्दछ। ग्रामीण क्षेत्रमा अनि विशेष गरी शिक्षक अभाव भएका क्षेत्रहरूमा काम गर्न इच्छुक हुने अनि बनाउनका निम्ति प्रेरणादायी स्किम जस्तो आवासको प्रबन्ध वा आवास भत्तामा वृद्धि गरिनुपर्छ।

5.3. विद्यार्थीले आफ्नो शिक्षक, शिक्षक रोल मोडल अनि आफ्नो शिक्षण परिवेश निरन्तर पाइरहुन् भनी घरि घरि शिक्षकलाई सरुवा (ट्रान्स्फर) गर्ने प्रथा बन्द गरिनुपर्छ। सरुवा अति विशिष्ट अनि आवश्यक अवस्थामा मात्र हुनुपर्छ अनि त्यसको विधि स्पष्टरूपमा राज्य, केन्द्र शासित प्रदेशहरूले निर्माण गरेको हुनुपर्छ। सरुवा (ट्रान्स्फर) अनलाइन कम्प्युटराइज्ड व्यवस्थाले खुलस्त राखिए मात्र गर्नुपर्छ।

5.4. शिक्षक पात्रता परीक्षा (टिचर्स एलिजिबिलिटी टेस्ट- टीईटी) सामग्री अनि शिक्षा-शास्त्र दुवैका सन्दर्भमा असल परीक्षण सामग्री विकसित गरी बलियो बनाउनुपर्ने छ। स्कुल शिक्षाको सबै स्तरहरू (बुनियादी,

प्रारम्भिक, मिडल अनि माध्यमिक)-का शिक्षकहरूलाई संलग्न गर्दै टीईटी विस्तृत गरिने छ। शिक्षणप्रतिको जोस र उत्साह जाँच गर्नका निम्ति साक्षात्कार (इन्टरभ्यू) वा कक्षामा पढाएर प्रदर्शन गर्नुपर्ने छ। स्कुल वा स्कुल कम्प्लेक्स शिक्षक भर्ती प्रक्रियाको एउटा अभिन्न अङ्ग हुनेछन्। यी इन्टरभ्यूहरूले शिक्षकको स्थानीय भाषाको पकड र सहजता हेर्नेछ ता कि प्रत्येक स्कुलमा स्थानीय भाषा बोल्ने केही शिक्षकहरू उपलब्ध हुन्। निजी स्कुलका शिक्षकहरूले पनि टीईटीबाट कक्षा प्रदर्शन/साक्षात्कार (इन्टरभ्यू) अनि स्थानीय भाषाको ज्ञान आदिका आधार भएको टीईटी मार्फत इन्टरभ्यू पास गरेको हुनुपर्छ।

5.5. सबै विषयहरूमा यथेष्ट शिक्षक सुनिश्चित गर्नका निम्ति- विशेष गरी कला, शारीरिक शिक्षा, व्यावसायिक शिक्षा अनि भाषाहरूमा- शिक्षक स्कुल अथवा स्कुल कम्प्लेक्समा नियुक्ति हुनुपर्छ अनि केही स्कुलहरू माझ शिक्षक साझे बनाइन पनि सकिन्छ। तर राज्यसरकार/ केन्द्र शासित प्रदेशले बनाएको स्कुलहरू गुपिडःअनुसार यस्तो काम गर्न सकिन्छ।

5.6. स्कुल / स्कुल कम्प्लेक्सहरूलाई स्थानीय प्रतिष्ठित व्यक्तिहरू वा विशेषज्ञलाई विभिन्न विषयका 'विशेष प्रशिक्षक'-का रूपमा राख्न सकिन्छ जस्तै पारम्परिक कला, व्यावसायिक शिल्प, उदयमिता, कृषि अथवा कुनै अन्य विषय जसमा स्थानीय विशेषता छ।

5.7. प्रविधिमा आधारित एउटा समग्र शिक्षक- आवश्यकता परिकल्पना गरिनेछ जसले प्रत्येक राज्यमा विषयअनुसार शिक्षकको रिक्त स्थानबारे जाँचबुझ गर्ने छ। अलि अलि गर्दै भर्ती अनि पदस्थान माथि लोखिएको आधारमा आवश्यकताअनुसार मिलाइने छ। यसको उद्देश्य सबै रिक्त पदहरू स्थानीय शिक्षकसहित अन्य योग्य शिक्षकहरूलाई तल वर्णन गरिएका 'करियर प्रबन्ध' अनि प्रगतिका निम्ति उपयुक्त गुणवत्ता प्रोत्साहन गरी भर्तीको बन्दोबस्त गर्नुपर्छ। शिक्षक, शिक्षा कार्यक्रम अनि अफरिड्स यसप्रकारको अनुमानित रिक्त स्थानहरूद्वारा सामञ्जस्य गरिने छ।

सेवाकालको अवधिमा संस्कृति अनि वातावरण

5.8. स्कुलको सेवा परिवेश र संस्कृतिमा आमूल परिवर्तन ल्याउनुको उद्देश्य शिक्षकको क्षमता सर्वोत्तम बनाई तिनको काम प्रभावपूर्ण ढङ्गले हुनु अनि समावेशी शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक, प्रिन्सिपल अनि सहायक कर्मचारीहरूको लक्ष्यमा सहभागिता भएको एउटा समुदाय सृष्टि गर्नु हो।

5.9. यसको दिशातर्फ जानका निम्ति एउटा सभ्य अनि आनन्ददायक सेवा सर्तहरू/स्थिति सुनिश्चित भौतिक संसाधन जसमा स्वच्छ शौचालय, पेय जल, स्वच्छ अनि मनपर्दो स्थान, बिजुली, कम्प्युटिड उपकरण, इन्टरनेट, पुस्तकालय अनि खेल र मनोरञ्जनका साधन उपलब्ध गराइनु पर्छ। दिव्याङ्गलगायत सबै नानीहरू, शिक्षकले एउटा सुरक्षित र प्रभावशाली वातावरण पाउनुपर्छ। यहाँ पढाउनु र पढ्ने सुविधा र प्रेरणा पाउनुपर्छ। सेवाकालीन प्रशिक्षणमा शिक्षकहरूको सुरक्षा, स्वास्थ्य अनि कार्यस्थल असल परिवेश सुनिश्चित गरिनुपर्छ ता कि शिक्षकहरूले पनि यी विषयहरूमा संवेदनशीलता आर्जन गर्न सकुन्।

5.10. राज्य अनि केन्द्र शासित सरकारहरूले नौलो उन्नतशील प्रारूप अपनाउन सक्छन् जस्तै स्कुल कम्प्लेक्स, स्कुलको वैज्ञानिककरण, स्कुलहरूमा जन पहुँच कम नगरिकन प्रभावशाली प्रशासन, सहभागिता अनि समूह निर्माण। स्कुल कम्प्लेक्स निर्माणले जल्दोबल्दो शिक्षक समूह निर्माणमा सहायता पुऱ्याउने छ। स्कुल कम्प्लेक्समा शिक्षकहरूलाई काममा राखे जीवन्त शिक्षक निर्माणलाई अघि सार्ने छ अनि सम्भवतः स्कुलहरू माझ विभिन्न स्कुल कम्प्लेक्सका आरपार एउटा सम्बन्ध कायम गराउने छ। यसले शिक्षकहरूमाझ विषय वितरणमा पनि सघाउ पुऱ्याउनेछ किनभने शिक्षकहरूबारे एउटा डेटा आधार बनिसेको हुँदछ। ससाना

स्कूलका शिक्षकहरू टापुतुल्य रहने छैनन् अनि बृहत् स्कूल कम्प्लेक्स समूहका भाग बन्ने छन्। यस्तरी सर्वोत्तम प्रशिक्षणहरू अंश बनी एकार्कासित सहयोग गरी नानीहरूका सिकाइ सुनिश्चित गर्नेछन्। स्कूल कम्प्लेक्सले काउन्सिलर (मनोवैज्ञानिक र अन्य सामाजिक सल्लाहकार) प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता, प्राविधिक र देखरेख कर्मचारीहरू पनि साझा गर्न सक्छ।

5.11. अभिभावक अनि अन्य प्रमुख स्थानीय हित-धारकहरूका सहयोगले शिक्षकहरू पनि स्कूल र स्कूल कम्प्लेक्स प्रबन्धन समिति/स्कूल कम्प्लेक्स प्रबन्धन समितिका सदस्य हुनसक्छन्।

5.12. शिक्षकहरूले गैरशिक्षण गतिविधिमा समय बिताउन नपरोस् भनि प्रत्यक्षरूपमा शिक्षणसित नगाँसिएका कामहरू उनीहरूलाई दिइने छैन, विशेषतः प्रशासनिक कामहरूमा अनि मध्याह्न भोजनसित सम्बन्धित काममा पनि कम्तिभन्दा कम्ति समय लाइनेछ। शिक्षकले शिक्षणमा नै पूर्ण समय दिनुपर्छ।

5.13. स्कूलहरूमा सिक्रे र पढ्ने सकरात्मक वातावरण सुनिश्चित गर्नका निम्ति प्रधान आचार्य अनि शिक्षकको अपेक्षित भूमिकामा प्रभावशाली शिक्षण र सिकाइ अनि स्कूलका हितधारकहरूका लाभार्थ उनीहरूले संवेदनशील र समावेशी संस्कृतिको विकास गर्नुपर्छ।

5.14. समुदाय र कक्षाका विद्यार्थीलाई प्रभावशाली तरिकाले पढाउन सक्नु भनी पाठ्यक्रम र पठन प्रणालीको छनौटमा शिक्षकवर्गलाई स्वयत्तता दिइने छ। शिक्षकले सामाजिक भावनात्मक पदहरूमा पनि ध्यान दिने छन् जो विद्यार्थीको सर्वाङ्गिक विकासका निम्ति अति आवश्यक हो। विद्यार्थीले सिक्रमा सहायता पाए उन्नति गराउने शिक्षणविधि अपनाउने शिक्षकलाई सम्मानित गरिने छ।

सतत व्यावसायिक विकास (सीपीडी)

5.15. स्वविकास, स्वअध्ययन अनि आधुनिक नवाचार अनि पेसामा भएका नवीनतम् उनीहरू सिक्रे र गर्ने सतत अवसर शिक्षकवर्गलाई दिइने छ। यस्ता कुराहरूलाई स्थानीय, क्षेत्रीय, राज्य, राष्ट्रिय अनि अन्तर्राष्ट्रिय कार्यशालाहरू साथै अनलाइन शिक्षा मोड्युलका रूपमा कति प्रकारले पेस गर्न सकिने छ। शिक्षकहरूले विचार र सर्वोत्तम प्रथा (प्र्याक्टिस) साझा गर्न अनलाइन प्लेटफर्म बनाइने छ। आफ्नो व्यावसायिक विकासका निम्ति शिक्षकबाट आसा गरिन्छ, उनीहरू स्वेच्छाले प्रत्येक वर्ष लगभग पचास घन्टा लाग्ने सीपीडी कार्यक्रममा भाग लिउन्। सीपीडीको कार्यक्रममा विशेष गरी बुनियादी साक्षरता, सङ्ख्यात्मक ज्ञानको नवीनतम शिक्षण शास्त्र, योग्यता आधारित मूल्याङ्कन, सम्बन्धित शिक्षण शास्त्र जस्तो अनुभवात्मक शिक्षण, कला एकीकृत अनि कथा-आधारित दृष्टिकोण आदिलाई क्रमबद्ध रूपमा समावेश गरिने छ।

5.16. स्कूलको प्रधानाचार्य अनि स्कूल कम्प्लेक्स प्रमुखका नेतृत्व अनि प्रबन्धन कौशल विकास गर्न अनि आफ्नो सर्वोत्तम प्रथा (प्र्याक्टिस) साझा गर्न एउटा समान लिडरसिप/मेनेज्मेन्ट कार्यशाला र अनलाइन पद्धतिको विकास गर्नुपर्छ। यिनीहरूले पनि प्रतिवर्ष पचास घन्टा नै सीपीडी कार्यक्रममा भाग लिने आशा गरिन्छ। यसमा योग्यता र परिणाम आधारित शिक्षाको आधारमा शैक्षणिक योजनाहरू तयार अनि लागु गर्ने कुरालाई केन्द्रित गर्दै यस्ता कार्यशालाहरूको प्रबन्ध मिलाइन्छ।

करियर मेनेज्मेन्ट अनि प्रगति (सीएमपी)

5.17. उत्कृष्ट काम गर्ने शिक्षकहरूलाई चिन्नुपर्छ र उनीहरूको पदोन्नति गर्नुपर्छ, वेतन बढाउनुपर्छ अनि अझ काम गर्ने प्रोत्साहन सबै शिक्षकलाई दिनुपर्छ। तसर्थ एउटा गृहकिलो मेरिट आधारित सेवाकाल जसमा पदोन्नति अनि शिक्षकको प्रत्येक चरणमा पुनर्विचार हुनसक्ने गरी वेतन प्याकेजको संरचना गरिनुपर्छ अनि उत्कृष्ट

शिक्षकलाई मान्यता दिनुपर्छ। शिक्षकहरूको प्रदर्शनका निम्ति सही मूल्याङ्कका निम्ति राज्य/केन्द्र शासित प्रदेशहरूका सरकारद्वारा 'मल्टिपल पेरामिटर्स' भएको एउटा व्यवस्था स्थापित गरिनुपर्छ। यसमा सहकर्मी समीक्षा, उपस्थिति, समर्पण, सीपीडीको घन्टाहरू र स्कुल अनि समुदायमा गरिएको अन्य सेवाहरू वा पेरा. 5.20 मा दिइएका एनसीपीटीको कुराहरूमा आधारित छ। यस नीतिमा करियर सन्दर्भमा 'कार्यकाल'को अर्थ भनेको ढङ्गले प्रदर्शनको मूल्याङ्कन पश्चात् नोकरी स्थायी सहमति हो अनि 'कार्यकाल ट्रेक' भनेको स्थायी हुनुभन्दा अधिको कार्यकाल हो।

5.18. 'करियर वृद्धि' (कार्यकाल, पदोन्नति, वेतन वृद्धि आदि) शिक्षकहरूले स्कुल अवधिमा नै पाउनु भनेर (अर्थात् बुनियादी, तयारी, मिडल अनि सेकेन्डरी) सुनिश्चित गरिनुपर्छ। स्कुलको सबै चरणमा गुणवत्ता शिक्षक चाहिने हुनाले शिक्षक कार्यकाल अवधिको प्रत्येक चरणलाई समान महत्त्वको मानिने छ। कुनै एउटा अर्कोभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिने छैन।

5.19. मेरिटमा आधारित शिक्षकको 'भर्टिकल मोबिलिटी' (उँभो चढाइ) पनि अति महत्त्वको हो। उत्कृष्ट शिक्षकहरूले नेतृत्व प्रदर्शन अनि प्रबन्धन कौशललाई प्रशिक्षण दिनेछ ता कि तिनले स्कुलमा, स्कुल परिसरमा, बीआरसी, सीआरसी, बीआईटीई, डीआरईटी अनि सरकारी विभागहरूमा प्राज्ञिक (अकादमिक) नेतृत्व लिन सक्नु।

शिक्षकको व्यावसायिक मानक

5.20. एउटा सामान्य निर्देशन तालिकाको सेट, 'नेसनल प्रोफेसनल स्ट्यान्डर्ड फर टिचर्स' (एनपीएसटी) को विकास 2020 भित्रमा गरिने छ। यो काम, 'नेसनल काउन्सिल फर टिचर्स एडुकेसन'-को पुनर्गठित नवाकारमा, 'प्रोफेसनल स्ट्यान्डर्ड सेटिङ बडी' (पीएसएसबी)-ले राष्ट्रिय शिक्षण परिषद् (जेनेरल एडुकेसन काउन्सिल-जीईसी)-का अधीन एनसीईआरटी, एससीईआरटी सबै तह र क्षेत्रका शिक्षक, शिक्षक तयार पार्ने र विकास गर्ने संस्थानका विशेषज्ञ, व्यावसायिक शिक्षणका विशेषज्ञ, उच्च शिक्षा संस्थानहरूका सरसल्लाहमा गरिने छ। शिक्षकहरूका व्यावसायिक 'मानक'-मा शिक्षकको विभिन्न तहमा विशेषज्ञता, योग्यता समावेश गरिन्छ। यसले शिक्षकको 'कामको मूल्याङ्कन पनि हेर्छ अनि समय समयमा यस्तो मूल्याङ्कन गरिने छ। एनपीएसटीले सेवापूर्व गरिने शिक्षक प्रशिक्षण डिजाइनबारे सूचना पनि दिन्छ। राज्यहरूले यसलाई ग्रहण गर्न सक्छन् अनि शिक्षकको करियर प्रबन्धन, अवधि, व्यावसायिक विकास कार्यक्रम, वेतन, पदोन्नति अनि अन्य मान्यताहरूबारे निर्णय लिन सक्छन्। अवधिको वा सिनियरिटीको आधारमा होइन तर यस्ता मूल्याङ्कनका आधारमा वेतन र पदोन्नतिको निर्णय गरिने छ। यस्तो व्यावसायिक मानक र मूल्याङ्कन 2030 मा पुनरविचार गरिने छ। अनि प्रत्येक दस वर्षमा यसको योग्यताको वैज्ञानिक विश्लेषण हुनेछ।'

विशिष्ट शिक्षक

5.21. स्कुल शिक्षण केही पक्षमा अतिरिक्त विशेष शिक्षकहरूको अति आवश्यक छ। यस्ता आवश्यकताहरूका केही उदाहरण हुन् दिव्याङ्ग नानीहरूलाई पढाउने शिक्षकहरू। माध्यमिक र उच्च माध्यमिक दुवै स्तरमा यस्ता र अन्य अयोग्यता भएका नानीहरूलाई पढाउने शिक्षक उपलब्ध गराइनुपर्छ। यस्ता शिक्षकहरूको विषय शिक्षण ज्ञान अनि विषय सम्बन्धित शिक्षाको उद्देश्यको ज्ञान नभए पनि हुन्छ तर ती नानीहरूको विशेष आवश्यकताहरू बुझ्ने योग्यता चाहिँ हुनुपर्छ। यस्ता योग्यताहरू सेवापूर्व वा पछि नै भए पनि दोस्रो स्तरीय विशेषताका रूपमा विकसित गरी शिक्षकहरूलाई तयार पार्नुपर्ने छ। यसलाई 'सर्टिफिकेट कोर्स'-का रूपमा

सेवापूर्व वा सेवा अवधिमा, पूर्ण/आंशिक कोर्सका रूपमा बहुविषयी कोर्स पारी कलेज वा विश्वविद्यालयबाट गराउन सकिने छ। एनसीटीई अनि आरसीआईको सम्पर्क र पारस्परिक सहयोग बढाएर यस्ता विशेष योग्यता भएका साथै आफ्नो विषय पनि पढाउन सक्ने शिक्षकहरू उपलब्ध गराउने काम सुनिश्चित गरिने छ।

शिक्षक शिक्षाको दृष्टिकोण

5.22. शिक्षण-शास्त्रमा प्रशिक्षण आवश्यक हुन्छ। तसर्थ शिक्षक-शिक्षालाई विस्तारै विस्तारै 2030 सम्ममा बहुविषयक कलेजहरू र विश्वविद्यालयहरूमा समावेश गरिने छ। जति जति कलेज र विश्वविद्यालय बहुविषयक बन्नतिर अग्रसर हुँदै जान्छ, उनीहरूको लक्ष्य यस्तो उत्कृष्ट शिक्षा विभाग स्थापित गर्ने हुन्छ जसमा बीएड, एमएड अनि पीएचडी डिग्री प्रदान गर्न सक्छन्।

5.23. वर्ष 2030 सम्ममा शिक्षणका निम्ति 4 वर्षीय एकीकृत बीएड डिग्री हुनेछ जसमा विस्तृत ज्ञान सामग्री अनि अध्यापन सामग्रीद्वारा शिक्षा दिइने छ। यसमा स्थानीय स्कुलका छात्र-शिक्षणको रूपमा व्यावहारिक अभ्यास प्रशिक्षण पनि सामेल हुनेछ। चार वर्षीय एकीकृत बीएड डिग्री प्रदान गराउने यी नै बहुविषयक संस्थानहरूद्वारा नै दुई वर्षीय बीएड कार्यक्रम पनि प्रदान गरिने छ। यो पहिले स्नातक गर्नेहरूका निम्ति मात्र आवश्यक हुनेछ। यी बीएड कार्यक्रमहरूमा एक वर्षे विशेष बीएड कार्यक्रम पनि समुचित रूपमा विकसित गर्न सकिन्छ। जस जसले चार वर्षीय बहुस्नातक डिग्री वा कुनै विशिष्ट परास्नातक डिग्री प्राप्त गरेका छन् वा उही विशिष्ट विषयमा शिक्षक बन्न चाहन्छन्, मात्र उनीहरूले त्यो विशिष्ट एक वर्षे डिग्री गर्न पाउनेछन्। यस्तो प्रकारले पनि बीएडका डिग्रीहरू केवल चार वर्षीय बीएड डिग्री उपलब्ध गराउने मान्यता प्राप्त बहुविषय उच्च शिक्षा संस्थानहरूबाट मात्र प्रदान गरिन सकिन्छ। आफ्नो योग्यता र सिकाइ बढाउन चाहने शिक्षकहरूले 'मुक्त दुरस्थ शिक्षण (ओडीएल)' मान्यता भएका संस्थानहरूबाट मिश्रित 'ओडीएल मोड'-बाट पनि बीएड कार्यक्रम दिइन सकिन्छ।

5.24. सबै नै बीएड कार्यक्रममा जाँचपरख भइसकेका तक्रिकीहरू साथै नवीनतम तक्रिकीहरूमा प्रशिक्षण दिइनेछ। यसमा बुनियादी साक्षरता अनि सङ्ख्या ज्ञानका सम्बन्धमा शिक्षण-शास्त्र, बहुस्तरीय प्रशिक्षण र मूल्याङ्कन, दिव्याङ्ग नानीहरू पढाउनु विशेष रुचि र प्रतिभा भएकालाई पढाउनु, शैक्षिक प्रौद्योगिकीको प्रयोग अनि शिक्षार्थी केन्द्रित एवम् सहयोगात्मक शिक्षण सामेल छ। सारा बीएड कार्यक्रमहरूमा स्थानीय स्कुलहरूमा गएर कक्षामा शिक्षण व्यावहारिक प्रशिक्षणको रूपमा सम्मिलित गरिने छ। यस कार्यक्रममा कुनै पनि विषय पढाउने वा गतिविधि गरिएको बेला भारतीय संविधानको मौलिक कर्तव्यहरूको (अनुच्छेद-51ए) अनि अन्य संवैधानिक प्रावधानहरू पालन गर्ने कुरामा बल दिइने छ। यसमा पर्यावरणप्रति जागरुकता अनि त्यसको संरक्षण तथा सतत विकासको प्रतिसंवेदनशीलतालाई पनि उचित रूपले एकीकृत गरिने छ ता कि पर्यावरण शिक्षा स्कुल पाठ्यचर्याको एक अभिन्न अङ्ग बन्न सकोस्।

5.25. केही अल्प-अवधिको स्थानीय शिक्षक-शिक्षा कार्यक्रम बीआईटीई अथवा स्वयं स्कुल परिसरहरूमा उपलब्ध हुनेछ। यसमा स्थानीय व्यवसाय, ज्ञान अनि कौशलहरू जस्तै स्थानीय कला, सङ्गीत, कृषि, व्यवसाय, खेल, सिकर्मी अथवा अन्य व्यावसायिक शिल्पको बढावा दिने उद्देश्यले प्रख्यात स्थानीय व्यक्तिहरूलाई स्कुलहरू अथवा परिसरहरूमा 'मास्टर शिक्षक'-को रूपमा पढाउनका निम्ति नियुक्ति गरिने छ।

5.26. बहु-विषयक कलेजहरू अनि विश्वविद्यालयहरूमा ती शिक्षकहरूलाई बीएड सकेपछि केही अल्प-अवधिको सर्टिफिकेट कोर्स पनि व्यापक रूपमा उपलब्ध गराइने छ जो शिक्षणको विशिष्ट क्षेत्रहरूमा जस्तै

दिव्याङ्ग विद्यार्थीलाई पढाउने, अथवा स्कुलका नेतृत्व वा प्रबन्धनका व्यवस्थामा जाने अथवा बुनियादीदेखि तयारी, मिडल वा उच्च स्तरमा जान चाहन्छन्।

5.27. मानिलिइएको छ, शिक्षण प्रणालीमा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा अनेकौँ शिक्षण विधिहरू छन्। एनसीइआरटीले अध्ययन, शोध, दस्तावेज भेला गरी यी विभिन्न शिक्षणविधिहरूबाट विभिन्न विषयमा जानारी लिएर सुझाउ दिनेछ। यस्ता सुझाउलाई अध्ययन गरी भारतीय शिक्षण-विधि र प्रणालीमा सुहाउँदो गरी ग्रहण गर्न सकिन्छ।

5.28. वर्ष 2021 भित्रमा एनसीटीले एनसीईआरटीको सरसल्लाहमा राष्ट्रिय शिक्षा-नीति 2020 को सिद्धान्तमा आधारित एउटा व्यापक अनि नवीन 'नेसनल करिकुलम फ्रेमवर्क फर टिचर्स एडुकेसन'; (एनसीएफटीई) तयार पार्ने छ। यो रूपरेखा सबै हितधारक, राज्य सरकार अनि केन्द्र सरकारको सान्दर्भित मन्त्रालय/विभाग र विभिन्न विषयका विशेषज्ञ एकाइहरू आदिसित परामर्श गरी सबै क्षेत्रीय भाषाहरूमा पनि उपलब्ध गराइने छ। एनसीएफटीई 2021 व्यावसायिक शिक्षणको पाठ्यचर्चा तयार पार्नमा पनि संलग्न रहनेछ। तत्पश्चात एनसीएफटीई प्रत्येक 5-10 वर्षमा शिक्षण क्षेत्रमा आइरहेका परिवर्तनहरू समावेश गर्न पुनर्चित भइरहने छ।

5.29. अन्ततः शिक्षा प्रणालीको गुणवत्ता पूर्णतया कायम राख्न देशमा चलिरहेका अमानक स्तरीय शिक्षक शिक्षण संस्थाहरू विरुद्ध कडा कारवाही गरिनुपर्छ, आवश्यक परे तिनलाई बन्द गरिदिनुपर्छ।

6. समतामूलक अनि समावेशी शिक्षक : सबैका निम्ति हुनुपर्छ

6.1. शिक्षा, सामाजिक न्याय अनि समानता प्राप्त गर्नका निम्ति एक मात्र सबैभन्दा प्रभावशाली साधन हो। समतामूलक अनि समावेशी शिक्षा स्वयम्मा एउटा आवश्यक लक्ष्य मात्र होइन तर समतामूलक अनि समावेशी समाज निर्माणका निम्ति अनिवार्य पाइला हो। यसमा प्रत्येक नागरिकले सपना देखे, विकास गर्ने अनि राष्ट्रहितमा योगदान गर्ने अवसर उपलब्ध हुनुपर्छ। यस शिक्षा नीति यस्तै लक्ष्यहरू बोकी अघि हिँड्छ जसले गर्दा भारतका कुनै पनि नानीले सिक्रे र अघाडि बढ्ने अवसर पाउनलाई उसको जन्म अथवा पृष्ठभूमिसित सम्बन्धित परिस्थितिहरू बाधा नबनोस्। स्कुल शिक्षामा पहुँच, सहभागिता अनि अध्ययन परिणामहरूमा सामाजिक श्रेणी अन्तराल मेटाउने कुनै पनि शिक्षा विकास कार्यक्रमको मुख्य उद्देश्य हुनुपर्छ भन्ने कुरा यस नीतिले पुष्टि गर्छ। यस अध्यायलाई अध्याय 14 सित जोडेर बुझ्नुपर्ने हुन्छ जसमा शिक्षामा समता र समावेशी मुद्दाहरूमा चर्चा गरिएको छ।

6.2. भारतीय शिक्षा प्रणाली अनि विभिन्न सरकारी नीतिहरूले क्रमशः शिक्षा व्यवस्थाका सबै स्तरहरूमा लिङ्ग अनि सामाजिक श्रेणीहरूका अन्तराल कम गर्ने दिशामा लगातार लागेर प्रगति गरेकै भए पनि असमानता आज पनि देखिन्छ, विशेष गरी माध्यमिक स्तरमा यस्ता सामाजिक-आर्थिक रूपमा वञ्चित गोष्ठीहरू देखिन्छन् जसको शिक्षण क्षेत्रमा प्रतिनिधित्व भएकै छैन उहिलेदेखि नै। सामाजिक, आर्थिक रूपले वञ्चित (सोसियो-इकोनोमिकल्ली डिसएडभान्टेज्ड ग्रुप –एसइडीजी) गोष्ठीहरूलाई बृहत् लिङ्ग चिनारी (स्त्री र ट्रान्सजेन्डर), सामाजिक-सांस्कृतिक चिनारी (अनुसूचि जात र आदिवासी), पछौटेवर्ग, अल्पसङ्ख्यक आदि) भौगोलिक चिनारी (गाउँ र मसिना सहर र जिल्लाबाट आउनेहरू) अनि सामाजिक आर्थिक अवस्था (प्रवासी, सम्प्रदाय निम्न आय घरपरिवार, टुहुरा, कमजोर अवस्था बाल-बालिका) अनि अयोग्यता (पढ्न नसक्ने अयोग्यता आदि) मा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। स्कुलहरूमा भर्ना कक्षा 1 देखि 12 सम्मै भर्ना-नामाङ्कन घटिरहेको छ तर यसमा एसईडीबाट आउने नानीहरूको अझ धेरै दाखिला घटिरहेको छ, झन केटी/कन्या/ छात्राको त यस एसईडीजीभित्र पनि अझ धेरै मात्रामा घटिरहेको छ। उच्च शिक्षाको त कुरा नै नगर्दा पनि हुन्छ। संक्षिप्तमा एसडीजीका बारे तिनको सामाजिक आर्थिक चिनारीको स्थितिको जानकारी तलका उपखण्डमा दिइएको छ।

6.2.1. युडीआईएसई 2016-17 को आँकडाअनुसार प्राथमिक स्तरमा लगभग 19.6 प्रतिशत छात्र अनुसूचित जातिका हुन् तर उच्चतर माध्यमिक स्तरमा यो घटेर 17.3 प्रतिशत भएको छ। नामाङ्कनमा यस्तो ह्रास अनुसूचित जनजातिका विद्यार्थीको (10.6 प्रतिशत देखि 6.8 प्रतिशत) आदि दिव्याङ्ग नानीहरूको (1.1 प्रतिशत देखि 0.25 प्रतिशत) छ। यीमध्ये प्रत्येक श्रेणीमा छात्राहरूको नामाङ्कन अझ अघि झरेको छ। उच्चतर शिक्षामा नामाङ्कन अझ धेरै घटेको छ।

6.2.2. गुणवत्तापूर्ण स्कुलहरूमा पहुँच नहुँदा गरिबी, सामाजिक रीतिरिवाज र प्रथाहरू अनि भाषासहित अनेकौँ विभिन्न कारणहरूले अनुसूचित जातिहरूका माझ नामाङ्कन अनि पढाइ जारी राख्ने दरमा हानीकारक प्रभाव परेको छ। अनुसूचित जातिहरूका नानीहरूको पहुँच, भागीदारी अनि अध्ययन परिणामहरूमा यस्ता अन्तरालहरू भर्नुपर्ने लक्ष्य प्रमुख हो। साथै अन्य पछौटेवर्ग (ओबीसी)-लाई पनि विशेष ध्यान दिने आवश्यकता छ।

6.2.3. विभिन्न ऐतिहासिक अनि भौगोलिक कारणहरूले जनजातिहरूका नानीहरूले कैयौँ स्तरहरूमा प्रतिकूल परिस्थितिहरूको सामना गर्नु पर्दछ। आदिवासी समुदायका नानीहरूलाई आफ्नो स्कुल शिक्षा, संस्कृति र शैक्षणिक रूपमा अप्रासङ्गिक र विदेशी लाग्दछ। हुन त यिनीहरूका उत्थानका निम्ति धेरै कार्यक्रमहरू छन्, अरू अझ थपिने पनि छन् तर यी कार्यक्रमहरूबाट यी नानीहरूले लाभ पाउनु हो भने विशेष तन्त्रहरू बनाई यिनको लाभ सुनिश्चित गर्नुपर्छ।

6.2.4. स्कुल अनि उच्चतर शिक्षामा अल्पसङ्ख्यकको प्रतिनिधित्व तुलनात्मक रूपले हेर्दा धेरै कम छ। यस नीतिले सबै अल्पसङ्ख्यक सम्प्रदायका नानीहरूको अनि विशेष गरी यिनमा शैक्षणिक रूपमा पछौटे परेका समुदायका नानीहरूको शैक्षणिक विकासका निम्ति विशेष ध्यान दिनुपर्ने कुरा अघि राख्छ।

6.2.5. यस नीतिले विशेष आवश्यकता हुने (सीडब्लूएसएन) अथवा दिव्याङ्ग नानीहरूलाई अन्य नानीहरूले जस्तै समानरूपमा गुणवत्ता शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर प्रदान गर्नका निम्ति चाहिएको सक्षम तन्त्र बनाउन महत्त्वपूर्ण ठान्छ।

6.2.6. स्कुलमा शिक्षामा सामाजिक श्रेणीको अन्तराल कम गर्न ध्यान केन्द्रित गर्नका निम्ति अलग रणनीति बनाईने छ। यो काम निम्न लिखित उपभागहरूमा उल्लेख गरिएको छ।

6.3. इसीसीईबारे मूलभूत साक्षरता/सङ्ख्याज्ञान अनि विद्यालयसम्म पहुँच/नामाङ्कन आदि सम्बन्धित समस्याहरू वा सिफारिसहरू जसको चर्चा अध्याय 1 देखि 3 मा गरिएको छ त्यो विशेष रूपले अल्प प्रतिनिधि हुनेहरू अनि लाभ वञ्चित समूहहरूका निम्ति अति महत्त्वपूर्ण र प्रासङ्गिक छ। त्यसैले एसईडीजीको सन्दर्भमा अध्याय 1-3 मा दिइएका उपायहरू दृढतापूर्वक कार्यान्वयन गरिने छ।

6.4. यसका अतिरिक्त, ताकिएको छात्रवृत्ति, मातापिताहरूको आफ्नो नानीहरूलाई स्कुल पठाउन प्रोत्साहित गर्नका निम्ति ससर्त नगद दिने व्यवस्था, नानीहरूलाई साइकल दिने स्किम आदिले महत्त्वपूर्ण ढङ्गमा एसईडीजीमा नानीहरूको स्कुल व्यवस्थामा सहभागिता बढाएको छ। यी सफल नीति र स्किम आदिले महत्त्वपूर्ण ढङ्गमा एसईडीजीका नानीहरूको स्कुल व्यवस्थामा सहभागिता बढाएको छ। यी सफल नीति र स्किमहरू अझ सशक्त पारी अन्य बृहत् क्षेत्रमा पनि लागु गर्नुपर्छ।

6.5. ध्यान राख्नुपर्ने कुरा के छ भने कुन प्रकारको उपायले एसईडीजीको कार्यक्रम प्रभावकारी हुन्छ। उदाहरणका निम्ति स्कुल जानका निम्ति साइकलहरू प्रदान गर्नु अनि साइकल र पैदल हिँड्ने समूहहरूको आयोजना गर्नुले महिला छात्राहरूको भागिदारी सम्बन्धमा विशेषरूपले शक्तिशाली ढङ्गमा अघि परेको देखिन्छ। मातापिताले

पाउने सुरक्षाको भाव बिचार्दा धेरै दुरत्वमा भएका धेरै छेउको ठाउँहरूमा पनि सुरक्षाको दृष्टिबाट साइकल वितरण उपयोगी ठहरिएको छ। दिव्याङ्ग नानीको पहुँच सुनिश्चित गर्ने दृष्टिले एउटा नानीसित एउटा शिक्षक, सहपाठी शिक्षण, मुक्त विद्यालयीय शिक्षा, उचित बुनियादी ढाँचा अनि उपयुक्त तक्रिकीको प्रयोगले विशेष प्रभाव पार्न सकिन्छ। जुन स्कुलहरूले इसीसीई उच्च गुणवत्ता दिन्छन् तिनले आर्थिक रूपले वञ्चित परिवारमा लाभ पुऱ्याइरहेका छन्। के पाइएको छ भने काउन्सिलर अथवा पूर्ण-प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता जसको विद्यार्थी, अभिभावक, स्कुलसित मिलेर काम गर्छ। त्यसको परिणाम अति राम्रो र प्रभावकारी भएको छ।

6.6. आँकडाबाट थाहा लागेको छ कि केही भौगोलिक क्षेत्रमा एसईडीजीको अनुपात धेरै छ। फेरि यस्तो भौगोलिक स्थान पनि छ जसलाई महत्वाकाङ्क्षी जिल्ला भनेर चिनिन्छ अनि जहाँ शैक्षिक विकासलाई बढावा दिनका निम्ति विशेष हस्तक्षेपको आवश्यकता पनि छ। तसर्थ शैक्षिक रूपमा वञ्चित एसईडीजीको जनसङ्ख्या धेरै भएका ठाउँमा विशेष शिक्षा क्षेत्र (एसईजेड) घोषित गरिनुपर्छ। यस्तो क्षेत्रमा केन्द्र र राज्य सरकारद्वारा सही अर्थमा शैक्षिक अवस्था सुधारका निम्ति अतिरिक्त प्रयास गरी उपरोक्त योजना र नीतिहरूलाई प्रभावपूर्ण ढङ्गले लागु गर्नुपर्छ।

6.7. अल्पप्रतिनिधित्व भएका समूहहरूमा आधा सङ्ख्या महिलाहरूको छ भन्ने प्रत्यक्ष देखिँदैछ। दुर्भाग्यवश एसईडीजीहरूले खप्नु पर्ने अन्यायको सामना अरूले भन्दा ज्यादा यी समूहका महिलाहरूले गर्नुपर्छ। यस नीतिले समाजमा महिलाहरूको विशिष्ट भूमिका वर्तमान र भावीपिँढीलाई आचार-विचारको आकार बनिनुमा तिनको योगदान हेरी एसईडीजीका महिलाहरूको शैक्षणिक उन्नति गुणवत्ता शिक्षा दिए एसईडीजीको सम्पूर्ण समाजलाई लाभ मिल्छ।

6.8. यसका अतिरिक्त, भारत सरकार सबै कन्या तथा ट्रान्सजेन्डर विद्यार्थीहरूको गुणवत्तापूर्ण अनि न्यायसङ्गत शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्यले देशको यस विषयमा क्षमता बढाउन एउटा 'लिङ्ग समावेशी निधि' गठन गर्नेछ। केन्द्रद्वारा निर्धारित प्राथमिकताहरूलाई लागु गर्नका निम्ति राज्यहरूलाई यसबारे सुविधा उपलब्ध गराउनका निम्ति एउटा विशेष कोष उपलब्ध गराइने छ। महिला अनि ट्रान्सजेन्डर नानीहरूमा शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्ने दृष्टिकोण यो प्रावधान अति महत्त्वपूर्ण हो। (जस्तो स्वच्छता वा शौचालयसित सम्बन्धित सुविधाहरू साइकल वा ससर्त नकद हस्तान्तरण आदि)। यो कोष राज्यहरूका समुदाय आधारित कार्यक्रमहरूलाई प्रभावशाली बनाउन अथवा यसलाई उच्च स्तरमा लान सक्षम बनाउन सक्छ। सङ्क्षेपमा यस नीतिको उद्देश्य कुनै पनि लिङ्ग वा अन्य सामाजिक र आर्थिक रूपमा वञ्चित नानीहरू माझ शिक्षामा एवम् व्यावसायिक शिक्षासम्मको पहुँचमा शेष असमानता समाप्त गर्नु हो।

6.9. यस्ता ठाउँहरू जहाँ विद्यालयसम्म आउन धेरै टाढो पर्छ त्यस्ता ठाउँहरूमा नवोदय विद्यालयको स्तरमा छात्रावासहरू निर्माण गरिने छ। विशेष गरी सामाजिक र आर्थिक रूपमा वञ्चित नानीहरूका निम्ति यस्ता छात्रावासहरूमा सबै नानीहरू विशेष गरी केटीहरूका सुरक्षाका निम्ति नियुक्त व्यवस्था गरिने छ। कस्तुरबा गान्धी बालिका विद्यालयहरूलाई अझ बलियो बनाइने छ अनि सामाजिक-आर्थिक रूपमा पछौटे समूहका बालिकाहरूलाई गुणवत्तापूर्ण शिक्षा दिने विद्यालयहरूमा (ग्रेड-12 सम्म) सहभागिता बढाउने दृष्टिले यिनलाई अझ विस्तारित गरिने छ। भारतको प्रत्येक कुनामा गुणवत्ता शिक्षाको अवसर प्रदान गर्ने दृष्टिले विशेष गरी आकाङ्क्षात्मक जिल्लाहरूमा, विशेष शिक्षा क्षेत्र वा वञ्चित क्षेत्रहरूमा अतिरिक्त जवाहर नवोदय विद्यालय वा केन्द्रिय विद्यालय खोल्ने छ। कम्तीमा पनि एक वर्षको बाल्यकाल देखरेख अनि शिक्षालाई देशका केन्द्रिय विद्यालयहरू अनि देशका अन्य प्राथमिक स्कुलहरूसित जोड्ने छ। यो काम विशेष गरी वञ्चित क्षेत्रहरूमा हुनेछ।

6.10. ईसीसीई अनि स्कुल व्यवस्थामा दिव्याङ्ग नानीहरूलाई समावेशी पार्ने अनि समान सहभागिता दिलाउने कुरालाई ध्यान दिइने छ। तिनीहरूले बुनियादी स्तरदेखि उच्च शिक्षासम्मै स्कुलको नियमित प्रक्रियामा पूर्णरूपले भाग लिन पाउने छन्। दिव्याङ्गजन अधिकार अधिनियम 2016 (आरपीडब्लूडी- राइट अफ पर्सन विथ डिसएबिलिटी)को परिभाषाअनुसार समावेशी शिक्षा 'एउटा यस्तो शिक्षा व्यवस्था जसमा दिव्याङ्ग भएका अनि नभएका सबै विद्यार्थीहरू सँगै पढ्छन् अनि सबै विविध प्रकारका दिव्याङ्ग विद्यार्थीको आवश्यकताअनुसार तालमेल मिलाउँदै पठनपाठन र अध्यापन गराउन सक्छा' यो नीति आरपीडब्लूडीमा भएका प्रावधानअनुसार छ र यसले यसका जम्मै सुझाउहरू समर्थन गर्छ। राष्ट्रिय पाठ्यक्रमको रूपरेखा तयार पार्दा डीईपीडब्लूडीका विशेषज्ञ एकाइसित परामर्ष लिनुपर्ने कुराको एनसीईआरटीले सुनिश्चित गर्नेछ।

6.11. यसका निम्ति स्कुल वा स्कुल परिसरले दिव्याङ्ग नानीहरूको अरुसित एकीकरण सुनिश्चित गर्न संसाधन जुटाउने छ, दिव्याङ्ग शिक्षामा प्रशिक्षित विशेषज्ञ शिक्षक नियुक्ति गर्ने छ। दिव्याङ्ग नानीहरूलाई आवश्यक पर्दा तत्कालै खाँचो टार्न संसाधन केन्द्रहरू स्थापित गरिने छ। आरपीडब्लूडी अधिनियमअनुसार दिव्याङ्ग नानीहरूका निम्ति बाधामुक्त पहुँच सुनिश्चित गरिने छ। स्कुल र स्कुल परिसरले दिव्याङ्ग नानीहरूका निम्ति आवास अनि तिनका निम्ति सुविधा तन्त्र बनाई तिनको कक्षाहरूमा पूर्ण समावेश अनि सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्नेछ। कक्षामा शिक्षक अनि अन्य सहपाठीहरूसित जोडिनका निम्ति केही उपकरण, भाषा उपयुक्त शिक्षण सामग्री (जस्तो ठुला-ठुला प्रिन्ट भएको अनि ब्रेल प्रारूप पाठ्यपुस्त) पर्याप्त मात्रामा उपलब्ध गराइने छ। यी नीतिहरू कला, खेल अनि व्यावसायिक संस्थानहरूमा पनि लागु हुनेछ। एनआईएस भारतीयले सङ्केत भाषा सिकाउन अनि भारतीय सङ्केत भाषा उपयोग गरी अन्य बुनियादी विषय सिकाउनका निम्ति उच्चतर अनि गुणिलो मोड्युल विकसित गर्नेछ साथै दिव्याङ्ग नानीहरूको सुरक्षामा पनि ध्यान दिइने छ।

6.12. आरपीडीडब्लूडी अधिनियम 2016 अनुसार मूल दिव्याङ्गता भएका नानीहरूले नियमित अथवा विशेष स्कुली शिक्षा दुवैको विकल्प पाउने छन्। विशेष, आवश्यकता भएका नानीहरूको पुनर्वास वा शिक्षासित सम्बन्धित आवश्यकता पूर्ण गर्न सहायता गर्नेछ अनि उच्चतम गुणयुक्त शिक्षा घरमा नै होस् भनी अभिभावक वा मातापितालाई सहायता गर्नेछन्। स्कुल जानसक्ने गम्भीर र गहन दिव्याङ्ग नानीहरूका निम्ति गृहआधारित शिक्षाको रूपमा एउटा विकल्प रहनेछ। गृहआधारित शिक्षाको दक्षता वा जाँच गर्नका निम्ति समता अथवा अवसरको सिद्धान्तमा आधारित अडिट गराइने छ। यस अधिनियम 16 अनुसार भएको यस अडिटको आधारमा गृहआधारित स्कुले शिक्षानिर्देश अनि मानक विकसित गरिनेछ। दिव्याङ्ग नानीहरूको शिक्षाको जिम्मा राज्यको हो। यसका निम्ति मातापिता, सहायता गर्नेहरूको अभिमुखीकरण (ओरिएन्टेसन) गर्दै ठुलो स्तरमा प्राथमिकतासित पठन-पाठन-अध्ययन सामग्री व्यापक प्रचार-प्रसार गरी उद्योगीहरूलाई संलग्न गरी समाधान गरिने छ। यसो हुँदा मातापिता, अभिभावक, सहयोग गर्नेहरूले खाँचोअनुसार देखरेख गर्न सक्नेछन्।

6.13. धेरजसो कक्षाहरूमा सिकाइमा विशिष्ट अक्षमता भएका नानीहरू हुन्छन् जसलाई निरन्तर सहायता चाहिन्छ। शोधहरूले स्पष्ट गरेका छन्, जति शीघ्र सहयोग आरम्भ गरिन्छ त्यति चाँडै नानीहरूले प्रगति गर्ने सम्भावना पनि हुन्छ। शिक्षकहरूले सिक्नु सम्बन्धित यसप्रकारको अक्षमताहरूको पत्तो लाउन अनि तिनको निवारण गर्ने योजना बनाउनमा विशेष सहयोग पाउनुपर्छ। यसका निम्ति उपयुक्त तक्रिकी सहयोगद्वारा गरिने विशिष्ट कार्यक्रमहरू सम्मिलित गर्न प्रयास गरिने छ। नानीहरूलाई तिनको आफ्नै गतिअनुसार काम गर्ने स्वतन्त्रता दिनुपर्छ, प्रत्येक नानीहरूको क्षमताअनुसार सक्षम अथवा लचिलो पाठ्यक्रम बनाउनुपर्छ साथै मूल्याङ्कन र प्रमाण गर्न एउटा अनुकूल वातावरण (इकोसिस्टम) सृष्टि गर्नुपर्छ। प्रस्तावित राष्ट्रिय मूल्याङ्कन केन्द्र-परखलगायत अन्य मूल्याङ्कन र प्रमाण-पत्र प्रदान गर्ने संस्थाहरूले दिशानिर्देशन अनि सुझाउ दिनेछन्।

यस्तो सुझाउबमोजिम यथोचित उपकरण र तन्त्रहरूद्वारा बुनियादिदेखि उच्च स्तरसम्म (प्रवेश जाँचहरूलगायत) समान पहुँच र समान अवसर दिव्याङ्ग नानीहरूलाई उपलब्ध गराउने सुनिश्चित गरिने छ।

6.14. विशिष्ट दिव्याङ्ग भएका नानीहरूलाई (सिक्रे सम्बन्धित अक्षमताहरूसहित) कसरी पढाउनुपर्ने भन्ने कुरामा जागरुकता अनि ज्ञान सबै शिक्षक प्रशिक्षणको अनिवार्य अंश हुनुपर्छ। साथै लैङ्गिक संवेदनशीलता वा अल्पप्रतिनिधित्व भएका समूहप्रति संवेदनशीलता विकसित गरिनुपर्छ ता कि तिनको सहभागितामा वृद्धि होस्।

6.15. वैकल्पिक ढाँचाका स्कुलहरूलाई आफ्नो परम्परा अनि वैकल्पिक शिक्षण शैली संरक्षित राख्नलाई प्रोत्साहन दिइनेछ। साथै तिनीहरूलाई एनसीएफएसईले तोकेको पाठ्यक्रमअनुसारको विषय र सिकाइ समन्वयन गर्नका निम्ति सहयोग दिइनेछ ता कि यस्ता स्कुलका नानीहरू उच्च शिक्षामा भएको कम प्रतिनिधित्व घटाउन सकियोस्। विशेष गरी विज्ञान, गणित, समाज-शास्त्र, हिन्दी, अङ्ग्रेजी, राज्यका भाषाहरू अनि पाठ्यक्रमका प्रासङ्गिक विषयहरू यस्ता स्कुलका इच्छानुसार पठाउने बन्दोबस्त गर्न आर्थिक सहयोग दिइनेछ। यसो गर्नाले यस्ता स्कुलमा पढ्ने नानीहरूले ग्रेड 1-12 सम्म परिभाषित अध्ययन परिणामको लक्ष्य प्राप्त गर्नसक्ने छन्। थप, यी नानीहरूलाई राज्य र अन्य बोर्डका परीक्षा र एनटीएका मूल्याङ्कनहरूमा बस्ने प्रोत्साहन गरिने छ अनि त्यसरी यिनको उच्च शिक्षा संस्थानमा नामाङ्कन हुनेछ। गणित, विज्ञान भाषा अनि सामाजिक शास्त्र पढाउने शिक्षकहरूका क्षमता बढाउन र नयाँ शिक्षण प्रणालीमा अभिमुख पार्न प्रबन्ध मिलाइने छ। पुस्तकालय र प्रयोगशाला बलियो र यथेष्ट पारिने छ। पठनपाठन अध्यापनका सामग्री उपलब्ध गराइने छ।

6.16. उपरोक्त नीतिहरूलाई ध्यानमा राख्दै एसईडीजी क्षेत्रभित्र अनुसूचित जात र जनजातिको शिक्षाको विकासमा भएका अन्तर/विषमताहरूलाई घटाउन विशेष ध्यान दिनेछ। स्कुल शिक्षामा एसईडीजी क्षेत्रका विद्यार्थीहरू स्कुल शुल्क माफी वा गुणी र प्रतिभाशाली विद्यार्थीलाई छात्रवृत्ति दिई विशेष गरी सेकेन्डेरी स्तरमा अनि प्रवेश परीक्षाहरूमा तिनको प्रवेश गराउने प्रयास गरिने छ।

6.17. मन्त्रालयको तत्वावधानमा राज्य सरकारले माध्यमिक र उच्च माध्यमिक स्तरमा ट्राइबल क्षेत्रलगायत सबै स्कुलहरूमा एनसीसी खोलिदिन सक्छन्। यसले विद्यार्थीको सम्भवतः प्रतिभा र विशेषताहरू फस्टाउन सहयोग गर्ने छ साथै डिफेन्स वा रक्षा निकायमा करियर (पेशा) बनाउन सहयोग गर्नेछ।

6.18. एसईडीजी विद्यार्थीका निम्ति उपलब्ध छात्रवृत्ति, अवसर अनि योजनाहरूमा सहभागिता अनि समता बढाउनका निम्ति सरलीकृत तरिकाहरू स्थापित गरिने छ। जस्तो कुनै एउटा एकल एजेन्सी वा वेबसाइटको माध्यमबाट आवेदन लिनु जसले यी सबै विद्यार्थीहरूका यस्ता योजना, छात्रवृत्ति अनि आवसरमा पहुँच सुनिश्चित गर्न सक्छ उसैको विन्डो प्रणालीबाट आवेदन सुनिश्चित गरिने छ।

6.19. माथि दिइएका सबै नीति अनि उपाय पनि सबै एसईडीजीका निम्ति पूर्ण समावेश अनि समता प्राप्त गर्नका निम्ति महत्त्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि पर्याप्त छैन। यसका निम्ति विद्यालयको संस्कृतिमा परिवर्तन आउन आवश्यक छ। स्कुल शिक्षा प्रणालीका सबै सहभागीजस्तो शिक्षक, प्रधानाचार्य, प्रशासक, काउन्सिलर अनि विद्यार्थी पनि सामेल छ। सबै विद्यार्थीको आवश्यकताहरू, समावेशन अनि समताको धारणाहरू तथा सबै व्यक्तिहरूको सम्मान, प्रतिष्ठा अनि निजता-प्रति तिनीहरू संवेदनशील रहनुपर्छ। यस्तो प्रकारको शैक्षिक संस्कृति विद्यार्थीलाई सशक्त व्यक्ति बन्नमा सहयोग गर्ने एउटा असल साधन बन्ने छ। फलस्वरूप एउटा यस्तो समाज बनाउन सक्षम जो आफ्नो सबैभन्दा निर्बल नागरिकका निम्ति उत्तरदायी हुनेछ। समावेशन अनि समता शिक्षक-शिक्षा एउटा प्रथम आयाम हो (अनि स्कुलको सबै नेतृत्व, प्रशासनिक अनि अन्य पदको प्रशिक्षण) साथै नानीहरूका निम्ति एउटा उत्कृष्ट मोडल ल्याउने दिशातिरको प्रयास हो। एसईडीजीमा उच्चतर गुणवत्ता भएका शिक्षकहरू वा नेतृत्वकर्ताहरू अधिकभन्दा अधिक छानिनुपर्छ।

6.20. विद्यार्थीलाई शिक्षक अनि अन्य विद्यालय कर्मीहरू (जस्तो प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता अनि परामर्शदाता) आदिद्वारा ल्याइएको यस नयाँ स्कुले संस्कृति वा पाठ्यक्रममा आएको परिवर्तनहरूको माध्यमले संवेदनशील बनाइने छ। स्कुले पाठ्यक्रममा प्रारम्भिक शिक्षा, मानवीय मूल्यहरूबारे सामग्री जस्तो सबै व्यक्तिहरूको सम्मान, सहानुभूति, सहिष्णुता, मानव अधिकार, लैङ्गिक समानता, अहिंसा, वैश्विक नागरिकता समावेशन अनि समता सामेल हुनेछन्। यसमा विभिन्न संस्कृतिहरू, धर्म, भाषा, लिङ्ग आधारित चिन्तनी आदिका बारे विस्तृत ज्ञान सामेल हुनेछ जसले विविधताप्रति सम्मान अनि संवेदनशीलता विकसित गर्नेछ। स्कुलको पाठ्यक्रमबाट कुनै पनि किसिमको पूर्वाग्रह अनि रूढिवादिता हटाइने छ अनि यस्तो सामग्री बेसी जस्तो राखिने छ जो सबै समुदायका निम्ति प्रासङ्गिक अनि सम्बन्धित हुनेछ।

7. स्कुल कम्प्लेक्स/ क्लस्टरको माध्यमबाट कुशल संशोधन अनि प्रभावी परिचालना (गभर्नेन्स)

7.1. सर्वशिक्षा अभियानबाट प्रेरित अहिले समग्र शिक्षा योजना (स्किम) अनि राज्यहरूले गरेका अन्य प्रयासहरूले देशका प्रत्येक आवादी भएका ठाउँहरूमा प्राथमिक स्कुलहरू खोलिएर झन्डै सार्वजनिक पहुँच सुनिश्चित भए तापनि यसले थुप्रै मसिना स्कुलहरूको स्थापना गरेको छ। युन्डाइज 2016-2017 को डेटाअनुसार झन्डै 28 प्रतिशत भारतीय सरकारी प्राथमिक पाठशालाहरू अनि 14.8 प्रतिशत भारतीय सरकारी उच्च प्राथमिक पाठशालाहरूमा 30 जना भन्दा कम विद्यार्थी छन्। वर्ष 2016-17 मा प्रतिकक्षा औसतन 14 विद्यार्थी थिए तर धेरै स्कुलहरूमा यो औसत छ भन्दा कम थिए। वर्ष 2016-2017 मा 1,08,017 स्कुलहरूमा एकल शिक्षक स्कुल थिए। यसमा अधिकांश (85743) कक्षा 1 देखि 5 सम्मका प्राथमिक स्कुलहरू थिए।

7.2. यस्ता कमसङ्ख्या भएका स्कुलहरूको कारणले शिक्षक नियोजन गर्न र भौतिक संसाधन पुऱ्याउन हम्मै परेर राम्रा स्कुलहरू चलाउन जटिल भइरहेछ। यस्तो हुनु व्यावहारिक होइन। शिक्षकहरूले धेरैपल्ट अनेक कक्षाहरूमा पढाउनु पर्छ। धेरै विषयहरू पढाउनु पर्छ। कुनै कुनै विषय शिक्षकले पढ्दै नपढेको पनि हुनसक्छ वा उसको पृष्ठभूमि हुँदैन जस्तो सङ्गीत, कला, खेल सिकाइँदैन। यी विषयका निम्ति भौतिक संसाधन र उपकरण स्कुलमा उपलब्ध पनि हुँदैन।

7.3. ससाना स्कुलजस्तै अलग्गै हुँदा पनि शिक्षामा अनि सिक्र र सिकाउनुमा नकरात्मक असर पर्दछ। शिक्षकहरू टिम र समूहमा राम्रो काम गर्छन्, उसरी नै विद्यार्थीहरू पनि। ससाना स्कुलहरू परिचालना र प्रबन्धनका निम्ति एउटा प्रणालीगत चुनौति हुन्। भौगोलिक विस्तार, चुनौतिपूर्ण पहुँचको स्थिति अनि स्कुलहरूका धेरै सङ्ख्या भएकाले सबै स्कुललाई समान रूपले समग्र शिक्षाको योजना एकीकृत ढङ्गमा पुऱ्याउन सकिँदैन।

7.4. छरपस्टिका ससाना स्कुलहरूको समेकन एउटा विकल्प त हो तर यो अति नै सावधानीपूर्वक गर्नुपर्ने हुन्छ। पहुँचमा नकरात्मक प्रभाव नपर्ने सुनिश्चित गरेर मात्र यो काम गर्न सकिन्छ। यस्तो प्रकारको उपायले केही सीमित मात्रामा मात्र समेकन सम्भव देखिन्छ अनि ससाना स्कुलहरूबाट थालिएको संरचनात्मक समस्या र चुनौतीहरूको समाधान हुन सक्दैन।

7.5. सन् 2025 भित्रमा राज्य सरकार/केन्द्र शासित प्रदेशहरूले यस्ता चुनौतीहरूको सामना समूहमा समायोजन गर्दै कुनै नयाँ ढङ्ग खोजेर यी स्कुलहरूका समूह बनाउने वा युक्ति सङ्गत गर्नुपर्छ। यस्तो कामकारी हस्तक्षेपको उद्देश्य निम्न-लिखित प्रावधानहरू स्कुलहरूमा सुनिश्चित गर्नु हो: क) स्कुलहरूमा कला, सङ्गीत,

विज्ञान, खेलकुद, भाषा अनि व्यवसायी विषय लगायत अरू सबै विषय राम्ररी पढाउनका निम्ति यथेष्ट काउन्सिलर, प्रशिक्षित सामाजिक कार्यकर्ता अनि शिक्षकहरूको (साझा वा अन्यथा) बन्दोबस्त हुनुपर्छ। ख) यथेष्ट संसाधन (साझा अथवा अन्यथा) जस्तै पुस्तकालय, विज्ञान प्रयोगशाला, कम्प्युटर प्रयोगशाला, कौशल प्रयोगशाला, खेल मैदान, खेलकुद उपकरण अनि सुविधाहरू हुनुपर्छ। ग) शिक्षक, विद्यार्थी अनि स्कुलको टापुपनाले ल्याएको एक्लोपन हटाउन समूहबोधको सृष्टि गर्नुपर्छ। यो काम संयुक्त विकास कार्यक्रम, पठनपाठन, अध्यापन सामग्री साझा, संयुक्त गतिविधिहरूको आयोजना, जस्तै कला अनि विज्ञानको प्रदर्शनी, खेलकुद भेट, क्विज वा हाजिरी जवाफ प्रतियोगिता अनि तर्कसभाहरू, स्कुल मेला आदिवारा गरिनुपर्छ। घ) दिव्याङ्ग नानीहरूका निम्ति स्कुलहरूको पारस्परिक सहयोग र सहयोग अनि प्रिन्सिपल, शिक्षक र हितधारकहरूका एउटा स्कुलभिन्न वा स्कुल समूह बनाई प्रत्येक तहमा गुणवत्ता निर्णयहरू लिने चलन आरम्भ गर्नुपर्छ। यो बुनियादीदेखि उच्च माध्यमिक तहसम्म जारीरहनु पर्छ। यस्तरी यी स्कुलहरूलाई एकीकृत अर्द्ध-स्वायत्त एकाइ जस्तो देखियोस्।

7.6. माथि लेखिएका लक्ष्यहरू प्राप्त गर्ने एउटा सम्भावित तन्त्र हो एउटा सेकेन्डरी स्कुल र पाँचदेखि दस किलो मिटर वरिपरिका तल्लो ग्रेडका स्कुलहरू (आङ्गनवाडीलगायत) मिलाएर एउटा समूह बनाउनु जसलाई स्कुल कम्प्लेक्स भनिन्छ। यस्तो सुझाव शिक्षा कमिसनले (1964-66) प्रथमचोटि दिएको थियो तर लागु गरिएको थिएन। यस नीतिले स्कुल कम्प्लेक्स/झुन्डको विचारलाई सम्भव भएसम्म गरिनुपर्छ भन्ने कुरामा जोर दिन्छ। स्कुल परिसर/झुन्डको उद्देश्य हो अधिक संसाधन दक्षता अनि झुन्डमा परेका स्कुलहरूमा अधिक प्रभावी कामकाज, समन्वय नेतृत्व, शासन अनि प्रबन्धन।

7.7. स्कुल कम्प्लेक्स/स्कुल झुन्ड बनिएपछि यसको संसाधनको साझा उपयोगले अरू पनि धेरै लाभ हुनेछ। दिव्याङ्ग नानीहरूलाई अझ धेरै अनि राम्रो सहायता, विविध विषयमा आधारित विद्यार्थी क्लबहरू अनि स्कुल परिसरमा अकादमिक/खेल/कला/शिल्प आधारित कार्यक्रमहरूका आयोजन; कला, सङ्गीत, भाषा अनि शारीरिक शिक्षाको शिक्षकहरूको साझा उपयोग; भर्चुवल कक्षाहरू प्रयोगका निम्ति आईसीटी उपकरणको उपयोगसहित यस्ता गतिविधिहरूको धेरै समावेश; सामाजिक कार्यकर्ता र काउन्सिलरका सहयोगबाट विद्यार्थीलाई असल सहायता उपलब्ध र नामाङ्कनमा, उपस्थितिमा वृद्धि अनि उपलब्धिहरूमा सुधार; स्कुल कम्प्लेक्स प्रबन्धन समिति (स्कुल प्रबन्धन समिति मात्र नभएर) –का माध्यमले उन्नत र बलियो परिचालन, निरीक्षण, देखरेख, नवाचार अनि स्थानीय सक्रिय हितधारक इत्यादि लाभहरू मिल्ने छ। स्कुलहरू, स्कुल प्रमुख, शिक्षकहरू, विद्यार्थीहरू, सहयोगी स्टाफ, मातापिता अनि स्थानीय नागरिकहरू सबै मिलाएर ठुलो र जीवन्त स्कुल समूहको निर्माणले संसाधनको कुशल उपयोग हुँदै शिक्षा व्यवस्था ऊर्जापूर्ण अनि समर्थ हुनेछ।

7.8. स्कुल कम्प्लेक्स/झुन्ड व्यवस्थाले विद्यालयहरूको परिचालन सुधन र कुशल बन्नसक्छ। प्रथमतः डीएसईले स्कुल कम्प्लेक्स वा झुन्डलाई एक अर्द्ध-स्वायत्त एकाइको रूपमा अधिकार दिइने छ। जिल्ला शिक्षा अधिकारी (डीईओ) अनि ब्लक शिक्षा अधिकारी (बीईओ) प्रत्येक स्कुल कम्प्लेक्स/झुन्डलाई एकाइ मानेर उनीहरूसित काम गर्नेछन्। कम्प्लेक्सले डीएसईद्वारा सुम्पिएको जिम्मेवारी पुरा गर्नेछ अनि आफ्नो परिधिमा आएका स्कुलहरूसित समन्वयन गर्नेछ। डीएसईद्वारा दिइएको निकैधेरै स्वायत्तका बलमा स्कुल कम्प्लेक्स/झुन्डले राष्ट्रिय पाठ्यचर्या फ्रेमवर्क (एनसीएफ) अनि स्टेट पाठ्यचर्या फ्रेमवर्क (एससीएफ) पालन गर्दै समन्वित शिक्षा प्रदान गर्ने दिशामा रचनात्मक पाइला चाल्ने छ। अनि शिक्षण शास्त्रको स्तरमा प्रयोगधर्मी हुनसक्ने छन्। यस सङ्गठनले गर्दा स्कुलहरू बलियो हुनेछन्, धेरै स्वायत्तपूर्वक काम गर्न सक्नेछन् अनि यी कम्प्लेक्सहरू अधिक नवाचारी र जिम्मेवार बन्नेछन्। यसैबिच डीएसईले माथिल्लो स्तरमा भएका मोठ लक्ष्यहरूमा ध्यान दिन पाउने छन्।

7.9. यी कम्प्लेक्स/झुन्डद्वारा दीर्घकालीन अनि अल्पकालीन दुवै सन्दर्भमा एउटा योजनाबद्ध तरिकाले काम गर्ने संस्कृतिको विकास हुन्छ। स्कुलहरूले एसएमसीको मद्दतले आफ्नो योजनाहरू (एसडीपी) बनाउने छन्। स्कुलको प्लानको आधारमा स्कुल कम्प्लेक्स/झुन्ड विकास योजना (एससीडीपी) बनाइने छ। एससीडीपीमा कम्प्लेक्स सम्बन्धित अरू सबै स्थानहरू, जस्तो व्यावसायिक शिक्षा संस्थानहरूको प्लान सामेल हुनेछ। अनि यसै कम्प्लेक्सका प्रधानाचार्य एवम् शिक्षक एसएमसीको मद्दतले तयार हुनेछ अनि यस योजनालाई सार्वजनिक रूपमा पनि उपलब्ध गराइने छ। मानव संसाधन, शिक्षक-अध्यापन संसाधन, स्कुल सम्बन्धी विषयहरू, उन्नतिका निम्ति आग्रहहरू, आर्थिक संसाधन, स्कुल सांस्कृतिक आग्रहहरू, शिक्षक विकास योजना अनि शैक्षिक परिणामहरू सबै यस योजनामा समावेश हुनेछन्। कम्प्लेक्सभरिका शिक्षकहरू अनि विद्यार्थीहरूको समूहलाई एउटा जीवन्त अध्ययनशील समूहको रूपमा विकास गर्न यसले विस्तृत रूपमा पाइला चाल्दै प्रयास गर्नेछ। एसडीपी अनि एससीडीपी त्यस्ता माध्यम हुन जसबाट डीएसई समेत सबै हितधारक परस्परमा जोडिएर बस्न सक्छन्। एसएमसी अनि एससीएमसी, एसडीपी अनि एससीडीपी- का उपयोग स्कुलहरूका कार्य प्रणाली अनि दिशामा नजर राख्नका निम्ति गरिन्छ अनि योजनाहरू कार्यान्वयन गर्नका निम्ति सहयोग पुऱ्याउँछ। स्कुल कम्प्लेक्सको एससीडीपीलाई डीसीई वा बीईओजस्ता उपयुक्त अधिकारीद्वारा स्वीकृति दिइन्छ। यसबाहेक, डीसीई यस्ता योजनाहरूका सफलताका निम्ति अल्पावधि (एक वर्ष) अनि दीर्घावधि (तीनदेखि पाँच वर्ष)- का निम्ति संसाधन (वित्तीय, मानव, भौतिक आदि) उपलब्ध गराइने छ। शैक्षणिक उपलब्धिहरू प्राप्त गर्नका निम्ति अन्य प्रासङ्गिक सहयोग पनि उनीहरूबाट प्रदान गरिने छ। डीएसई अनि एससीइआरटीका सबै स्कुलहरूसित एसडीपी अनि एससीडीपीको विकासका निम्ति विशेष मानक (उदाहरणार्थ, वित्तीय, स्टाफ अनि प्रक्रिया सम्बन्धी) अनि फ्रेमवर्क उपलब्ध गराउने छ जसलाई समय-समयमा संशोधित गरिने छ।

7.10. निजी अनि सार्वजनिक स्कुलहरूसहित सबै स्कुलहरू माझ परस्पर सहयोग अनि सकारात्मक तालमेल बढाउनका निम्ति देशभरि नै निजी अनि एउटा सार्वजनिक विद्यालयको परस्पर सम्बद्ध गरिने छ ता कि यस्ता सम्बद्ध स्कुलहरू एकार्कासित सिक्न सकुन् अनि सम्भवतः एकार्काका संसाधनबाट लाभान्वित हुन सकुन्। यसप्रकारले दुवै किसिमका स्कुलहरूको सर्वोत्तम चलनलाई दास्तावेजीकरण सार्वजनिक स्कुलहरूका निम्ति स्थानीकरण गर्न र साझा गर्न सकियोस्।

7.11. प्रत्येक स्कुलको एउटा 'बाल भवन' स्थापित गर्न अथवा अझ बलियो पार्न राज्यलाई प्रोत्साहन दिइन्छ। यस्ता बाल-भवनमा विभिन्न उमेरका नानीहरू हप्तामा एकचोटि (साताको अन्तमा) आउन सक्छन् जहाँ कला, करियर अनि खेलकुद सम्बन्धित ट्रेनिङ वा गतिविधिमा सहभागिता लिनेछन्। यस्ता बाल-भवनहरूलाई स्कुल कम्प्लेक्स अथवा झुन्डको एक अंशका रूपमा गाभिन सक्छ।

7.12. स्कुल सम्पूर्ण समुदायका निम्ति सम्मान र उत्सवको स्थान हुनुपर्छ। एउटा संस्थानका रूपमा स्कुलको प्रतिष्ठा पुनः स्थापित हुनुपर्छ अनि स्कुल स्थापना दिवस जस्तो महत्त्वपूर्ण दिवस समुदायसित मिलेर मनाउनुपर्छ। यस दिन स्कुलका विशिष्ट भूतपूर्व विद्यार्थीहरूको सूचि प्रदर्शित गर्नुपर्छ अनि तिनको सम्मान गर्नुपर्छ। फेरि भएन पूर्ण रूपले उपयोग नभएका स्कुलका भौतिक संसाधनको क्षमता समुदायको निम्ति सामाजिक, बौद्धिक अनि स्वयम्सेवी गतिविधिहरू अघि बढाउनका निम्ति गर्न सकिन्छ। जस्तै स्कुलमा पढाइ नभएको बेला स्कुल परिवेश कम्प्लेक्सलाई 'सामाजिक चेतना केन्द्र' बनाउन सकिन्छ।

8. सामाजिक मानक र स्कुले शिक्षाको प्रमाण

8.1. स्कुले शिक्षाको नियमिक प्रणालीको लक्ष्य शैक्षिक परिणाममा लगातार सुधार ल्याउनु हो, यो कुरा स्कुलको नवाचारको सीमित रेखामा राख्न सकिन्छ। यसले शिक्षक प्रधानाचार्यहरू अनि विद्यार्थीहरूको उत्साह र हिम्मतमा बाधा पुऱ्याउँदैन निचोडमा यी नियमहरूले शिक्षक र स्कुलहरूलाई सशक्तिकरण गरी एउटा विश्वासको परिवेश सृष्टि गरी उनीहरूलाई श्रेष्ठता प्राप्त गर्ने, सर्वश्रेष्ठ प्रदर्शन गर्ने क्षमता दिँदै व्यवस्थाको समन्वयन, खुलस्त कारवाहीहरू, अर्थको खुलस्त लोक जानकारी र शिक्षाको असल परिणाम प्राप्त गर्न प्रोत्साहन दिनुपर्छ।

8.2. वर्तमानमा स्कुल शिक्षण व्यवस्थाको परिचालन र विनियमनजस्ता मूलकार्यहरू जस्तै सार्वजनिक शिक्षणका प्रावधान, शिक्षण संस्थाहरूका विनियमन अनि नीति निर्माण एउटै एकाइ स्कुल विभाग र यसका विभिन्न शाखाहरूले मात्र गर्छन्। यसले गर्दा स्वार्थ वा हितहरू जुड्छन् अनि शक्ति केन्द्रीकृत हुँदछ, प्रबन्धन प्रभावहीन हुँदछ, शिक्षाको गुणवत्ता बढाउने प्रयासहरू धमिलिँदछन् कारण ध्यान अन्य भूमिकातिर लागेको हुन्छ विशेष गरी विनियमन लागु गर्नमा नै स्कुल विभाग लागि परेको हुन्छ।

8.3. वर्तमान नियामक व्यवस्थामा एकापटि 'निजी प्रोफिट' स्कुलहरूले ठुलो मात्रामा शिक्षाको व्यवसायीकरण अनि अभिभावकलाई शोषण गरिरहेकोमा नियन्त्रण गर्न सकिएको छैन। अर्कापटि यस स्थितिले जानीनजानी सार्वजनिक हितका निम्ति समर्पित परोपकारी स्कुलहरूलाई हतोत्साह गर्छ। सार्वजनिक अनि निजी स्कुलहरूका निम्ति आवश्यक नियामक दृष्टिकोण मात्र ठुलो विषमता रहेको छ। वास्तवमा दुवै प्रकारका स्कुलहरूको एउटै लक्ष्य हो : गुणवत्ता शिक्षा प्रदान।

8.4. सार्वजनिक लोकशिक्षा व्यवस्था एउटा जीवित गणतन्त्रको आधार हो। तसर्थ यसको परिचालनमा परिवर्तित, सुदृढ र जीवित रहनुपर्छ। यसका निम्ति निजी/परोपकारी स्कुलहरूलाई पनि महत्त्वपूर्ण र लाभदायक भूमिका निर्वाह गर्नका निम्ति प्रोत्साहित गरी सक्षम बनाउनुपर्छ।

8.5. यस नीतिको स्कुल शिक्षण व्यवस्थाबारे मुख्य सिद्धान्त र सुझावहरू, व्यवस्थाभित्रका स्वतन्त्र उत्तरदायित्वहरू र विनियमनप्रति यसका दृष्टिकोणहरू निम्नलिखित छन् ;

- क) राज्य स्तरमा सर्वोच्च तहमा रहेको स्कुल विभागलाई शिक्षण व्यवस्थाको नीति निर्माण र समग्र विकासका निम्ति देखरेखको उत्तरदायित्व छ। स्कुल व्यवस्थापन, परिचालन, स्कुल नियमावली, हित जुझाइ घटाउने आदि गरी सार्वजनिक स्कुलहरूका भित्री कार्यमा स्कुल विभाग संलग्न हुँदैन।
- ख) सम्पूर्ण राज्यको सार्वजनिक विद्यालय प्रणालीको सेवा प्रावधान अनि शैक्षिक सञ्चालनको जिम्मेवारी स्कुल शिक्षा निर्देशालयको हुनेछ (जसमा डीईओ, बीईओ आदि पनि सामेल छन्)। यसले शिक्षक सञ्चालन अनि प्रावधान सम्बन्धित नीतिहरू कार्यान्वयन गर्ने काम स्वतन्त्र भएर गर्नेछ।
- ग) प्रिस्कुल शिक्षा-निजी, सार्वजनिक अनि परोपकारी-सबैका निम्ति आवश्यक गुणवत्ता मापदण्ड वा मानक/नियमावली स्थापित गरिने छ। सबै स्कुलहरूले राखिएको न्यूनतम स्तर अनि व्यवसायी गुणवत्ता स्तर मानिनु भनि राज्य र केन्द्र शासित प्रदेशहरूले एउटा स्वतन्त्र राज्य व्यापक एउटा 'स्टेट स्कुल स्ट्यान्डर्ड अथोरिटी' (एसएसएसए) अथार्त् राज्य विद्यालय मानक प्राधिकरण नामक एक स्वतन्त्र, राज्यव्यापी निकाय स्थापना गरिने छ। एसएसएसए केही बुनियादी मानकहरू (जस्तै बचाव, सुरक्षा, आधारभूत ढाँचा, कक्षा अनि विषयहरूका आधारमा शिक्षकहरूको सङ्ख्या, वित्तीय इमान्दारी अनि शासकको उपप्रक्रियाहरू) आदिमा न्यूनतम मानकहरू तोकिने छन्। यस्ता

मानकहरूको सबै स्कुलहरूले पालन गर्नुपर्ने छ। यी मानकहरूका ढाँचा एससीआरटीले विविध हितकारकहरू, विशेष गरी शिक्षक र स्कुलहरूसित परामर्श गरी तयार पार्नेछन्।

सार्वजनिक देखरेख अनि जवाबदेहीका निम्ति एसएसएसए-द्वारा निर्धारित गरिएको विनियमनका सूचनाहरूलाई पारदर्शी बनाई स्व-प्रकटीकरणको बढी मात्रामा उपयोग गरिने छ। जुन जुन आयामहरूका जानकारी स्वप्रकटीकरण गर्नुछ अनि प्रकटीकरणको प्रारूप एसएसएसए-द्वारा स्कुलहरूका निम्ति मानक असल युक्तिहरू लगाएर पहिले नै निश्चित गरी दुनियाँको सामु ल्याइने छ। यी सूचनाहरू सबै स्कुलहरूले अद्यावधि (अपडेट) गर्नेछन् अनि आफ्नो र सार्वजनिक वेभसाइटहरूमा जो एसएसएसए-द्वारा सञ्चालित हुन्छन् तिनमा उपलब्ध गराइने छन्। सार्वजनिक डोमेनमा उठाइएका अथवा सार्वजनिक जीवनसित जोडिएका हितकारकहरू वा अन्य मानिसहरूका गुनासो एसएसएसएद्वारा समाधान गरिने छ। एक नियमित अन्तरालमा केही चुनिएका छात्रहरूबाट अनलाइन फिडब्याक माग्ने छ। यस्तरी नियमित अन्तरालमा महत्त्वपूर्ण सुझाउहरू पाइरहने बन्दोबस्त हुनेछ। एसएसएसएको सबै कार्यमा दक्षता अनि पारदर्शिता सुनिश्चित गर्नका निम्ति उचित औद्योगिक (तक्रिकी) प्रयोग गरिने छ। यसले स्कुलहरू माथि भएको नियमहरूको जनादेशको अति गाह्रौँ भारमा धेरै कमी आउने छ।

घ) राज्यमा प्राज्ञिक वा अकादमिक मानकहरू अनि पाठ्यक्रमसहित शैक्षणिक मुद्दाहरू (जो एनसीआरटी-को परामर्श र सहयोगका निम्ति राखिएको हुन्छ) एनसीईआरटी-को नेतृत्वमा हुन्छ। यसलाई संस्थानका रूपमा सुदृढ गरिने छ। एनसीईआरटी-ले सबै हितधारकहरूसित व्यापक परामर्श गरी एउटा स्कुल क्वालिटी क्रिडिटेसन फ्रेमवर्क (एसक्यूएएफ) तयार गर्नेछ। सीआरसी, बीआरसी अनि डीआइइटीजस्ता संस्थानहरू पुनर्जीवित गर्नका निम्ति एनसीईआरटी-ले एउटा “परिवर्तन प्रबन्धन प्रक्रिया” अनुसार काम गरी तीन वर्षभित्रमा यिनको क्षमताहरू अनि कार्य संस्कृतिमा परिवर्तन ल्याई यिनलाई उत्कृष्ट जीवित संस्थानको रूपमा स्थापित गर्नेछ। यस्तो बेलामा, विद्यार्थीले स्कुल सकी पाउनुपर्ने प्रमाणपत्र आदिका कामहरू प्रत्येक राज्यमा प्रमाणपत्र/परीक्षा बोर्डद्वारा नियन्त्रित गरिने छ।

8.6. स्कुलहरूलाई सशक्त बनाउने अनि स्कुलहरूलाई यथेष्ट संसाधन जुटाउने, संस्थान, शिक्षक अधिकारी, समूह अनि हितकारकहरूका संस्कृति, संरचना र व्यवस्थाले स्वभावतः जवाबदेही पनि सुनिश्चित गर्दछ। प्रत्येक हितकारक अनि शिक्षा-प्रणालीमा सहभागी मानिसहरू उच्चकोटिको इमान्दारी, पूर्णप्रतिबद्धता अनि अनुकरणीय कार्य नीतिसित आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न जवाबदेही हुनेछन्। व्यवस्थाको प्रत्येक भूमिकासित कस्तो अपेक्षा हुनेछ त्यो कुरा स्पष्ट रूपले व्यक्त गरिएको हुनेछ। अनि यी अपेक्षाअनुसार कसले के काम गरे त्यसको गर्न मूल्याङ्कन हुनेछ। जवाफदेही सुनिश्चित गर्दै मूल्याङ्कन प्रणाली स्वयं नै एउटा उद्देश्यपूर्ण अनि विकासोन्मुख प्रक्रियाको रूपमा विकसित हुनेछ। प्रदर्शन अथवा गर्ने कामहरूका (जो साधारणतः अङ्क दिनुसम्म मात्र सम्बन्धित छैन) मूल्याङ्कनलाई पूर्ण दृष्टि दिनका निम्ति यसमा प्रतिक्रियाका अनि मूल्याङ्कनका अनेकन स्रोतहरू हुनेछन्। यस्ता मूल्याङ्कनहरूले विद्यार्थीको प्राप्तिमा हस्तक्षेप गर्ने कैयौँ चर अनि बाहिरी प्रभाव के कति छ ती कुराहरू पत्तो लाग्नेछ। शिक्षाका निम्ति विशेष गरि स्कुलको स्तरमा सामूहिक सहकार्य वा टिमवर्कको आवश्यकता हुन्छ। सबै व्यक्तिहरूको पदोन्नति, मान्यता अनि जवाबदेही यस्तै प्रदर्शन मूल्याङ्कनमा आधारित हुनेछ। सबै कार्यकर्ताहरूले विकास, प्रदर्शन (काम गराई) अनि जवाबदेही व्यवस्था उच्च निष्ठासित अनि सुव्यवस्थित ढङ्गले तिनकै नियन्त्रण परिधिभित्र सुनिश्चित गर्नुपर्ने जिम्मा लिनेछन्।

8.7. सार्वजनिक अनि निजी स्कुलहरू केन्द्र सरकारद्वारा प्रबन्धित/सहायता प्राप्त/ नियन्त्रित भएका स्कुलहरू (छोडी)-का मूल्याङ्कन अनि प्रमाणन समान मापदण्ड, बेन्चमार्कहरू अनि प्रक्रियाहरूका आधारमा गरिने छ। यसो गर्दा सेवा भावमा काम गर्ने निजी स्कुलहरू प्रोत्साहित हुन अनि नअफालिउन् भनी अनलाइन र अफलाइन् सार्वजनिक प्रकटीकरण अनि पारदर्शितामा जोर दिइनेछ। गुणवत्तापूर्ण शिक्षाका निम्ति निजी परोपकारी प्रयासहरूलाई प्रोत्साहन गरिनेछ। यसले सार्वजनिक सेवा ठानेर सबैलाई दिन सकौं अनि ट्युसन फिसको मनमानी वृद्धिमा रोक लगाउन सकौं। स्कुलको वेबसाइट र एसएसएसएको वेबसाइट दुवैमा स्कुल सूचनाहरू सार्वजनिक गरिनेछ। यसमा कक्षासङ्ख्या, शिक्षकहरू र विद्यार्थीहरू पढाउने विषय कुनै शूलक छ भने त्यसबारे अनि विद्यार्थीको परिणाम र मूल्याङ्कनका आधार सबैबारे सूचना समावेश हुनेछ। केन्द्र सरकारद्वारा नियन्त्रित/प्रबन्धित अनि सहायतार्थ स्कुलहरूमा सीबीएसईले एमएचआरडीसित सल्लाहअनुसार एउटा ढाँचा तयार पार्ने छ। सम्पूर्ण शैक्षणिक संस्थानहरूलाई एउटै स्तरका अडिट गराइनेछ। अनि मुनाफा नराख्ने सार्वजनिक प्रकटीकरण गराइनेछ। कुनै अतिरिक्त आय भए स्कुलमा नै पुनर्निवेश हुनेछ।

8.8. स्कुल विनियमन, प्रमाणन अनि परिचालनका निम्ति तोकिएको मानक/विनियामकको ढाँचा अनिसुगम प्रणालीको समीक्षा गरिनेछ। पछिल्लो दस वर्षदेखिको सिकाइ र अनुभवका आधारमा सुधार ल्याउन सकिन्छ। यस सुधार वा पुनरावलोकनको उद्देश्य सुविधाहरूदेखि वञ्चित विद्यार्थीहरू वैश्विक, निशुल्क अनि उच्च गुणवत्ता र समतापूर्ण विद्यार्थी जीवन प्रारम्भिक बाल्य देखेरै र शिक्षा उच्च माध्यमिक तहसम्मैमा अनिवार्य रूपले पाउनु र तिनको पहुँच होस्। इन्पुटहरूमा बेसी बल दिने अनि तिनीहरूको मेकानिकल पाराले विशेष वृत्तान्त गर्ने जस्तै भौतिक र संरचनात्मक प्रकृतिमा परिवर्तन ल्याइनेछ अनि तिनलाई याथार्थिक सत्यहरूसित संवेदनशील बनाइनेछ, उदाहरण निम्ति भूमि, कक्षाको साइज, सहरहरूमा खेलमैदान पाउन सकिने नसकिने कुराहरू आदि यस्ता व्यवस्थाहरूलाई समायोजित र शिथिल गरिनेछ। यस्तरी संरक्षण, सुरक्षा, सुखद् अनि उत्पादक शिक्षण स्थल सुनिश्चित गर्नका निम्ति प्रत्येक स्कुलको स्थानीय आवश्यकताहरू अनि बाधाहरूका आधारमा निर्णय लिने उपयुक्त लचिलोपन स्कुलहरूले पाउनेछन्। शैक्षिक परिणाम, सबै वित्तीय, शैक्षणिक र परिचालन मुद्दाहरूको पारदर्शिता प्रकटीकरणलाई उचित महत्त्व दिइनेछ। यी कुराहरू स्कुलहरूको मूल्याङ्कनमा उपयुक्त रूपले समावेश गरिनेछ। यसले भारतको सतत विकासको लक्ष्य 4 (एसडीजी-4) अर्थात् स्वतन्त्र, समतापूर्ण अनि उच्च गुणवत्ता भएको प्राथमिक र सेकेन्डेरी शिक्षा सबै नानीहरूले पाउनुपर्छ भन्ने दिशातिर लाने गतिमा बल दिन्छ।

8.9. लोक सार्वजनिक स्कुल शिक्षण व्यवस्थाको उद्देश्य उच्चकोटीको गुणवत्ता शिक्षा प्रदान गर्नु हो ता कि यसले विविध व्यवसायमा भएका विद्यार्थीहरूलाई तिनको नानीहरूको यस व्यवस्थामा पढाउन आकर्षण गरोस्।

8.10. समय समयमा व्यवस्थाको 'स्वास्थ्य जाँच' गर्नका निम्ति विद्यार्थीको सिकाइ स्तरको एउटा स्याम्पल आधारित 'राष्ट्रिय प्राप्ति सर्वेक्षण' (एनएएस) राष्ट्रिय मूल्याङ्कन केन्द्र परखले उचित अनि सन्दर्भित सरकारी एकाइहरूका सहयोगले गर्नेछ, जस्तै (एनसीईआरटी) जसले मूल्याङ्कन विधि र डेटा विश्लेषणमा सहायता गर्नेछ। यस सर्वेक्षणले सरकारी र निजी दुवै स्कुलहरूलाई ढाक्नेछ। राज्यहरूलाई पनि यस्तै जनगणना आधारिक राज्य मूल्याङ्कन सर्वेक्षण गराउन प्रोत्साहित गराइनेछ। यसको परिणाम मात्र विकास कार्यका निम्ति मात्र प्रयोग गरिनेछ। नाम नलेखी विद्यार्थीको परिणाम सार्वजनिक प्रकटीकरण गरी स्कुल निरन्तर अधि लानका निम्ति गरिनेछ। नयाँ 'राष्ट्रिय मूल्याङ्कन केन्द्र' (एनएएस) परख स्थापना नहुन्जेलसम्म यो काम एनसीईआरटीले गर्नेछ।

8.11. अन्ततः नामाङ्कित नानीहरू र किशोरहरूलाई यो पुरा प्रक्रियामा भुल्नुहुँदैन वास्तवमा स्कुल प्रणाली उनीहरूकै निम्ति डिजाइन गरिएको हो। उनीहरूको सुरक्षा र अधिकारमा ध्यान दिनुपर्छ। विशेष रूपमा बालिकाहरू अनि किशोरहरूले सामना गर्नुपर्ने विभिन्न मुद्दाहरूमा जस्तो मादक द्रव्य सेवन, कति किसिमको भेदभाव र उत्पीडनको रिपोर्ट, नानीहरू र किशोरहरू अधिकार उलङ्घनबारे स्पष्ट प्रक्रिया, तिनको सुरक्षालाई कुशल तन्त्रद्वारा समाधानलाई सर्वोच्च महत्त्व दिइनुपर्छ। प्रभावकारी समयमा नै हुने अनि विद्यार्थीमा प्रचलित गरिएको तन्त्रहरूलाई सर्वोच्च महत्त्व दिनुपर्छ।

भाग II - उच्च शिक्षा

9. गुणवत्ता विश्वविद्यालय अनि महाविद्यालय: एक नयाँ प्रगतिशील भविष्योन्मुख दृष्टिकोण

9.1. उच्चतर शिक्षाले मनुष्य सामाजिक कल्याणमा अति महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ साथै संविधानमा परिकल्पित गणतान्त्रिक न्यायसङ्गत, सामाजिक चेतना भएको, सुसंस्कृत अनि मानवीय स्वतन्त्रता, समानता, मातृत्व र सबैका लागि न्याय भएको समाज विकसित गर्नमा पनि उच्च शिक्षाको योगदान महत्त्वपूर्ण छ। जीवीकाको साधन र स्थायीत्व दिने आर्थिक र अन्य विकासमा पनि उच्च शिक्षाको महत्त्वपूर्ण योगदान हुन्छ। जति जति भारतले ज्ञान आधारित अर्थव्यवस्था अनि समाजतिर पाइला चाल्छ उति उति भारतीय युवा उच्च शिक्षातर्फ लागि पर्नेछन्।

9.1.1. एक्काईसौँ शताब्दीको आवश्यकताको पृष्ठभूमिमा गुणवत्ता उच्च शिक्षाले एउटा विकसित, विचारशील, बहुमुखी प्रतिभाशाली शिक्षाले अनि सृजनशील व्यक्ति निर्माणको लक्ष्य राख्नुपर्छ। यसले व्यक्तिलाई आफ्नो चासो भएको कुनै एक वा दुई विशेष विषय गहनस्तरमा अध्ययन गर्न अवसर दिनुपर्छ साथै व्यक्तिमा नैतिक, संवैधानिक मूल्यहरूलाई बौद्धिक जिज्ञासा, वैज्ञानिक सृजनशीलता/रचनात्मकता, सेवाको भावना, सामाजिक विज्ञान, कला, मानविकी, भाषा साथै व्यावसायिक, तक्रीकी अनि एक्काईसौँ शताब्दीमा चाहिने क्षमताको विकास गर्नुपर्छ। यसले विद्यार्थीलाई अधिक अर्थपूर्ण, सन्तोषजनक जीवन अनि कार्यभूमिका र आर्थिक आत्मनिर्भरताका निम्ति तयार पार्नुपर्छ।

9.1.2. व्यक्तिहरूको समग्र विकासको उद्देश्यका निम्ति प्राथमिक स्कुलदेखि उच्च शिक्षासम्म नै निर्धारित कौशल र मूल्यहरूलाई प्रत्येक खुडकिलोमा सिकाउँदै र बसाउँदै जानुपर्छ।

9.1.3. सामाजिक स्तरमा उच्चतर शिक्षाको उद्देश्य राष्ट्रको प्रबुद्ध, सामाजिक रूपमा जागरुक, जानकार, सक्षम व्यक्ति बनाउनु हो जसले आफ्नो नागरिकको उत्थान गर्न सक्छ र आफ्नो समस्याहरूका निम्ति सशक्त समाधानहरू निकाल्न सक्छ। उच्चतर शिक्षाले देशमा ज्ञान-निर्माण अनि नवाचारको आधार बनाउँछ। यस्तरी राष्ट्रिय अर्थव्यवस्थाको विकास महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ। यसर्थ उच्च शिक्षाको उद्देश्य व्यक्तिगत रोजगारको अवसर सृजना गर्नु होइन तर अधिक जीवन्त अनि सामाजिक रूपमा जोडिएको सहकारी समुदायहरू बनाई सबै मिलेर हर्षोल्लास, सामञ्जसपूर्ण, सुसंस्कृत, उत्पादक, अभिनव प्रगतिशील अनि समृद्ध राष्ट्र बनाउनु हो।

9.2. भारतको उच्च शिक्षा व्यवस्थाले खप्तु परेको केही मूल समस्याहरू निम्नलिखित हुन्:

क) अति गहिरो गरी खण्डित भएको उच्च शिक्षण परिस्थिति;

- ख) संज्ञानात्मक कोशलको विकास अनि सिकाइको परिणाममा ध्यानको अभाव;
- ग) विषयहरू वा ज्ञानानुशासनहरू माझ कठोर विभाजन अनि विद्यार्थीलाई शीघ्र विशेषज्ञ अध्ययनमा लगाएर सङ्कीर्ण क्षेत्रमा ठेलिदिनु;
- घ) सामाजिक-आर्थिक रूपमा पछ्यौटे क्षेत्रमा स्थानीय भाषाका माध्यम भएका उच्च शिक्षा संस्थान नभएकाले उच्च शिक्षा सीमित पहुँचक;
- ङ) सीमित शिक्षक अनि संस्थागत स्वायत्तता,
- च) गुणका आधारमा करियर प्रबन्धन, संस्थागत नेतृत्व र फेकल्टीको उन्नतिका निम्ति अपुग तन्त्र व्यवस्था;
- छ) धेरजसो विश्वविद्यालय र महाविद्यालयहरूमा शोधमा कम ध्यान अनि पारदर्शी र प्रतिस्पर्धी-समीक्षण शोध निधिहरूको कमी;
- ज) उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूमा परिचालन अनि नेतृत्व क्षमताको अभाव,
- झ) प्रभावविहीन विनियामक प्रणाली; अनि
- ञ) धेर सम्बद्ध (एफिलियेटिड) विश्वविद्यालयहरू भएकाले स्नातक शिक्षाको निम्नस्तर।

9.3. यस नयाँ शिक्षानीति, शिक्षा प्रणालीमा आमूल परिवर्तन गरी नयाँ उत्साहको सञ्चारका निम्ति उपयुक्त चुनौतिहरू हटाउन खोज्छ अनि समता र समावेशी उच्च गुणवत्ता उच्च शिक्षा प्रदान गर्ने उद्देश्य राख्छ। नीतिको भविष्य दर्शनले वर्तमान व्यवस्थामा निम्नलिखित मूलपरिवर्तनहरू ल्याउने छ :

- क) विशाल बहुविषयक विश्वविद्यालय र महाविद्यालय हुने किसिमको शिक्षा व्यवस्थापति जानुपर्छ जसअन्तर्गत देशमा प्रत्येक जिल्लामा त्यसका छेउमा एउटा वा बढी उच्चतर शिक्षा संस्थान हुनुपर्छ अनि जहाँ स्थानीय/भारतीय शिक्षा वा कार्यक्रम प्रदान गरिनुपर्छ।
- ख) अझ धेर बहुविषयक स्नातक शिक्षा प्रदान गरिनुपर्छ;
- ग) अझ धेर संस्थागत र सङ्कायगत (फेकल्टी) स्वायत्ता दिइनुपर्छ;
- घ) विद्यार्थीको अनुभवमा वृद्धि होस् भनी पाठ्य चर्चा, शिक्षण-शास्त्र, मूल्याङ्कन अनि विद्यार्थीहरूलाई दिने सहयोगमा आमूल परिवर्तन ल्याउनुपर्छ;
- ङ) शिक्षण, अनुसन्धान अनि सेवाका आधारमा गुणवत्ता जाँच भई नियुक्ति र करियर प्रगति व्यवस्थाद्वारा सङ्कायगत (फेकल्टी) र संस्थागत नेतृत्वको नियुक्ति गरी निष्ठाको अझ पुष्टि;
- च) सहकर्मी समीक्षाकृत उत्कृष्ट शोधकार्यलाई आर्थिक अनुदान प्रदान गर्नका निम्ति अनि महाविद्यालय र विश्वविद्यालयहरूमा शोधको बिउ छर्नका निम्ति राष्ट्रिय अनुसन्धान फाउन्डेसनको स्थापना;
- छ) शैक्षणिक अनि प्रशासनिक स्वायत्ता भएका उच्च गुणवत्ता योग्यता भएका सदस्यहरू भएको स्वतन्त्र बोर्डद्वारा उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूको परिचालन;
- ज) उच्च शिक्षाको एकल नियामकद्वारा सञ्चालित लचिलो तर निश्चित विनिमयन;

झ) व्यापक पहुँच, समता अनि विभिन्न तौर-तरिकाले समावेशी, विशिष्ट सार्वजनिक शिक्षालाई बढ्दो ध्यान दिने, सुविधाबाट वञ्चित विद्यार्थीहरूलाई निजी/परोपकारी छात्रवृत्ति, अनलाइन शिक्षा, ओपन डिस्टेन्सिङ लर्निङ अनि सिक्ने र अन्य भौतिक संरचनाका आधारहरूमा पहुँच दिव्याङ्गहरूलाई यी सबै कुराहरू उपलब्ध भएको व्यवस्थाको स्थापना।

10. संस्थागत पुनर्गठन अनि समेकन

10.1. यस नीतिको मुख्य उद्देश्य शिक्षामा/शिक्षा-व्यवस्थापनमा भएको खण्डित स्थिति/विखण्डनलाई समाप्त गर्नु अनि उच्च शिक्षालाई बृहत् बहुविषयक विश्वविद्यालयमा अनि उच्च शिक्षा संस्थानहरूको एउटा झुन्ड (क्लस्टर) अनि ज्ञान कुञ्ज (हब)-हरूमा परिणत कमसेकम प्रत्येकमा तीन हजारभन्दा बढी विद्यार्थी राख्नु। यसले विद्वान्हरूको समूह र सहकर्मीहरूको निर्माणमा सहायता पुऱ्याउँछ, व्यवस्था-प्रक्रियामा उब्जेका हानीकारक खाल्डोहरू पछि, विद्यार्थीको सर्वाङ्गीण विकास गराउँछ जस्तै कला, सृजनशीलता, खेलकुद र विषय विश्लेषण गुण बढाउँदै अन्तर-अनुशासनिक अनुसन्धानसहित विकास गर्ने अनि संशोधन सामग्री र मनुष्यको कार्यकुशलतामा बढोत्तरी गर्न सहयोग गर्दछ।

10.2. विशाल बहुविषयक विश्वविद्यालय अनि उच्चतर शिक्षा झुन्ड यस नीतिको महत्त्वपूर्ण शिक्षाको संरचनाबारे सबैभन्दा मुख्य र महत्त्वपूर्ण सुझाव हो। बहुविषयक शिक्षा प्रदान गरिने भारतका प्राचीन विश्वविद्यालयहरू जस्तै तक्षशीला, नालन्दा अनि विक्रमशिलाहरूका हजारौँ भारतीय र विश्वका अन्य ठाउँका विद्यार्थीहरू एउटा जीवन्त ऊर्जामय भारतलाई तत्कालै भारतीय सर्वाङ्गीण अनि नवाचार मानिस निर्माण गरी देशलाई बहुविषयक परिवेश भएको विश्वविद्यालयको ज्वलन्त उदाहरण हुन्। भारतमा तत्कालै सर्वाङ्गीण विकास र नवाचार मानसिकता भएका व्यक्तिहरू निर्माण गरी यस्तो महान् भारतीय परम्परा फर्काइल्याउनु पर्छ। शिक्षाले नै अन्य देशहरूलाई पनि शैक्षणिक र आर्थिक रूपमा उँभो लाएको छ।

10.3. उच्च शिक्षाको भविष्य दर्शन/भविष्यदृष्टिका निम्ति विशेष एउटा उच्च शिक्षा-संस्थान भन्नाले के बुझिन्छ त्यसको अवधारमा बुझ्न आवश्यक छ (जस्तो कलेज वा विश्वविद्यालय) भनेको एउटा बहुविषयक उच्च संस्थान हो जसले उच्च गुणवत्ता भएको शिक्षण र शोधलाई बराबर महत्त्व दिइन्छ, जस्तै - शिक्षणलाई बदलिए तापनि महत्त्वपूर्ण रूपले शोधलाई पनि फ्याकिदिन्छ अर्थात् शिक्षण गहन विश्वविद्यालय अनि स्वायत्त महाविद्यालय (एसी) भनेको ती बहुसङ्ख्यक उच्च शिक्षा संस्थानहरू बुझिन्छ जसले स्नातक डिग्री प्रदान गर्छ, स्नातक कार्यक्रमलाई नै केन्द्रित गर्छ तर यस्ता संस्थानहरूले यतिमा मात्र सीमित नरहेर एउटा सानो विश्वविद्यालयजस्तै भएर काम गर्नु सक्दछन्।

10.4. एउटा चरणबद्ध पारदर्शी पद्धतिद्वारा ग्रेडेड/श्रेणीबद्ध स्वायत्तता महाविद्यालयहरूलाई उचित प्रोत्साहन, मार्ग दर्शन अनि सहायता पनि गरिन्छ। कालान्तरमा अलि अलि गर्दै सबै महाविद्यालयहरू बनिने छन् अथवा कुनै कुनै विश्वविद्यालयकै अङ्गका रूपमा विकसित भई तिनकै हिस्सा हुनेछन्। चाहेदेखि उपयुक्त मान्यता प्राप्त गरी स्वायत्त डिग्री प्रदान गर्नसक्ने महाविद्यालयहरू अनुसन्धान गहन वा शिक्षा गहन विश्वविद्यालयमा विकसित हुनसक्ने छन्।

10.5. ध्यान राख्नु पर्ने कुरा छ, यी तीन प्रकारका संस्थानहरूका वर्गीकरण स्वाभाविक रूपले कठोर टापुमय वर्गीकरण एकार्कासित छुट्टै कोठे प्रकारको नभएर निरन्तरता भएका हुन्। यी उच्च शिक्षा संस्थानहरूसँग (एचईआई) एउटा वर्गदेखि अर्को वर्गमा पस्ने स्वायत्तता र स्वतन्त्रता छ, यो उनीहरूको परिकल्पना सक्रियता

वर्गका संस्थानहरूलाई उनीहरूको लक्ष्य र कामको आधारमा चिनिने छ। प्रत्यायन (एक्रिडिटेसन) प्रणालीले यसप्रकारका संस्थानका (एचआईई) निम्ति उचित रूपले भिन्नाभिन्नै अनि प्रासङ्गिक विकास मापदण्ड उपयोग गर्नेछ। यद्यपि उच्च शिक्षा संस्थान (एचआईई)सित उच्च गुणवत्ता शिक्षा र शिक्षण-पठन-पाठनबारे अपेक्षा समान वा एउटै प्रकारको हुनेछ।

10.6. शिक्षण र शोधको अतिरिक्त उच्च शिक्षा संस्थान (एचआईई) हरूका अन्य उत्तरदायित्वहरू छन् जसलाई उनीहरूले उचित संशोधन, प्रोत्साहन र संरचनाद्वारा बेहोर्नुपर्ने छ। यी उत्तरदायित्वहरू हुन्, अन्य उच्च शिक्षा संस्थानहरूको विकासमा सहायता पुऱ्याउनु, समूह भागीदारी बढाउनु र सेवा विभिन्न व्यावहारिक क्षेत्रमा सहायता, उच्च शिक्षाको विकास अनि विद्यालय शिक्षणमा पनि टेवा दिनु।

10.7. सन् 2040 भित्र सबै उच्च शिक्षा संस्थानहरू बहुविषयक संस्थान भइसके लक्ष्य राख्नुपर्छ अनि हजारौंका सङ्ख्यामा विद्यार्थी नामाङ्कित गरिनुपर्छ, जसले गर्दा संसाधनको उत्तम उपयोग होस् अनि एउटा जीवन्त बहुज्ञानानुशासन भएको समूहको सृष्टि होस्। यस प्रक्रियामा समय लाग्न सक्छ तसर्थ पहिले 2030 भित्र यी संस्थानहरू बहुविषयक हुने लक्ष्य राख्नु तत्पश्चात् भने जस्तो गरी यिनको विकास हुनसक्छ।

10.8. अर्द्ध विकसित र वञ्चित क्षेत्रमा न्यायसङ्गतता तथा समावेशका निम्ति उचित सङ्ख्यामा उच्चतर संस्था स्थापित अनि विकास गरिनेछ। सन् 2030 सम्ममा प्रत्येक जिल्लामा अथवा त्यसको समीप थोरैमा पनि एउटा बहुविषयक उच्च शिक्षा-संस्थान हुनुपर्ने छ। श्रेष्ठ गुणवत्तापूर्ण उच्च शिक्षा संस्थान चाहे सार्वजनिक वा निजी अथवा दुवै प्रकारको विकसित गर्नका निम्ति ठोस पाइला चालिने छ। यी संस्थानहरूका माध्यम स्थानीय भाषा/भारतीय भाषा/ अथवा द्विभाषीय हुनेछ। यसको उद्देश्य उच्च शिक्षामा व्यावसायिक शिक्षासहित भर्ना-नामाङ्कनको मोठ सङ्ख्या वृद्धि गराउनु हो जस्तो 2018 को 26.3 प्रतिशत लाई 2035 मा 50 प्रतिशत बनाउनु हो। यस उद्देश्य पूर्तिका निम्ति नयाँ संस्थानहरू खोल्न परे खोलिने तर चलिरहेको उच्च शिक्षा संस्थानको क्षमता सुदृढीकरण, विस्तार र विकास गरी यो उद्देश्य पूर्ण गरिनेछ।

10.9. सार्वजनिक विकास र निजी संस्थानहरूको विकास हुनेछ, तर यसमा उत्कृष्ट सार्वजनिक संस्थान विकासमा धेरै ध्यान दिनुपर्छ। उच्च शिक्षा संस्थानहरूमा वित्तीय सहायता बढाउनु एउटा पारदर्शी र न्यायपूर्ण व्यवस्था बनाइनुपर्छ। यस्तो व्यवस्थाले सबै संस्थाहरूलाई विकास गर्ने समान/समतापूर्वक अवसर दिनेछ। यस्ता अवसरहरू प्रत्यायन व्यवस्थाका आधार मान्दै पारदर्शितामा आधारित पूर्वघोषित गरिएको हुनुपर्छ। उच्च शिक्षा संस्थानहरूलाई यस नीतिअनुसार उच्च गुणवत्ता शिक्षा प्रदान गर्न प्रोत्साहन गर्न र तिनीहरूको क्षमता विस्तार गर्ने काम गर्नु पर्नेछ।

10.10. संस्थाहरूलाई ओपन डिस्टेन्स लर्निङ (ओडिएल) अनि अनलाइन कार्यक्रम प्रदान गर्ने विकल्पहरू दिइनेछ। तर यसका निम्ति उनीहरूको प्रत्यायन भएको हुनुपर्छ अनि जीवनपर्यन्त अध्ययन गर्न सकिने अवसरहरू (एसडीजी-4) प्रदान गर्ने क्षमता का निम्ति तिनीहरूको जीडीआरको वृद्धि हुनुपर्छ। सबै ओडीएल कार्यक्रम अनि यसका संघटक अंश जसले गर्दा डिग्री प्रदान हुन्छ ती उच्च शिक्षा संस्थानले चलाएका उच्चवत्ता कार्यक्रम समान हुनुपर्छ। ओडीएलका निम्ति प्रत्यायन भएका उच्चकोटिका संस्थाहरूलाई उच्च गुणवत्ता अनलाइन कोर्सहरू विकास गर्न प्रोत्साहन र सहयोग दिइनेछ। त्यस्ता उच्चवत्ता गुणी कोर्सहरूलाई उचित ढङ्गमा उच्च शिक्षा संस्थानका कोर्सहरूसित समन्वित गरिनेछ अनि यस्तो मिश्रित मोडलाई ध्यान दिइनेछ।

10.11. सिङ्गो विषयक उच्चतर शिक्षा-संस्थानलाई क्रमशः हटाउँदै जीवन्त बहुविषयक अथवा जावन्त बहुविषयक बहुज्ञानानुशासनका उच्चतर शिक्षा संस्थानका झुन्डको अंश बनाइँदै लगिने छ। यसले उच्च गुणवत्ता बहुविषयी बहुज्ञानानुशासन शिक्षण र शोधको क्षमता बढाउनेछ। सिङ्गो विषयक उच्च संस्थानहरू आफ्नो

सिङ्गो स्ट्रिमलाई बलियो पार्न सहायक विषयहरू थपुपर्ने छ। उपयुक्त प्रत्यायन (एक्रिडिटेसन) द्वारा उच्च-शिक्षा संस्थानहरू पूर्ण प्रशासनिक अनि एकाडेमिक स्वायत्ततातिर लागि यस्तो संस्कृतिलाई बदलिनु पर्नेछ। सार्वजनिक स्वायत्त संस्थानहरूलाई सरकारी वित्तीय सहायताद्वारा स्थायित्व र ठोसपन मिलेछ। जुन जुन निजी संस्थानहरू सार्वजनिक हितका उच्चतर गुणवत्ता अनि समतुल्य शिक्षाका निम्ति प्रतिबद्ध छन् तिनलाई प्रोत्साहन गरिने छ।

10.12. यस नयाँ नीतिमा परिकल्पित विनियामक व्यवस्थाले सशक्तिकरण र स्वायत्तताको नावचारको संस्कृति फस्टाउन सहयोग गर्छ साथै 'एफिलियेटेड महाविद्यालयहरू'को प्रणालीलाई समाप्त गर्दै श्रेणीबद्ध वा ग्रेडेड स्वायत्ता व्यवस्थाअनुसार नयाँ नयाँ चुनौति खप्ने बनाउन सहायता गर्छ। प्रत्येक एफिलियेटेड दिने विश्वविद्यालयको एफिलिएट भएको महाविद्यालयलाई मार्गदर्शन दिँदै तिनीहरूलाई आफ्नो आफ्नो क्षमता बढाउने अनि अकादमिक विषयमा, शिक्षण र पाठ्यक्रम मूल्याङ्कन, परिचालन सुधार, आर्थिक सम्पन्नता अनि प्रशासनिक कौशलमा उन्नति र दक्षता बढाउनलाई डोच्याउनु पर्ने उत्तरदायित्व छ। एफिलियेटेड भएका जम्मै महाविद्यालयहरूले चाहेको प्रत्यायन बेन्चमार्क प्राप्त गरी स्वायत्त महाविद्यालयमा आफैलाई केही वर्षभित्र परिणत गरी सुरक्षित पार्नुपर्नेछ। सतत अनि उचित राष्ट्रिय मार्गदर्शन अनि सरकारी सहायताले यो लक्ष्य प्राप्त गर्नेछ।

10.13. सम्पूर्ण उच्चतर शिक्षा क्षेत्रको लक्ष्य एउटा एकीकृत उच्चतर शिक्षा प्रणाली बनिनु हो- यसमा व्यावसायिक र पेसागत शिक्षा पनि सामेल गरिएको छ। यस नीति र यसका दृष्टिकोण वर्तमानमा सबै उच्च शिक्षा संस्थानहरूका सबै स्ट्रिमहरूमा लागु हुन्छ। अन्तमा यी सबै एउटा राष्ट्रिय उच्च शिक्षाको इकोसिस्टममा विलय हुनेछ।

10.14. विश्वविद्यालयको अर्थ संसारभरि नै व्यापकरूपमा हेर्दा बहुविषयक-बहुज्ञानानुसासन स्नातक, स्नातकोत्तर अनि पीएचडी कार्यक्रमहरू प्रदान गर्ने उच्च शिक्षा संस्थान हो जसले उच्चकोटिको शिक्षण र शोधमा ध्यान दिन्छ। वर्तमान देशमा भएको उच्चशिक्षाको क्लिष्ट नामकरण र वर्गीकरण जस्तो 'डिण्ड टु बी युनिभर्सिटी', 'एफिलियेटेड युनिभर्सिटी', 'एफिलियेटेड टेक्निकल युनिभर्सिटी', 'युनिटेरी युनिभर्सिटी' सबैलाई सजिलो साधारण रूपले 'युनिभर्सिटी' नाममा परिणत गरी मिलाइने छ। तर त्यसका निम्ति निम्नतम् मानकहरू पूर्ण गरिनुपर्छ।

11. समग्र अनि बहुविषयक शिक्षाको दिशातर्फ

11.1. भारतमा समग्र एवम् बहुविषयक तरिकाले सिक्ने एउटा प्राचीन परम्परा छ, तक्षशीला अनि नालान्दाजस्तो विश्वविद्यालय साथै प्राचीन भारतभरिको व्यापक क्षेत्रको साहित्यिक कामहरूजस्तै वाणभट्टको कादम्बरी आदिले गुणवत्ता शिक्षाको वर्णन गर्दै 64 कलाहरूको इतिवृत्ति दिन्छ। यी 64 कलामध्ये गायन र चित्रकला मात्र होइन तर वैज्ञानिक विषयहरू जस्तै गणित र रसायन शास्त्र, व्यावसायिक शिक्षा जस्तै सिकर्मी, बुनकर, पेसागत शिक्षा जस्तै चिकित्सा र इन्जिनियरिङ अनि सञ्चार, विवाद र तर्क कौशलहरू पनि समावेश छन्। मानवीय सृजनको सबै शाखाहरू गणित, विज्ञान, व्यावसायिक र पेसागत विषयहरू अनि अझ व्यावहारिक कौशललाई मानविकी वा कलामा समावेश गर्ने चिन्तन भारतमा पलाएको हो। विभिन्न कलाहरूको ज्ञान अर्थात् उदारवादी कला (लिबरल आर्ट्स) को चिन्तनलाई पुनः जाग्रत गरी ल्याउनुपर्छ किनभने यो 21 औं शताब्दीमा चाहिन्छ।

11.2. स्नातकमा मानविकी कला, विज्ञान टेक्नोलजी, इन्जिनियरिङ र गणित (एसटीईएम) समन्वयन वा एकीकृत गर्ने शिक्षण पद्धतिको मूल्याङ्कनबाट सकारात्मक परिणामहरू आएको तथ्य देखापर्छ। यसमा रचनात्मकता र नवाचार, चर्चा र विवाद, उच्च गुणवत्ताबारे चिन्तन क्षमता, समस्या समाधान गर्ने दक्षता, टिम वर्क, संवाद कौशल, गहिरो अध्ययन अनि पाठ्यचर्यामा निपुणता बढ्दो सामाजिक र नैतिक जागरण आदि पनि सम्मिलित भएको देखिन्छ। समग्र अनि बहुविषयक शिक्षाको दृष्टिकोणले अनुसन्धानहरूमा विकास आउनेछ।

11.3. समग्र अनि बहुविषयक शिक्षणको लक्ष्य मानिसको सर्वाङ्गीण गुण एकीकृत रूपमा फस्टाउन दिनु हो जस्तै बौद्धिक, सौन्दर्यानुभूति, सामाजिक, भौतिक, भावनात्मक अनि नैतिक। यस्तो शिक्षाले एक्काईसौं शताब्दीमा चाहिने कला मानविकी, भाषा, विज्ञान, सामाजिक शास्त्र, तर्किकी क्षेत्र अनि व्यावसायिक क्षेत्रमा क्षमता भएका सर्वाङ्गीण गुण भएका व्यक्तिहरूको निर्माण गर्नेछ। यिनकोमा संवाद, चर्चा-परिचर्चा, तर्क अनि चुनिएका विषयहरूमा विशेषज्ञता भएका गुणहरू समावेश हुन्छन्। यस्तो समग्र शैक्षणिक दृष्टिकोणले दीर्घकालीन अवधिमा पेसागत, व्यावसायिक लगाए सामान्य स्नातक शिक्षा प्रदान गरिनेछ।

11.4. भारतको विगतमा वर्णन गरिएको एउटा समग्र अनि बहुविषयक शिक्षा नै 21 औं शताब्दीमा देशलाई अघि लाउनका निम्ति र चौथो क्रान्ति ल्याउनका निम्ति आवश्यक परेको छ। आईआईटी जस्ता संस्थानहरू पनि समग्रता र बहुविषय दिशातर्फ लाग्दै कला र मानविकी लाई पनि उत्तिकै ध्यान दिनुपर्नेछ। कला र मानविकीका विद्यार्थीले विज्ञान अझै सिक्रे लक्ष्य राखी नैतिक व्यावसायिक शिक्षा र अन्य कौशल सिक्रु पनि अत्यन्त आवश्यक छ अनि व्यावसायिक विषय र अन्य कौशल सिक्रे पनि यिनीहरूको ध्यान हुनुपर्छ।

11.5. कल्पनाशील र लचिलो पाठ्यक्रमको संरचनाहरूले विषयहरूको अध्ययनका निम्ति रचनात्मक संयोजनलाई सक्षम पार्छ र कैयौं प्रवेश र निकास बिन्दुहरूको विकल्प दिन्छ, यस्तरी आजको कठोर अनुशासनात्मक सीमाहरूलाई मेटाएर आजीवन सिक्रे सम्भावनाहरूलाई बढावा मिल्नेछ। ठुलठुला बहुविषयक शोधआधारित विशेषता प्रदान गर्ने विश्वविद्यालयको बहुविषयक जस्तै अकादमिक, सरकारी, उद्योग लगायत कामहरूको अवसर पनि दिनुपर्छ।

11.6. बृहत् बहुसङ्ख्यक विश्वविद्यालय अनि महाविद्यालयहरूले उच्च गुणवत्ता भएको समग्र र बहुविषयक शिक्षातर्फको यात्रालाई विषयहरूमा कठोर विशेषज्ञता अतिरिक्त बल दिनेछ। विषयहरूमा कठोर विशेषज्ञताको अतिरिक्त रोचक कोर्स अनि लचिलो पाठ्यक्रमको विकल्प पनि राखिनेछ। पाठ्यक्रम निर्धारित गर्दा फेकल्टी अनि संस्थागत स्वायत्तताद्वारा यस कुरोलाई प्रोत्साहित गरिनेछ। शिक्षा शास्त्रमा सञ्चार, चर्चा, बहस अनुसन्धान अनि क्रस-डिस्प्लिनेरी र अन्तर्विषयक सोचका अवसरहरूलाई अधिक ध्यान दिइनेछ।

11.7. बहुविषयक प्रेरणादायी शिक्षाका निम्ति चाहिने भाषा, साहित्य, सङ्गीत, दर्शन, भारतविद्या, कला, नृत्य, नाटक, शिक्षा, गणित, साङ्ख्यिकी, सैद्धान्तिक तथा व्यावहारिक विज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, खेल, अनुवाद एवम् व्याख्या वा अन्य विभागहरूका स्थापना प्रत्येक उच्च शिक्षा-संस्थानहरूमा गरिने भएकाहरूलाई बलियो पारिने छ। यी विषयहरूमा सबै स्नातक डिग्री कार्यक्रमहरूमा 'क्रेडिट' दिइनेछ। यसका निम्ति यी विषयहरू कक्षामा उच्च संस्थानमा उपलब्ध नहुँदा ओडीएल मोडका माध्यम अथवा यी विभागहरूबाटै गरिएको हुनुपर्छ।

11.8. यस्ता समग्र र बहुविषयक शिक्षाको विचारलाई धरातलमा ल्याउनका निम्ति सबै उच्च शिक्षा संस्थानहरूले लचिलो अनि नवीन पाठ्यक्रम, क्रेडिट आधारित पाठ्यक्रम, सामुदायिक जोड्न र सेवा, पर्यावरण शिक्षा अनि मूल्य आधारित शिक्षाको क्षेत्रमा समावेश हुनुपर्छ। पर्यावरण शिक्षामा जलवायु परिवर्तन, प्रदूषण, अपशिष्ट प्रबन्धन (वेस्ट म्यानेजमेन्ट) स्वच्छता, जैविक विविधताको संरक्षण, जैविक संसाधनहरूको प्रबन्धन अनि जैव विविधता, वन अनि वन्यजीवन संरक्षण तथा सतत विकास जस्ता पक्षहरू सामेल भएका हुन्छन्। मूल्य

आधारित शिक्षा निम्नहरू सामेल छन्- मानवी, नैतिक, संवैधानिक तथा सार्वभौमिक मानवीय मूल्य जस्तो सत्य, असल आचारण (धर्म), शान्ति, प्रेम, अहिंसा, वैज्ञानिक दृष्टिकोण, नागरिक मूल्य अनि जीवन-कौशल, सेवा तथा सामुदायिक कार्यक्रमहरूमा सहभागिता समग्र शिक्षाको अभिन्न अङ्ग हुनेछ। जति जति संसार परस्परमा जोडिँदै जान्छ, विश्व नागरिक शिक्षा (जीसीडी), समकालीन वैश्विक चुनौतिहरूका प्रतिक्रिया, शिक्षार्थीहरूले वैश्विक मुद्दाहरूलाई बुझ्न सक्ने अनि अधिक शान्तिपूर्ण, सहिष्णु समावेशी, सुरक्षित अनि सतत समाजको सक्रिय प्रवर्तन बन्नका निम्ति प्रदान गरिनेछ। अन्ततः समग्र शिक्षा अन्तर्गत उच्चतर शिक्षा/शोध संस्थानहरूको इन्टर्नेसिपको अवसर उपलब्ध गराइनेछ, जस्तो स्थानीय उद्योग, व्यवसाय, कलाकार, शिल्पकार आदिसित इन्टर्नेसिप अनि अध्यापक र शोधार्थीहरूसित इन्टर्नेसिप। यसले गर्दा विद्यार्थीले सक्रिय रूपमा सिकाइको व्यावहारिक पक्षसित जोडिने मौका पाउँछ र साथै रोजगारको सम्भावना पनि बढेर जान्छ।

11.9. स्नातक कार्यक्रमहरूको अवधि र संरचना समायानुसार परिवर्तन गरिनेछ। स्नातक अवधि तीन अथवा चार वर्षको अवधि हुनेछ। यसमा उपयुक्त प्रमाण-पत्र सहित निकासका कैयौं विकल्प हुनेछ। उदाहरणका निम्ति व्यावहारिक वा पेसागत क्षेत्रलगायत कुनै पनि विषय वा क्षेत्रमा एक वर्ष पुरा गरेपछि सर्टिफिकेट वा दुई वर्ष पुरा गरेमा डिप्लोमा वा तीन वर्षको कार्यक्रमपछि स्नातक डिग्री वा 4 वर्षीय प्रोग्राम दिइनेछ। यसले बहुविषयक शिक्षालाई बढावा दिइनेछ किनभने यस अवधिमा विद्यार्थीहरूको रुचिअनुसार तिनले चुनेअनुसार मेजर र माइनरमाथि ध्यान केन्द्रित गर्नका अतिरिक्त समग्र तथा बहुविषयक शिक्षाको अनुभव बटुल्ने अवसर प्रदान गर्दछ। एउटा एकाडेमिक क्रेडिट ब्याङ्क (एबीसी) स्थापित गरिनेछ जसले बेग्लाबेग्लै मान्यता प्राप्त उच्चतर शिक्षा-संस्थाहरूबाट प्राप्त क्रेडिटलाई डिजिटल रूपले सङ्कल्प गर्नेछ अनि प्राप्त क्रेडिटअनुसार उच्चता शिक्षा संस्थानले डिग्री प्रदान गर्नेछन्। यदि कुनै विद्यार्थीले एचडआईद्वारा निर्दिष्ट अध्ययनका प्रमुख क्षेत्र (क्षेत्रहरू) मा एउटा कठोर शोध कार्य पुरा गर्छ भने उसलाई चार वर्षीय कार्यक्रममा 'शोध सहित' डिग्री पनि दिन सकिन्छ।

11.10. उच्चतर शिक्षा-संस्थानहरूसँग विभिन्न स्नातकोत्तर कार्यक्रम उपलब्ध गराउने छुट हुनेछ; क) तीन वर्षे स्नातक कार्यक्रम पुरा गर्ने विद्यार्थीका निम्ति 2 वर्षे स्नातकोत्तर कार्यक्रम जस्मा दोस्रो वर्ष पूर्णरूपले शोधका निम्ति राखिन्छ। ख) चार वर्षे शोध कार्यक्रम सहितको स्नातक कार्यक्रम पुरा गर्ने विद्यार्थीका निम्ति एक वर्षे स्नातकोत्तर र कार्यक्रम, ग) पाँच वर्षे स्नातक/स्नातकोत्तर कार्यक्रम पनि उपलब्ध गराइनु सकिन्छ। पीएचडी गर्नका निम्ति चार वर्षे शोधसहितको स्नातक कार्यक्रम चाहिन्छ। एम. फिल डिग्री भने हटाइन्छ।

11.11. आईआईटी, आईआईएम आदि तहका वा जस्तै समग्र र बहुविषयक शषिक्षण केन्द्र मेरू मानि (मल्टिडिस्प्लिनेरी एडुकेसन अनि रिसर्च युनिभर्सिटी) को स्थापना गरिनेछ जसको उद्देश्य उच्चकोटिको मापदण्ड राखेर उच्चकोटिको बहुसङ्ख्यक शिक्षाको बिउ राख्न सहायता गर्छ।

11.12. उच्च शिक्षा संस्थानले शोध र नवाचारमा ध्यान केन्द्रित गर्दै 'स्टार्ट अप इन क्युबेसन सेन्टर्स' प्रौद्योगिक विकास केन्द्र, अनुसन्धानको प्रमुख केन्द्र; अधिकतम-उद्योग-अकादमिक जोडनी, मानविकी अनि सामाजिक विज्ञान अनुसन्धान सहित अन्तर विषय अनुसन्धान स्थापित गर्नका निम्ति अनुसन्धान र नवाचारमा धेरै ध्यान दिनुपर्नेछ। सङ्क्रामक रोगहरू र वैश्विक महामारीहरूको पृष्ठभूमिमा उच्चतर शैक्षणिक संस्थानहरूले महत्त्वपूर्ण मानेर सङ्क्रामक रोगहरू र वैश्विक महामारीहरूको पृष्ठभूमिमा उच्चतर शैक्षणिक संस्थानहरूले महत्त्वपूर्ण मानेर सहक्रामक रोग, महामारी विज्ञान, भाइरोलजी, डायगोनिस्टिक्स इन्सट्रुमेन्टेसन, ब्याक्सिनोलोजी अनि अन्य प्रासङ्गिक क्षेत्रहरूमा अनुसन्धानको अगुवाई गर्नुपर्ने छ। विद्यार्थी समुदाय माझ नवाचार बोध जागरुक गराउनका निम्ति उच्चतर शिक्षण संस्थान विशिष्ट 'ह्यान्ड होल्डिङ' तन्त्रको विकास गर्नेछ। एनआरएफ, उच्चतर शिक्षण संस्थानहरूको अनुसन्धान प्रयोगशाला अनि अन्य अनुसन्धान सङ्गठनमा यसप्रकारको जीवन्त अनुसन्धान अनि नवाचार संस्कृति सक्षम बनाउने अनि समर्थन गर्ने सहयोगपूर्ण काम गर्नुपर्नेछ।

12. सिक्रका निम्ति उत्तम परिवेश अनि विद्यार्थीलाई सहयोग

12.1. प्रभावकारी अध्ययनका निम्ति एउटा व्यापक दृष्टिकोण चाहिन्छ। यसका निम्ति उपयुक्त पाठ्यक्रम, आकर्षण शिक्षण, निरन्तर रचनात्मक मूल्याङ्कन अनि विद्यार्थीलाई पर्याप्त सहयोग चाहिन्छन्। पाठ्यक्रम रोचक अनि प्रासङ्गिक हुनुपर्छ, त्यसलाई परिवर्तनसितै अपडेट/अद्यतन गरी अनुकूल बनाउँदै लानुपर्छ। यसलाई सिक्रे र सिकाइने परिणामहरूमा यसले असर गर्दछ। उच्चतर गुण भएको शिक्षण विधा विद्यार्थीहरूसम्म पाठ्यक्रम सामग्री सफलतापूर्वक पुग्नुपर्छ। यस्ता सामग्री र सिक्रे विधिले परिणाममा गहिरो असर पर्दछ। मूल्याङ्कन पद्धति वैज्ञानिक हुनुपर्छ अनि सिकाइमा निरन्तर विकास ल्याउने अनि ज्ञानको व्यावहारिक परीक्षण हुनुपर्दछ। अन्तमा कतिपय क्षमताहरू जस्तै- फिटनेस, असल स्वास्थ्य, मनोसामाजिक कल्याण, उम्दा नैतिक मूल्यहरूको आधार आदिको विकास पनि गुणवत्ता सिकाइका निम्ति महत्त्वपूर्ण हुनेछ।

तसर्थ पाठ्यक्रम, अध्यापन, उम्दा नैतिक र विद्यार्थीलाई सहायता गुणवत्ता ढङ्गले सिक्रका निम्ति महत्त्वपूर्ण हुन्छ। यी आवश्यक बुँदाहरू सुनिश्चित गर्नका निम्ति उपयुक्त बुनियादी ढाँचा/ संसाधन (जस्तो उत्तम पुस्तकालय, कक्षाहरू, प्रयोगशाला, प्रौद्योगिकी, खेल-मनोरञ्जनको ठाउँ, विद्यार्थी-संवादको ठाउँ आदि प्रदान गरी यी मामलाहरूमा गहन पहल गर्नुपर्ने खाँचो छ। यसरी सिक्रे वातावरण आकर्षक अनि सहयोगी बनाउन सकिन्छ। सबै विद्यार्थीलाई सफल बनाउने क्षमता प्रदान गर्न सकिन्छ।

12.2. प्रथमतः रचनात्मकतालाईबढावा दिनका निम्ति संस्थाहरू र फेकल्टीकोमा पाठ्यक्रम, शिक्षण प्रणाली/शास्त्र, मूल्याङ्कनको बृहत् ढाँचा/ फ्रेमवर्क बनाउने स्वयत्तता हुनुपर्छ। यसो गर्नाले संस्था र कार्यक्रमहरू ओडिएल अनलाइन अनि पारम्परिक सुनिश्चित हुन्छ। तदनुसार पाठ्यक्रम अनि शिक्षण शास्त्र एवम् प्रणाली संस्थाहरूले र प्रेरित फेकल्टीले डिजाइन गर्नेछन् अनि उत्साहवर्द्धक अनि सिक्रमा भागीदारी भइ अनुभावात्मक ढङ्ग विद्यार्थीहरू सिक्र थाल्छन् अनि निरन्तर मूल्याङ्कन गरी प्रत्येक कार्यक्रमको लक्ष्य प्राप्तीको कामअघि सारिनेछ। सबै मूल्याङ्कन पद्धति उच्च शिक्षा संस्थानहरूलेनिर्धारित गर्नेछन्, त्यसमा अन्तिम प्रमाण पत्र प्रदान गर्ने प्रक्रिया पनि समावेश भएको हुनेछ। चोइस बेस्ड क्रेडिट सिस्टमलाई नवाचार र लचिलो ढङ्गले पुनर्विचार गर्दै अघि जानुपर्छ। परिणामलाई तुलना गर्न सकिने पाउँ, व्यवस्थालाई न्याय सङ्गत बनाउँदै उच्च शिक्षा संस्थानहरू मूल्याङ्कनको मापदण्ड आधारित ग्रेडिङ व्यवस्थापट्टि जानुपर्छ। उच्च शिक्षा संस्थानहरू वार्षिकी वा अर्द्धवार्षिकी जोखिमपूर्ण जाँचको व्यवस्थादेखि अधिक निरन्तरता भएको व्यापक मूल्याङ्कन गर्ने व्यवस्था तर्फ जानुपर्छ।

12.3. द्वितियतः, प्रत्येक संस्थानले आफ्नो बृहत् संस्थागत योजना अनुसार (इनसटिट्यूसनल डिभल्पमेन्ट प्लान-आइ डी पी) शैक्षणिक योजनाहरूलाई- पाठ्यक्रम सुधारदेखि कक्षा-कक्षाभित्र गुणवत्तापूर्ण आदान-प्रदानलाई एकीकृत गर्नेछ। प्रत्येक संस्थान विद्यार्थीका समग्र विकासका निम्ति प्रतिबद्ध हुनेछन्। यसका निम्ति विविध प्रकारले विद्यार्थी समूहलाई शैक्षणिक अनि सामाजिक क्षेत्रमा सहयोग पुऱ्याउन विशेष आन्तरिक प्रणाली बनाइनेछ। उपर्युक्त काम पुरा गर्न कक्षाभित्र-बाहिर औपचारिक अकादमिक छलफल सुनिश्चित गरिनेछ। उदाहरणका निम्ति सबै उच्च शिक्षा संस्थानहरूले विषय केन्द्रित क्लब अनि फेकल्टीको र विशेषज्ञका सहयोगले विद्यार्थीका निम्ति गतिविधिहरू गराइनेछ। जस्तै क्लब र विज्ञान सम्बन्धित कार्यक्रम, गणित, कविता, भाषा, साहित्य, तर्कसभा, सङ्गीत, खेलकुद आदि। समय बित्दै जाँदा पछिबाट यी गतिविधिहरूबारे विद्यार्थीवर्गको भाग अनि फेकल्टीले दक्षता प्राप्त गरेपछि पाठ्यक्रममा सामेल गर्न सकिन्छ। फेकल्टीको प्रशिक्षण वा क्षमता

शिक्षकको रूपमा मात्र होइन तर मार्गदर्शक अथवा संरक्षकका रूपमा प्राप्त भएको हुनुपर्छ ता कि उनीहरू विद्यार्थीवर्गसित जोडिन सकुन्।

12.4. तृतीय- सामाजिक-आर्थिक रूपमा वञ्चित पृष्ठभूमिका विद्यार्थीहरूलाई उच्चतर शिक्षासम्म सफलतापूर्वक पुग्नका निम्ति विशेष प्रोत्साहन अनि सहायताको खाँचो पर्दछ। यसका निम्ति विश्वविद्यालयहरू र कलेजहरूले उच्चतर गुणवत्ता भएको केन्द्र स्थापित गर्नु पर्नेछ। अनि यसलाई प्रभावी ढङ्गमा पुरा गर्नका निम्ति यथेष्ट धन अनि शैक्षणिक संसाधन जुटाइदिनु पर्छ। सबै विद्यार्थीलाई अकादमिक अनि करियर परामर्श उपलब्ध गराइनेछ साथै तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक अनि भावनात्मक कल्याण सुनिश्चित गर्नका लागि पनि परामर्शदाताहरू हुनेछन्।

12.5. चतुर्थत- ओडीएल अनि अनलाइन शिक्षा उच्च शिक्षामा पहुँचका निम्ति एउटा स्वाभाविक बाटो हो। यसको सम्भावित क्षमताको पूर्ण लाभ लिनका निम्ति ओडीएललाई विस्तार गर्न ठोस, साक्ष्य आधारित प्रयासहरूद्वारा नवीनीकृत गरिनेछ साथै यसका निम्ति निर्धारित अनि स्पष्ट मानकहरूको पालन सुनिश्चित गरिनेछ। उपलब्ध कक्षा केन्द्रित कक्षाहरू समानको हुनु ओडीएल गुणवत्ता कार्यक्रमको लक्ष्य हुनेछ। ओडीएलको प्रणालीगत विकास विनिमयन अनि मान्यताका निम्ति मापदण्ड, मानक अनि दिशा-निर्देश तयारी गरिने छ अनि उच्च शिक्षा संस्थानहरूमा गुणवत्ताका निम्ति एउटा रूपरेखा तयार गरिनेछ। यसलाई सबै उच्च संस्थानहरूमा कार्यान्वय गरी अनुशासित गरिनेछ।

12.6. अन्ततः सबै कार्यक्रम, कोर्सहरू, पाठ्यक्रम, शिक्षण-शास्त्र अनि सबै विषयहरू ओडीएल अनलाइन मोड एवम् विद्यार्थी सघाउको लक्ष्य गुणवत्ताको वैश्विक मापदण्डहरू प्राप्त गर्नुपर्नेछ।

अन्तर्राष्ट्रियकरण

12.7. अपर्युक्त उल्लेखित विभिन्न आग्रहहरूले भारतमा अध्ययनरत धेरै विदेशीहरू विद्यार्थीहरूलाई सहायता पुऱ्याउँछ। यसले भारतकै विद्यार्थीहरूको पनि परिवर्तनीयतालचिलो पार्दछ र क्रेडिट सार्न, विदेशमा शोध कार्य गर्न जानु र उताबाट आउनु सहज बनाउँदछ। कतिपय कोर्सहरू अनि कतिपय विषयका कार्यक्रम जस्तै भारत ज्ञान, भारतीय भाषाहरू, आयुष चिकित्सा व्यवस्था, योग कला, सङ्गीत, इतिहास, संस्कृति, आधुनिक भारत, अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा प्रासङ्गिक विज्ञानका सामाजिक विज्ञानका कार्यक्रम अनि अझ अन्य के के अर्थपूर्ण सामाजिक संलग्नताका कार्यक्रम, गुणवत्ता भएको छात्रावास अनि अन क्याम्पस समन्वयनहरू फस्टर वैश्विक मापदण्ड प्राप्त गरी स्वदेशमा नै भर्ना धेरै अन्तर्राष्ट्रियकरण गर्न सकिनेछ।

12.8. बहन गर्नसक्ने आर्थिक शर्चमा भारत एउटा शिक्षण गन्तव्यको रूपमा उँभो आउनेछ जहाँ उच्च गुणवत्ता शिक्षा उपलब्ध गराइनेछ र विश्वगुरुको भूमिकामा भारत अघि आउनेछ। विदेशबाट आउने विद्यार्थीका सघाउ, स्वागत र समन्वयनका निम्ति प्रत्येक उच्च शिक्षा संस्थानमा एउटा अन्तर्राष्ट्रिय विद्यार्थी अफिस खोल्नेछ। उच्चतर गुणवत्ता विदेशी संस्थानसित अनुसन्धान शिक्षण सहयोग अनि फेकल्टी/ विद्यार्थी आदान-प्रदानको सुविधा बढाउने छ साथै पारस्परिक रूपमा लाभप्रद एओयु हस्ताक्षर गरिने छ। उच्चतर प्रदर्शन गर्नसक्ने भारतीय विश्वविद्यालयहरू अन्य देशहरूको आफ्नो कार्यालय परिसर खोल्न प्रोत्साहित गरिनेछ। यसरी चुनिएको विश्वविद्यालयहरूलाई (जस्तो विश्वको शीर्ष एक सय विद्यालयहरूमध्ये) भारतका सञ्चालन गर्ने अनुमति दिइने छ। यी सुविधाहरू सुनिश्चित गर्नका निम्ति एउटा वैधानिक फ्रेमवर्क विकसित गरिनेछ अनि भारतका अन्य संस्थानहरूभन्दा यी विशेष संस्थानहरूमा नियम शासन प्रणाली अनि मानदण्डहरूमा केही मात्रामा उदारता दिइने छ। यसका अतिरिक्त भारत र वैश्विक संस्थानहरू माझ अनुसन्धान सहयोग, विद्यार्थी आदान-प्रदानका

निम्ति विशेष प्रयास गरिनेछ। विदेशी विश्वविद्यालयमा आर्जन गरेको क्रेडिटहरू यहाँ मान्य हुनेछ। उच्चतर शिक्षण संस्थानको आवश्यकता अनुसार यिनलाई डिग्री प्रदान गर्नका निम्ति पनि स्वीकार गरिनेछ।

विद्यार्थी गतिविधि अनि भागिदारी

12.9. विद्यार्थी शिक्षा प्रणालीको प्रमुख हितधारक हुन्छ। उच्चतर गुणवत्ता शिक्षण-पठन-पाठन प्रक्रियाका निम्ति जीवन्त क्याम्पसको आवश्यकता हुन्छ। यस दिशामा विद्यार्थीहरूलाई खेल, संस्कृति/ कला क्लब, पर्यावरण क्लब, गरिविधि क्लब सामुदायिक सेवा परियोजना आदिमा भाग लिने भरपुर मौका दिइनेछ। प्रत्येक शिक्षा संस्थानमा तनाउसित जुझ्ने अनि भावनात्मक तारतम्य मिलाउनका निम्ति काउन्सिलिङको व्यवस्था हुनेछ। यसको अतिरिक्त ग्रामीण पृष्ठभूमिका विद्यालयलाई अपेक्षित सहायता प्रदान गर्न एउटा उत्तम व्यवस्था बनाइनेछ जसमा आवश्यकताअनुसार छात्रावासको सुविधा पनि दिन सकिन्छ। सबै उच्चतर शिक्षण संस्थानले आफ्नो संस्थानका सबै विद्यार्थीका निम्ति गुणवत्तापूर्ण चिकित्सा सुविधाहरू सुनिश्चित गर्नेछन्।

विद्यार्थीका निम्ति वित्तीय सहायता

12.10. विद्यार्थीलाई विभिन्न उपायहरूका माध्यमबाट वित्तीय उपलब्ध गराइनेछ। अनुसूचित जाति, अनुसूचित जनजाति, अन्य पछ्यौटे वर्ग अनि आर्थिक रूपमा कमजोर वर्गका अन्य विद्यार्थीहरूको योग्यता उकास्ने प्रयास गरिनेछ। यी विद्यार्थीहरूको प्रगति अघि सार्न प्रोत्साहित गर्न अनि यी सबैको ट्रेक गर्नका निम्ति राष्ट्रिय छात्रवृत्ति पोर्टल बनाइनेछ। निजी उच्चतर शिक्षण संस्थानहरूलाई आफ्नो विद्यार्थीहरूलाई महत्वपूर्ण सङ्ख्यामा फ्रिसिप अनि छात्रवृत्ति दिन प्रोत्साहन गरिनेछ।

13. प्रेरित, सक्रिय अनि क्षमताशील फेकल्टी

13.1. कार्यरत फेकल्टी सदस्यहरूको गुणवत्ता अनि संलग्नता नै उच्च शिक्षा संस्थानहरूको सफलताको मूल कारण हो। उच्चतर शिक्षासित जोडिएको लक्ष्य प्राप्त गर्नमा फेकल्टी सदस्यहरूको महत्वपूर्ण भूमिकालाई ध्यानमा राखेर यिनको भर्ती प्रक्रियामा केही वर्षदेखि केही महत्वपूर्ण पाइलाहरू चालिएको छ। यी पाइलाहरू भर्ती र सेवाकालको अवधिमा कार्यस्थलमा अघि उठ्नका निम्ति हुने अवसरहरू व्यवस्थित गर्नका निम्ति हो साथै फेकल्टी भर्ती प्रक्रियामा विभिन्न समूहको न्यायसङ्गत प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्ने सम्बन्धमा पनि चालिएका हुन्। सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थायी फेकल्टीहरूको वेतन र भत्ताको स्तरमा पर्याप्त वृद्धि गरिएको छ। फेकल्टी सदस्यहरूको व्यावसायिक विकास सम्बन्धित विभिन्न अवसरहरू सुनिश्चित गर्ने दिशामा पनि कतिपय पाइला उठाइएको छ। यी विभिन्न सुविधा र सुधार गरी अकादमिक पेसाको प्रतिष्ठा बढाएकै भए तापनि शिक्षण शोध र सेवाको मामलामा उच्चतर शिक्षा संस्थानका फेकल्टी सदस्य अपेक्षित स्तरमा प्रेरित देखिदैन। यस्तो निम्न तहको प्रेरणा फेकल्टी सदस्यहरूमा भएको कारणहरू पत्तो लगाएर प्रत्येक फेकल्टी सदस्य आनन्दित, प्रेरित, आफ्नो काममा संलग्न र आफ्नो संस्थान, विद्यार्थी र व्यवस्थामा अघि बढ्ने उत्साही बनाउने पाइला पनि उठाउनु आवश्यक छ। यस लक्ष्यलाई मध्यनजर गरी उत्तम, प्रेरणादायी र क्षमताशील फेकल्टी उच्च शिक्षा संस्थानमा हुन् भन्ने अभिप्रायले निम्नलिखित सुझावहरू दिइन्छ:

13.2. मूल निम्नतम पाइला चाल्दै सबै उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूमा निम्नतम भौतिक संरचना र सुविधाहरू उपलब्ध गराइनुपर्छ, जस्तै पेय जल, स्वच्छ शौचालय, क्लब बोर्ड, कार्यालय, शिक्षण सामग्री, पुस्तकालय,

प्रयोगशाला, सुखद् कक्षा वातावरण अनि परिसरको बुनियादी सुविधा उपलब्ध हुनुपर्छ। प्रत्येक कक्षामा नवीनतम प्रौद्योगिक उपकरण वा तन्त्रसम्मको पहुँच हुनुपर्छ। किनभने उत्तम अनुभवले सक्षम बनाउँछ।

13.3. शिक्षण ड्युटीहरू अतिरिक्त हुँदैन अनि शिक्षक-शिक्षार्थीको अनुपात पनि अति धेरै हुँदैन त्यसो हुनाले शिक्षण एउटा सुखद् अनुभव हुन्छ। विश्वविद्यालयका अन्य गतिविधि अनि शोधमा संलग्न विद्यार्थीले शिक्षकसित चर्चा-परिचर्चा गर्ने यथेष्ट समय पाउनेछन्। प्रत्येक फेकल्टीको नियुक्ति एकल संस्थानका निमित्त गरिनेछ र विभिन्न अन्य संस्थानहरूमा सामान्यतः स्थानान्तरण गरिने छैन ता ता कि फेकल्टी आफ्नो संस्थान र त्यहाँका मानिसहरूका निमित्त सदैव तत्पर, संलग्न अनि प्रतिबद्ध अनुभव गर्न सक्नु।

13.4. फेकल्टी सदस्यहरूका स्वीकृत फ्रेमवर्कभित्र पाठ्यपुस्तकको चयन हुनुपर्छ। असाइन्मेन्ट अनि मूल्याङ्कन प्रक्रिया निर्माण गर्न अनि स्वयं आफूले नै पाठ्यक्रम सम्बन्धी अनि शैक्षणिक प्रक्रियाहरूमा रचनात्मक रूप निर्माण गर्ने स्वतन्त्रता फेकल्टीलाई दिइनेछ। फेकल्टी सदस्यहरूलाई रचनात्मक शिक्षण शोध अनि उनीहरूले आफ्नो काम रचनात्मक उत्कृष्ट ढङ्गमा गर्न प्रेरित गर्ने र सशक्त बनाउने काम अति महत्त्वपूर्णको हो।

13.5. उचित पुरस्कार, पदोन्नति, मान्यता अनि संस्थागत नेतृत्वमा प्रेरणा आदि उत्कृष्टता बढाउने प्रेरकका रूपमा काम गर्दछ।

13.6. उत्कृष्टता प्राप्त गर्न सशक्त पारिएका स्वायत्त संस्थानहरूको परिकल्पनाको पृष्ठभूमिमा उच्च शिक्षा संस्थानहरूको स्पष्ट परिभाषा गरिनेछ अनि स्वतन्त्रता, पारदर्शी प्रक्रिया अनि फेकल्टी नियुक्तिको मानक आदि स्पष्ट रूपले प्रदान गरिनेछ।

13.7. उत्कृष्टता अनि नवाचारलाई अघि बढाउने उत्कृष्ट अनि संस्थागत नेतृत्वकर्ताहरूको खाँचो छ। यो समयको माग पनि हो। कुनै पनि संस्थाको अनि त्यसका फेकल्टीको सदस्यको सफलताका निमित्त उच्चतर गुणवत्तायुक्त संस्थानिक नेतृत्व हुनु अति महत्त्वपूर्ण कुरा हो। उच्चतर अकादमिक अनि सेवाको क्रेडेन्सियल साथै नेतृत्व अनि प्रबन्ध कौशल देखाउनेहरूलाई समयमा नै चिन्ने काम गरेर उनीहरूलाई नेतृत्वसित जोडिएको विभिन्न पदमा अनुभव गराउँदै प्रशिक्षित गराइनेछ। संस्थानहरूमा नेतृत्वसित जोडिएका पदहरूरिक्त राखिने छैन बरु नेतृत्वपरिवर्तनको समयमा एउटा निश्चित 'ओभरलेपिड' समयावधिको प्रावधान सबै संस्थानहरूमा हुनुपर्नेछ। संस्थाका नेतृत्वले उत्कृष्ट संस्कृति निर्माणमा ध्यान दिनुपर्छ। सबै फेकल्टी सदस्य अनि उच्चतर शिक्षण संस्थानहरूमा नेतृत्वहरूले उत्कृष्ट अनि नवोन्मेषी शिक्षण शोध संस्थागत र सामुदायिक कायमहरूलाई प्रेरित र प्रोत्साहन गर्नुपर्छ।

14. उच्च शिक्षामा समता अनि समावेश

14.1. उच्च शिक्षामा समता अनि समावेशले व्यक्ति एवम् समुदायको वञ्चित चक्रव्यूहबाट निकाल्ने अनि अन्य बृहत् सम्भावनाहरूका बाटो खोल्दिन्छ। यसकारण गुणवत्ता उच्च शिक्षा सबैलाई उपलब्ध गराउने वा अवसर दिलाउने कामलाई सर्वोच्च प्राथमिकता दिनुपर्छ। यस नीतिले एसईडीजीहरूमा विशेष ध्यान दिँदै सबै विद्यार्थीहरू गुणवत्ता उच्च शिक्षा सुनिश्चित गर्छ।

14.2. एसईडीजीहरूलाई स्कुल अनि उच्चशिक्षा व्यवस्थादेखि बाहिर राख्ने मूलकारणहरू र यसको डाइनामिक्स एउटै प्रकारका छन्। तसर्थसमता र समावेशको दृष्टिकोण सबै स्कुलहरू र उच्च शिक्षामा एकनासे नै हुनुपर्छ। यति मात्र होइन, सुधार सुनिश्चित गर्नका निमित्त सुधारसित जोडिएको सबै चरणहरूमा निरन्तरता हुनुपर्छ। त्यसैले,

उच्चतर शिक्षामा समता, समानता अनि समावेशका लक्ष्य पुरा गर्नका निम्ति आवश्यक नीतिगत पहल स्कुले शिक्षामा पनि देखाउनुपर्छ।

14.3. बाहिऱ्याउनुका कतिपय पक्ष छन् जो स्वयम् कारण र प्रभाव दुवै हुन्। उच्च शिक्षासित जोडिएका यी कारणहरू वा पक्षहरूको जरा धेरै गहिरो छ। यी पक्ष र कारणहरूलाई विशेष रूपले हेरिनुपर्छ। अनि उच्च शिक्षाका अवसरहरूबारे ज्ञानको अभाव, उच्च शिक्षा लिनका निम्ति आर्थिक अवसरको कमी र बाधाहरू, भर्ना प्रक्रिया, भौगोलिक र भाषीय अवरोध, उच्च शिक्षाको परियोजना लागु गर्नमा भएका कमीहरू अनि विद्यार्थी सहायताका निम्ति उचित सघाउ तन्त्रको कमीहरूको पनि निक्क्यौल हुनुपर्छ।

14.4. यस उद्देश्यका निम्ति अतिरिक्त पाइलाहरू सबै सरकारहरूले र उच्च शिक्षा संस्थानहरूले उठाउनुपर्छ।

14.4.1. सरकारबाट उठाइने पाइलाहरू-

- क) एसईडीजीहरूका शिक्षाका निम्ति यथोचित सरकारी फन्ड (निधि) को निर्धारण
- ख) एसईडीजीहरूका उच्चतर जीईआरको लक्ष्य निर्धारण
- ग) उच्चतर शिक्षण संस्थानको प्रवेश प्रक्रियामा लैङ्गिक-सन्तुलन बढाउनु
- घ) विकासका निम्ति उन्मुख र इच्छार्थी जिल्लाहरूमा गुणवत्तायुक्त उच्चतर शिक्षण संस्थानहरू 'पहुँच' बढाउनु अनि धेरै एसईडीजीहरू क्षेत्रमा 'विशेष शिक्षण क्षेत्र'हरू बनाउनु।
- ङ) भारतीय/स्थानीय/द्विभाषीय- भाषाका माध्यम शिक्षण प्रदान गर्ने उच्च गुणवत्ता भएका उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूको विकास र सहयोग गर्नु।
- च) एसईडीजीहरूमा निजी वा सार्वजनिक दुवै किसिमका उच्चतर शिक्षा संस्थाधनहरूलाई अझ धेरै आर्थिक सहयोग र छात्रवृत्ति प्रदान गर्नु।
- छ) एसईडीजीहरूमा उच्च शिक्षाका अवसरहरू र छात्रवृत्तिबारे प्रचार कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नु।
- ज) सहभागिता वृद्धि अनि सिक्रका असल परिणामका निम्ति उचित प्रौद्योगिकको निर्माण र विकास गर्नु।

14.4.2. सबै उच्चतर शिक्षण संस्थानहरूले उठाउनुपर्ने पाइलाहरू-

- क) उच्चतर शिक्षा प्रक्रियामा पर्ने खर्च वा लागतमा हानी कम गराउनु।
- ख) सामाजिक-आर्थिक रूपमा पछौचे वर्गका विद्यार्थीलाई अझ धेरै आर्थिक सहायता र छात्रवृत्ति प्रदान गर्नु;
- ग) उच्च शिक्षासित सम्बन्धित शैक्षिक अवसरहरू र छात्रवृत्तिबारे अधिक प्रचार-प्रसार गर्नु;
- घ) भर्ना प्रक्रिया अझ समावेशी बनाउनु;
- ङ) पाठ्यक्रमलाई अझ समावेशी बनाउनु;
- च) उच्चतर शिक्षा कार्यक्रमलाई अझ रोजगारपरक बनाउनु।
- छ) भारतीय भाषा अथवा द्विभाषीय माध्यमबाट हुने स्नातक डिग्री कोर्सहरूलाई अझ बढाउनु;
- ज) सबै लिङ्गीयहरू मध्ये अन्य बुनियादी सुविधाहरू सुलभ अनि दिव्याङ्गजन शुलभ बनाउनु;

- झ) वञ्चित शैक्षिक पृष्ठभूमिबाट आउने विद्यार्थीहरूका निम्ति ब्रिज कोर्स निर्मित गर्नु;
- ञ) काउन्सिलिङ-परामर्श कार्यक्रम र उपयुक्त सल्लाह यस्ता विद्यार्थीहरूबाटै लिई तिनलाई सामाजिक-भावात्मक र अकादमिक सहयोग पुऱ्याउनु;
- ट) यौन चिहिनत (जेन्डर चिहिनत) मुद्दा अनि यसलाई पाठ्यक्रम लगायत शिक्षाको सबै पक्षहरूमा समावेश गरी यसबारे फेकल्टी र परामर्शदाताहरूलाई संवेदनशील बनाउने काम सुनिश्चित गरिनुपर्छ।
- ठ) भेदभाव तथा उत्पीडनका विरुद्धमा बनाइएका सबै नियमलाई कडाईसित क्रियान्वयन गर्नु,
- ड) एसईडीजीको बढ्दो सहभागिता सुनिश्चित गरी संस्थागत विकास योजनाहरू विकास गर्नुपर्छ जसमा माथि दिइएका कुराहरू समावेश हुनुपर्छ तर योजना यसमा नै सीमित हुनुहुँदैन।

15. शिक्षकको शिक्षा

15.1. शिक्षकहरूको एउटा आउँदो पिँढीको निर्माणका निम्ति शिक्षक शिक्षा अति महत्त्वपूर्णको कुरा हो। शिक्षकको तयारी गर्ने प्रक्रियालाई एउटा बहुविषयक दृष्टिकोण चाहिन्छ अनि चाहिन्छ ज्ञान, मूल्य निर्माण अनि श्रेष्ठ गुरुहरूका अधीन अभ्यास। शिक्षकहरूलाई भारतीय मूल्यहरू, भाषाहरू, ज्ञान, लोकाचार, जनजाति परम्परा लगायत भारतीय परम्परा अनि आधुनिक अहिले शिक्षाको क्षेत्रमा भएको विकास र शिक्षण-पद्धतिसित शिक्षकहरूलाई जागरुक रही अवगत रहनु आवश्यक छ।

15.2. सर्वोच्च न्यायालयद्वारा गठित न्यायमूर्ति जे. एस. वर्मा आयोग (2012) अनुसार, बहुसङ्ख्यक एकल वा स्ट्यान्ड एलोन शिक्षक शिक्षण संस्थानहरू वि 'टिचर्स एडुकेशन इन्स्टिट्युसन' दस हजारभन्दा बढी छन् तर शिक्षक शिक्षक शिक्षामा तिनको गहन प्रयास छैन बरु डिग्री दाम तोकि तोकि बेच्दैछन्। यस दिशामा अहिलेसम्म गरिएको विनियामक प्रयासले व्यवस्थाको भ्रष्टाचार रोक्न सकेको च छैन नै गुणवत्ता ल्याउने बुनियादी मानक लागु गर्ने कुरा त छाडिदिउँ यस्ता प्रयासहरूले यस सेक्टरमा र नवाचारमा नकरात्मक प्रभाव पारेको छ। यो सेक्टर अनि यसको नियामक प्रणालीमा महत्त्वपूर्ण कार्वाही गरी पूर्णरूपेण , पुनरुद्धार गर्ने तात्कालिक आवश्यकता छ। त्यसो भए मात्र गुणवत्ताको उच्चतर मानकहरू निर्धारित गर्न सकिन्छ। शिक्षक शिक्षा प्रणालीमा अखण्डता, विश्वसनीयता, प्रभावित अनि उच्चतर गुणवत्तालाई फर्काइल्याउन सकिन्छ।

15.3. अखण्डता अनि विश्वसनीयताको उच्च तहमा पुगी शिक्षण पेशाको आवश्यक प्रतिष्ठालाई पुनर्स्थापना गर्न निम्न स्तरीय र अधकल्चे शिक्षक शिक्षण संस्थानहरू (टीईआई) जसले निम्नतम मानक पुरा गर्दैनन् तिनीहरूलाई एकवर्ष सुधने समय दिएर नसुधनेहरूलाई कडाभन्दा कडा कार्वाही गर्न नियामक व्यवस्थालाई सशक्त बनाउनुपर्छ। सन् 2030 भित्रमा एउटा शैक्षिक रूपमा सुदृढ बहुविषयक अनि एकीकृत शिक्षक शिक्षण व्यवस्था चालु भइसक्नु पर्छ।

15.4. शिक्षकको शिक्षामा बहुविषयक इन्पुट (निविष्ट) अनि उच्च गुणवत्ता भएको सामग्री अनि शिक्षण प्रणाली चाहिन्छ। सबै शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम एउटा समग्र बहुविषयक संस्थानहरूको घेराभित्र गरिनु पर्छ। यस लक्ष्य प्राप्त गर्नका निम्ति सबै बहुविषयक विश्वविद्यालय अनि महाविद्यालयहरूले शिक्षा विभागहरू स्थापना गर्ने लक्ष्य राख्नुपर्छ अनि शिक्षाका आधुनिक वर्तमान विकासका ढोकाको सङ्घारमा पुगी शिक्षाका शोधहरू पहिल्याउँदै बीएड कार्यक्रमहरू चलाउनु पर्छ। यो बीएड कार्यक्रम अन्य विभागहरू जस्तै मनोविज्ञान, दर्शन, समाज-शास्त्र, न्युरो विज्ञान (तन्त्रिका विज्ञान), भारतीय भाषाहरू, कला, सङ्गीत, साहित्य, इतिहास,

शारीरिक विज्ञान, विज्ञान अनि गणित आदिसित सहयोग लिएर मिलेर चलाउनुपर्छ। फेरि भएन एकल टीईआई अर्थात् शिक्षक संस्थानहरू पनि 2030 भित्रमा बहुसङ्ख्यक संस्थाहरूमा परिणत भइसक्नुपर्छ। किनभने उनीहरूले चार वर्षे एकीकृत शिक्षक निर्माण कार्यक्रम चलाउनुपर्छ।

15.5. यसरी 2030 भित्रमा उच्चशिक्षा संस्थानहरूले प्रदान गरेको चार वर्षे एकीकृत बीएड कार्यक्रम स्कुल टिचरको निम्नतम योग्यता हुनेछ। यो चार वर्षे एकीकृत डिग्री द्विमूल समग्र स्नातक डिग्री हुनेछ- एउटा शिक्षणमा अनि अर्को विशेषज्ञता भएको विषयहरूमा जस्तै भाषा, इतिहास, सङ्गीत, गणित, कम्प्युटर साइन्स, रसायन शास्त्र, अर्थशास्त्र, कला, शारीरिक विज्ञान आदि। आधुनिक शिक्षणको सहधारमा नै पुगिसकेको शिक्षण-शास्त्रभन्दा पर शिक्षक शिक्षणले समाज शास्त्र, इतिहास, विज्ञान, मनोविज्ञान, प्रारम्भिक बाल्यकाल देशरेख शिक्षा बुनियादी साक्षरता अनि भारतको साङ्ख्यिक अनि भारतको मूल्य/लोकाचार/कला परम्परा अनि यस्ता धेरै कुराहरूगहिरो गरी समावेश गर्नु आवश्यक छ। जुन उच्च शिक्षा संस्थानहरूले चार वर्षे बीएड कार्यक्रम चलाउँदैछन् तिनले विशेषज्ञ विषयमा स्नातक डिग्री लिइसकेका विद्यार्थीका निम्ति दुई वर्षे बीएड कार्यक्रम पनि चलाउन सक्छन्। विशेषज्ञ विषयमा 4 वर्षे स्नातक डिग्री पाइसकेका विद्यार्थीका निम्ति एक वर्षे बीएड पनि शिक्षक शिक्षण संस्थानहरूले चलाउने सक्छन्। विशिष्ट गुणी विद्यार्थीका निम्ति यी चार वर्षे, दुई वर्षे अनि एकवर्षे बीएड कार्यक्रम आकर्षित पार्नका निम्ति छात्रवृत्तिको व्यवस्था पनि मिलाइने छ।

15.6. शिक्षक शिक्षण कार्यक्रम प्रदान गर्ने सम्बन्धित उच्च शिक्षा संस्थानहरूले शिक्षणमा र अन्य सम्बन्धित विषयहरूमा शृङ्खलाबद्ध रूपमा विभिन्न विशेषज्ञहरू सुनिश्चित गर्नुपर्छ। प्रत्येक उच्च शिक्षा संस्थानको सरकारी र निजी स्कुलहरूसित मिलेर काम गर्न एउटा नेटवर्क हुनुपर्छ जहाँ भावी शिक्षकहरूले अन्य गतिविधिमा सामुहिक सेवा वयस्क साक्षरता आदिमा पनि भाग लिनै विद्यार्थी पढाउनु पर्ने हुन्छ।

15.7. शिक्षक शिक्षाका निम्ति एक समान मानक राख्नका निम्ति पूर्वसेवा शिक्षक तयारी कार्यक्रमहरूमा प्रवेश राष्ट्रिय परीक्षण एजेन्सीद्वारा उपयुक्त विषय अनि योग्यता परीक्षणहरूको माध्यमबाट हुनेछ। देशको भविष्य अनि सांस्कृतिक विविधतालाई ध्यानमा राखी मानकीकृत गरिनेछ।

15.8. शिक्षा विभागको फेकल्टी सदस्यको फोफाइलमा विविधता राखिने एउटा आवश्यक लक्ष्य हुन्छ। तर शिक्षण/फिल्ड/ सोधका अनुभवहरूलाई महत्त्व दिइनेछ। सामाजिक विज्ञानहरू जो प्रत्यक्ष रूपमा स्कुली शिक्षासित प्रासङ्गिक छ जस्तै मनोविज्ञान, बाल्य विकास, भाषाविज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र अनि राजनीति विज्ञान एवम् विज्ञान शिक्षण, गणित आदिमा ट्रेनिङ पाएका फेकल्टीलाई आकर्षित पारी शिक्षक शिक्षण संस्थानहरूमा राखिने छ। यसो गर्नुको उद्देश्य शिक्षकको बहुविषयक शिक्षालाई बल मिलोस् अनि एउटा अनुशासित विकासको योजना अघि आवोस् भन्ने हो।

15.9. पीएचडीमा प्रवेशकर्ताहरू चाहे जुनै पनि विषयका हुन् तिनले क्रेडिट आधारित शिक्षण/शिक्षा/शिक्षण प्रणालीका अनि तिनले चयन गरेका पीएचडीको विषयबारे लेखनी माथि कोर्सहरू पीएचडी ट्रेनिङको लक्ष्यको समय अनिवार्य रूपम गर्नुपर्ने छ। डाक्टरेट प्रशिक्षणको अवधिमा शैक्षणिक प्रक्रियाहरू, पाठ्यक्रम निर्माण, विश्वसनीय मूल्याङ्कन प्रणाली, सञ्चार जस्ता क्षेत्रहरूमा अनुभव प्रदान गरिने छ किनभने सम्भव छ यिनै कति शोध विद्वानहरू आफूले चुनेको विषयमा फेकल्टी सदस्य अथवा सार्वजनिक प्रतिनिधि वा सञ्चारक बन्न सक्छन्। पीएचडी विद्यार्थीका निम्ति शिक्षण सहायक अथवा अन्य साधनहरूद्वारा आर्जन गरिएको वास्तविक शिक्षण अनुभवको न्यूनतम घन्टा पनि तोकिएको हुनेछ। देशभरिमा सञ्चालित पीएचडी कार्यक्रमहरूलाई यस उद्देश्यका निम्ति पुनरुन्मुखीकरण गरिनेछ।

15.10. कलेज अनि विश्वविद्यालयका शिक्षकहरूका निम्ति सेवारत सतत व्यावसायिक विकासको प्रशिक्षण उपलब्ध संस्कारगत व्यवस्था अनि चलिरहेको पहलहरूका माध्यमबाट जारी रहनेछ। हुन चाहिँ गुणवत्तापूर्ण शिक्षाका निम्ति आवश्यक समृद्ध-अधिगम प्रक्रियाहरू पूर्ण गर्नलाई यिनको सुदृढीकरण अनि विस्तार गरिने छ, शिक्षकहरूका अनलाइन प्रशिक्षणका निम्ति स्वयं/दीक्षाजस्तो प्रौद्योगिकी प्लेटफर्महरूको उपयोग गर्न प्रोत्साहित गरिनेछ। यसो गर्दा मानकीकृत प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू कम समयमा नै अधिक शिक्षकहरूलाई दिइन सकिनेछ।

15.11. सल्लाह भनौ मेन्टरिङका निम्ति एउटा राष्ट्रिय मिसन स्थापित गरिनेछ। यसमा धेरै सङ्ख्यामा वरिष्ठ/सेवानिवृत्त उत्कृष्ट फेकल्टी सदस्यहरूलाई जोडिनेछ। यसमा भारतीय भाषाहरूमा पढाउन सक्ने अनि विश्वविद्यालय/कलेजका शिक्षकहरू लघु अनि दीर्घकालिक परामर्श/व्यावसायिक सहायता प्रदान गर्नका निम्ति तयार हुनेछन्।

16. व्यावसायिक शिक्षाको नयाँ छवि

16.1. पाँचौ पञ्च वर्षीय परिकल्पना (2012-2017) -को अनुमान अनुसार उन्नाइसदेखि चौबीस वर्षका युवाहरू अति थोरैले (पाँच प्रतिशतभन्दा कम) मात्र व्यावसायिक शिक्षा प्राप्त गरे। उता यू.एस.ए.-मा यसको दर 52 प्रतिशत छ, जर्मनीमा 75 प्रतिशत, अनि दक्षिण कोरियामा 96 प्रतिशत छ। यी आकडाले भारतमा जोड दिएर तत्काल व्यावसायिक शिक्षा तत्कालै फैलाउनु पर्ने अत्यन्त खाँचो देखापर्छ।

16.2. व्यावसायिक शिक्षामा आउने विद्यार्थीको सङ्ख्या अति थोरै भएको एउटा मुख्य कारण एघाहदेखि बाह्रका विद्यार्थीलाई अनि कक्षा आठ र माथिकाहरूको ड्रप आउटलाई मात्र ध्यान दिएकाले हो। फेरि भएन, व्यावसायिक शिक्षा लिएर ग्रेड एघाह -बाह्र पास गर्ने विद्यार्थीहरूको आफ्नै व्यवसायमा उच्च शिक्षामा प्रवेश गर्न स्पष्ट परिभाषित बाटो थिएन। सामान्य/साधारण उच्च शिक्षाहरूका कार्यक्रम पनि व्यावसायिक शिक्षार्थीहरूलाई प्रवेश दिन अनुकूल हुने प्रकारले डिजाइन गरिएको थिएन। तसर्थ अन्य 'मूलधारा' वा 'अकादमिक' मानिएकाहरूसितको तुलनामा व्यावसायिक प्रवेशार्थी शिक्षार्थीहरू उच्च शिक्षाका अवसरमा वञ्चित थिए। यसले गर्दा व्यावसायिक शिक्षाका विद्यार्थीहरूको उँभो उच्च शिक्षा तर्फ जाने गतिशीलता पूर्णरूपले बन्द भएको कुरालाई नेशनल स्कलीस् क्वालीफिकेशन फ्रेमवर्क (एनएसक्फूएफ) 2013- मा सुधार्ने प्रयास गरिएको छ।

16.3. व्यावसायिक शिक्षा मूलधारा मानिएको सामान्य शिक्षाभन्दा निम्न मानिएको अनि सामान्य शिक्षामा नसक्नेहरूका निम्ति व्यावसायिक शिक्षा हो भन्ने अवधारणा चलेको छ। यस्तो अवधारणाले विद्यार्थीले गर्ने छनौटमा असर पाउँछ। यो एक अति गम्भीर समस्या हो यसलाई व्यावसायिक शिक्षाको पूर्णरूपले नयाँ छवि बनाएर मात्र समाधान गर्न सकिन्छ।

16.4. यस नीतिले व्यावसायिक शिक्षामाथि भएको तल्लो सामाजिक प्रतिष्ठा र सोपानुक्रमलाई मेटाउन चाहान्छ अनि यसको अन्य मूलधारामा मानिएका शैक्षिक कार्यक्रमहरूसित चरणबद्ध प्रक्रियाले एकिकृत गर्ने लक्ष्य राख्छ। आरम्भिक बाल्यकालमा नै जस्तो मिडल र सेकेण्डरी स्कुल तहमा नै गुणवत्ता व्यावसायिक शिक्षा लिने अनुभव गराएर यसलाई उच्च शिक्षासित सहज रूपमा एकिकृत गर्नुपर्छ। यसले एउटा नानीले एउटा-एउटा व्यवसायमा शिक्षा लिने र अन्य धेरैलाई देख्ने र अनुभव गर्ने मौका सुनिश्चित गर्छ। यसले श्रमको आदर र भारतीय कला र शिल्पकारिताप्रति महत्त्व जगाउँछ।

16.5. सन् 2025 भित्रमा कमसेकम पचास प्रतिशत शिक्षार्थीहरूलाई स्कुल र उच्च शिक्षा व्यवस्थामा व्यावसायिक शिक्षाको अनुभव दिलाउने स्पष्ट योजना, लक्ष्य र समयावधि विकास गरिसक्नु पर्छ। यस्तो लक्ष्यको

सतत विकास लक्ष्य 4.4 प्रतिशतसित सामञ्जस्यता छ अनि यसले भारतको जनसाङ्ख्यिक सम्भावित क्षमतालाई फस्टाउने अवसर दिन्छ। जीइआर लक्ष्यबारे विचार गर्दा व्यावसायिक शिक्षा लिने विद्यार्थीको सङ्ख्या विचार गरिनेछ। व्यावसायिक शिक्षा क्षमताको विकास 'अकादमिक' र अन्य क्षमताहरू सँगसँगै बराबर हुँदै जानेछ। आउँदो दशकभित्रमा चरणबद्ध तौरले व्यावसायिक शिक्षालाई माध्यमिक तहका स्कुल कार्यक्रमहरूसित एकिकृत गरिनेछ। यस दिशातर्फ, माध्यमिक स्कुलहरूले आईटीआई, पोलिटेक्निक, स्थानीय उद्योगहरूसित सम्पर्क र सहयोग गर्नेछन्। हब अनि स्पोक मोडलमा आधारित कौशल प्रयोगशालाहरू स्कुलमा निर्माण र स्थापित गरिनेछ अनि ती सुविधाहरू अन्य स्कुलहरूले पनि उपयोग गर्न पाउने छन्। उच्च शिक्षा संस्थानहरूले स्वयं आफैले अथवा कुनै उद्योगसित साझेदारीमा अथवा कुनै एनजीओ-सित मिलेर व्यावसायिक शिक्षा प्रदान गर्न सक्ने छन्। सन् 2013 मा सुरु गरिएको बी.भी.ओ.सी. डिग्री कोर्स जारी रहनेछ तर अन्य चार वर्षे बहुविषयक लगायत अन्य स्नातक कार्यक्रममा नामाङ्कन हुने विद्यार्थीका निम्ति व्यावसायिक कोर्स उपलब्ध हुनेछ। उच्च शिक्षा संस्थानहरूले 'लघु प्रमाण पत्र' कोर्स पनि प्रदान गर्नेछन्; लोक विद्या भन्ने यस 'सफ्ट स्किल' कोर्समा भारतमा विकसित ज्ञान र कौशल पनि सिकाइनेछ। ओडीएल मोडमा पनि व्यावसायिक कोर्स गराइने सम्भावनाबारे पनि विचार गरिनेछ।

16.6. व्यावसायिक शिक्षालाई स्कुल र उच्च शिक्षा संस्थानहरूमा चरणबद्ध ढङ्गले अर्को दशकभित्रमा एकिकृत गरिनेछ। व्यावसायिक शिक्षाको ध्यान केन्द्रित क्षेत्रहरू (फोक्स एरिया) अन्तर कौशल विश्लेषण (स्किल ग्याप एनालिसिस) अनि स्थानीय अवसरहरूका आधारमा गरिनेछ। मानव संसाधन विकास मन्त्रालयले यस पहलको देखरेखका निम्ति उद्योगहरूको सहयोगले व्यावसायिक शिक्षाका विशेषज्ञहरू अनि व्यावसायिक मन्त्रालयहरूका प्रतिनिधिहरूसित मिलेर एउटा राष्ट्रिय समिति 'नेशनल कमिटी फर द इन्टीग्रेसन अफ भोकेशनल एजुकेशन' (एनसीआईवाई) गठन गर्नेछ।

16.7. यस्ता प्रक्रिया पहिले-पहिले नै आरम्भ गर्ने संस्थानहरूले नवाचार अनि नवीन अभ्यासहरू खोजी निकाल्नु पर्छ अनि यिनलाई अन्य संस्थाहरूसित एनसीआईबीई-को प्रक्रियाको माध्यमबाट साझा गर्नु पर्छ। यसरी व्यावसायिक शिक्षाको विस्तारमा सहयोग पुग्छ। भिन्नाभिन्नै नमूनाका व्यावसायिक शिक्षण अनि अप्रेन्टरसिपहरू उच्च शिक्षा संस्थानले 'एक्सपेरिमेन्ट' गर्नेछन्। उद्योगहरूका साझेदारी उच्च शिक्षा संस्थानहरूले 'इन्क्युबेसन केन्द्र' स्थापित गर्नेछन्।

16.8. राष्ट्रिय कौशल योग्यता फ्रेमवर्क (एनएसक्युएफ) निर्माण गरेर प्रत्येक व्यावसायिक विषय र पेशाको वृत्तान्त तयार पारिनेछ। अनि भारतीय मानकहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय श्रमिक सङ्गठनले बनाएको पेशा वर्गीकरणको अन्तर्राष्ट्रिय मानकहरूसित मिलाइने छ। यस फ्रेमवर्कले पूर्व सिकाइको मान्यताको आधार प्रदान गर्नेछ। यसरी औपचारिक व्यवस्थामा ड्रपआउट भएकाहरूलाई उनीहरूको व्यावहारिक अनुभवका आधारमा पुनः लिइने छ। क्रेडिट आधारित फ्रेमवर्कले 'सामान्य'-बाट व्यावसायिक शिक्षामा परिवर्तनीयता सहज पार्ने छ।

17.नयाँ राष्ट्रिय अनुसन्धान फाउन्डेसनद्वारा सबै क्षेत्रमा गुणवत्ता अकादमिक अनुसन्धान उत्प्रेरण गर्नु:

17.1. एउटा ठुलो अनि जीवन्त अर्थव्यवस्था, सामाजिक उत्थान र राष्ट्रलाई प्रेरणा दिई उन्नतिको शिखरतिर पुऱ्याउनका निम्ति ज्ञान निर्माण र अनुसन्धान अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छ। निःसन्देह, कतिपय प्राचिन सम्पन्न सभ्यताहरू जस्तै भारत, मेसोपोटामिया, मिश्र अनि ग्रीसदेखि आधुनिक युगका संयुक्त राष्ट्र अमेरिका, जर्मनी,

इज्राइल, दक्षिण अफ्रिका अनि जापानहरू सशक्त ज्ञान आधारित समाजहरूले बौद्धिक अनि भौतिक सम्पत्ति आर्जन गरेका थिए अनि यी आधारबाट आफ्नो र विश्वमा अरूको सभ्यतामा पनि उन्नति ल्याएका थिए।

17.2. अनुसन्धानको एउटा बलियो जीवन्त परिवेश आजको द्रुत गतिले परिवर्तन भइरहेको विश्वमा पहिलेभन्दा धेरै महत्त्वको भएको छ। उदाहरणका लागि जलवायु परिवर्तन जनसाङ्ख्यिकी गरिशीलता अनि प्रबन्धन, जैव प्रौद्योगिकी, डिजिटल बजारको विस्तार, मसिन लर्निङ अनि कृत्रिम बुद्धिमत्ता आदि यस्ता परिवर्तनहरू हुन्। यदि भारतले यस्ता विषयमा नेतृत्व दिनु हो भने अनि आफ्नोमा भएका प्रतिभाहरूको सम्भावनाहरूको उचित उपयोग गरी पुनः ज्ञानको समाज भई नेतृत्व दिनु हो भने राष्ट्रले आफ्नो अनुसन्धान क्षमतामा मनग्रे विस्तार गरी विभिन्न विषयमा सकारात्मक परिणाम निकाल्न सक्छ। हिजो-आज आर्थिक, बैद्धिक, सामाजिक, पर्यावरणीय र प्रौद्योगिक अनि राष्ट्रको उन्नतिका निम्ति गुणात्मक शोध अनिवार्य छ।

17.3. शोध यस्तो महत्त्वपूर्ण हुँदाहुँदै पनि वर्तमानमा भारतमा अनुसन्धान र नवाचार निवेश जीडीपीको 0.69 प्रतिशत मात्र छ, तुलनामा संयुक्त राज्य अमेरिकामा 2.8 प्रतिशत, इज्राइलमा 4.3 प्रतिशत अनि दक्षिण कोरियामा 4.2 प्रतिशत छ।

17.4. भारतले अघिल्लो धरि खप्पु परेको अनि समाधान गर्नुपरेको सामाजिक चुनौतिहरू जस्तै पिउने पानी र स्वच्छतामा सबै नागरिकको पहुँच, गुणवत्ता शिक्षा र स्वास्थ्य, उन्नत यातायात, गुणवत्तावायु, ऊर्जा अनि बुनियादी संरचना आदिलाई उच्च वैज्ञानिक दृष्टिकोण र समाधान मात्र होइन तर, गहिरो गरी सामाजिक अनि मानविकी विज्ञान राष्ट्रको विविध सामाजिक सांस्कृतिक अनि पर्यावरणीय पक्षहरूलाई बुझ्नुपर्ने आवश्यकता छ। यस्ता चुनौतिलाई खप्पी समाधान गर्न उच्च गुणवत्ता भएको अन्तरविषयक अनुसन्धान भारतमा चाहिन्छ अनि यसलाई आयात गरेर हुँदैन, आफ्नै शोध गर्ने क्षमताले देशलाई अन्य देशबाट प्रासङ्गिक शोध आयात गरी आफू अनुकूल पार्न सक्षम बनाउँछ।

17.5. सामाजिक समस्याहरू समाधान गर्ने भनी महत्त्वपूर्ण स्थान ओगट्नुको अतिरिक्त कुनै पनि देशको चिनारी, त्यसको प्रगति आध्यात्मिक अनि बौद्धिक सन्तुष्टि अनि रचनात्मकता पनि उसको इतिहास, भाषा, कला अनि संस्कृतिको माध्यमबाट प्राप्त हुनसक्छ। यसैले विज्ञान अनि सामाजिक विज्ञानको क्षेत्रमा नवाचारसितै कला, मानविकीहरूमा पनि अनुसन्धान कुनै पनि देशको प्रगति र प्रबुद्धताका निम्ति महत्त्वपूर्ण छ।

17.6. भारतको उच्च शिक्षा संस्थानमा अनुसन्धान अनि नवाचार, विशेष गरी उच्चतर शिक्षामा संलग्न छन्। तिनका निम्ति अति महत्त्वपूर्ण छ। विश्वका सर्वश्रेष्ठ विश्वविद्यालयहरूका इतिहासले प्रमाण दिन्छन्, सशक्त अनुसन्धानको संस्कृति र ज्ञान निर्माण भएका विश्वविद्यालयहरूमा नै सर्वश्रेष्ठ अध्यापन, पठन-पाठन गर्ने वातावरण सृष्टि हुन्छ अनि त्यसरी नै बहुविषयक विश्वविद्यालयको सेटिङमा संसारका श्रेष्ठ अनुसन्धानका काम भएका छन्।

17.7. भारतमा विज्ञान, गणित, कला, साहित्य, स्वविज्ञान अनि भाषादेखि चिकित्सा अनि कृषिसम्मका विषयहरूमा अनुसन्धान र ज्ञान निर्माणको दीर्घकालीन परम्परा छ। यसलाई अझ सशक्त बनाई एक्काईसौँ शताब्दीमा शोध र नवाचारमा नेतृत्व दिँदै एउटा सुदृढ अनि प्रबुद्ध ज्ञान समाज बनाई तीन बृहत् आर्थिक शक्तिहरू मध्ये एक हुनुपर्ने छ।

17.8. तसर्थ अनुसन्धानको गुणवत्ता अनि सङ्ख्यामा परिवर्तन ल्याउनका निम्ति यस नीतिले एउटा व्यापक अनि समग्र दृष्टिकोण राख्दछ। यस नीतिले स्कुले शिक्षाको सिक्रका निम्ति खोज र खोजी आधारित शैली, वैज्ञानिक पद्धति अनि तार्किक चिन्तनमा बल दिइएको छ। यसमा सम्मिलित छन्; विद्यार्थी हितलाई र

प्रतिभालाई खुट्ट्याएर स्कूलमा नै दिइने करियर परामर्श, विश्वविद्यालयमा अनुसन्धानलाई बढावा; उच्च शिक्षा संस्थानहरूको बहुविषयक स्वभाव अनि समग्र शिक्षामा बल; अनुसन्धान र इन्टर्नसिपलाई स्नातक स्तरमा पाठ्यक्रममा समावेश, फेकल्टी करियर प्रबन्धन प्रणाली जसमा अनुसन्धानमा बल दिइन्छ; शिक्षक र संस्थानलाई स्वायत्तता र नवाचार प्रोत्साहन गर्ने किसिमको प्रशासनिक र विनियामक परिवर्तन। यी माथि उल्लेखित सबै पक्षहरू एउटा शोध मानसिकता सशक्त गर्नका निम्ति अत्यन्त महत्त्वपूर्ण हो।

17.9. यी विभिन्न तत्त्वहरूमाथि सहक्रियात्मक तरिकाले कार्य गर्नका निम्ति माथि सहक्रियात्मक तरिकाले कार्य गर्नका निम्ति यो नीतिले एउटा राष्ट्रिय अनुसन्धान फाउन्डेसन (एनआरएफ) स्थापित गर्न प्रस्ताव दिँदैछ ता कि राष्ट्र गुणवत्तायुक्त अनुसन्धानलाई सही रूपमा विकसित अनि उत्प्रेरित गरिएको छ। एमआरएफको व्यापक लक्ष्य हाम्रा विश्वविद्यालयको माध्यमबाट शोध संस्कृतिलाई सक्षम बनाउने हो। विशेष रूपले एनआरएफ योग्यता र पियर रिभ्यु आधारित शोध नीधिले एउटा विश्वसनीय आधार प्रदान गर्नेछ जसले उत्कृष्ट सोधका निम्ति उपयुक्त प्रोत्साहनको देशमा अनुसन्धान संस्कृति विकास गर्नमा मद्दत दिनेछ। एनआरएफले सबै विषयहरूमा अनुसन्धानका निम्ति आर्थिक अनुदान दिनेछ। सफल अनुसन्धानहरूले मान्यता पाउनेछन् र प्रासङ्गिक परिणामहरू सरकारी एजेन्सीहरू सँगै उद्योग अनि निजी/परोपकारी सङ्गठनहरूसित धनिष्ठ सम्बन्ध राखी यसलाई कार्यान्वित गरिनेछ।

17.10. यस्तो संस्थान जो वर्तमानको कुनै स्तरमाथि अनुसन्धानको निधि प्रदान गर्छ जस्तै विज्ञान अनि प्रौद्योगिकी विभाग (डीएसटी), परमानु ऊर्जा विभाग (डीई), जैव प्रौद्योगिकी विभाग (डीबीटी) भारतीय कृषि अनुसन्धान परिषद् (आईसीएआर) भारतीय आयुर्विज्ञान अनुसन्धान परिषद् (आईसीएमआर), भारतीय इतिहास अनुसन्धान परिषद् (आईसीएचआर) अनि विश्वविद्यालय अनुदान आयोग (युजीसी) का साथ साथमा विभिन्न निजी अनि परोपकारी सङ्गठनहरूसँग यसले आफ्नो प्राथमिकी आवश्यकता अनुसार स्वतन्त्र रूपले निधिगत अनुसन्धान जारी राख्ने छ। यद्यपि, एनआरएफ सघन रूपले अन्य फन्डिङ एजेन्सीका साथ समन्वय स्थापित गर्नेछ अनि विज्ञान, इन्जिनियरिङ साथै अन्य सक्षम अकादमीहरूसँग काम गर्नेछ। यसका साथमा योसँग जडित अपेक्षित उद्देश्य अनि प्रयासहरूसँग तालमेल राखेर दोहोरोपनको कमीलाई सुनिश्चित गर्ने प्रयास गर्नेछ। एनआरएफ स्वतन्त्र रूपले सरकारको एक रेटिङ बोर्ड अफ गवर्नर्सद्वारा शासित हुनेछ, जसमा विभिन्न क्षेत्रहरूको गुणवत्ता र व्यापक शोधकर्ता अनि आविष्कारकहरू सामेल रहनेछन्।

17.11. एनआरएफको प्राथमिक गतिविधिहरू यस प्रकारको हुनेछ :

- क) सबै प्रकारको विभिन्न विषयहरूमा प्रतिस्पर्धी अनि पियर रिभ्यु गरिएका शोध प्रस्तावहरूलाई फन्ड दिनेछ;
- ख) विशेष विश्वविद्यालय र महाविद्यालयहरूमा अहिले शोध शैशव अवस्थामा छ ती अकादमिक संस्थानहरूमा अनुसन्धानका जरा बसाल्ने, हुर्काउने अनि सोध सुविधा प्रदान गर्ने काम गर्नेछ।
- ग) यसले शोधार्थी अनि सन्दर्भित सरकारी शाखाहरू र उद्योगमाझ सम्पर्क बढाउने एवम् समन्वयन गर्ने काम गर्नेछ ता कि शोधार्थीहरूलाई लगातार अति तात्कालिक राष्ट्रिय अनुसन्धान मुद्दाहरूका बारेमा बताउने काम गर्न सकोस्। कतै नयाँ सफलताहरू भए पनि नीति निर्माता पनि अनुसन्धानप्रति हुनपऱ्यो, यसो गर्नाले यी सफलताहरूलाई सर्वश्रेष्ठ तरिकाले नीति अथवा क्रियान्वयन गर्न दर्ता गरिन सकिन्छ।
- घ) उत्कृष्ट अनुसन्धान अनि त्यसको प्रगति थाहा पाउनु र चिन्नु।

18. उच्चतर शिक्षाको नियामक प्रणालीमा आमूल परिवर्तन

18.1. उच्चतर शिक्षाको विनियम धेरै दशकदेखि नै कठोर रहेको छ, धेरै विनियम तर थोरै प्रभावले व्यवस्था रोगग्रस्त छ। विनियामक प्रणालीको कृत्रिम अनि विघटनकारी स्वभावले बुनियादी समस्याहरू प्रभावित भएका छन्- जस्तो कतिपय निकायहरूमा शक्तिको अत्यधिक केन्द्रीकरण, आपसमा स्वहितहरूको मतभेद आदि फलस्वरूप जवाबदेहीमा कमी व्याप्त रहेको छ। उच्चतर शिक्षा क्षेत्रलाई फेरि सक्रिय गर्नका निम्ति अनि सफल बनाउनका निम्ति नियामक प्रणालीलाई पूर्णरूपले परिवर्तन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

18.2. उपर्युक्त उल्लेख मुद्दाहरूलाई समाधान गर्न उच्चतर शिक्षाको नियामक प्रणालीले विनियमन, प्रत्यायन फन्डिङ अनि शैक्षणिक मानकहरू निर्धारण गर्ने विशिष्ट कार्य, स्वतन्त्र अनि सशक्त संस्थानहरू/व्यवस्थाहरूद्वारा सञ्चालित हुने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ। यस्तो काम व्यलस्थामा चेक-एन्ड-ब्यालेन्स ल्याउनु, निकायहरूको हितहरूमा आपसी मतभेद कम गराउनु अनि केही निकायहरूको शक्तिहरूको अत्यधिक केन्द्रियकरण शेष पार्नका निम्ति आवश्यक छ। यी चार संस्थागत संरचनाले यी चारवटा कार्य स्वतन्त्र रूपले तर साथै साझा उद्देश्य प्राप्त गर्न एकै प्रकारको तारतम्यताले काम गर्ने कुरा सुनिश्चित हुनुपर्छ। यी चार संरचनाहरूका चार स्वतन्त्र आङ्गिक कार्यक्षेत्र एक प्रमुख छत्रछाया भारतीय उच्चतर शिक्षा आयोग (एचईसीआई) अन्तर्गत स्थापित गरिनेछ।

18.3. एचईसीआईको पहिलो अङ्ग राष्ट्रिय उच्चतर शिक्षा विनियामक परिषद् (एनएचईआरसी) हुनेछ- यसले उच्चतर शिक्षा क्षेत्रका निम्ति एक साझा सिङ्गल पोइन्ट रेगुलेटर भएर काम गर्नेछ। यसमा शिक्षक शिक्षा सामेल छ तर चिकित्सा एवम् विधिको शिक्षा सामेल छैन। यस्तरी नियामक प्रक्रियामा अव्यवस्था र दोहोऱ्याइलाई समाप्त गरिने छ। वर्तमानमा व्यवस्थाभित्र धेरै विनियामक संस्थानहरूको उपस्थितिले यस्तो भएको हो अब यस एकल बिन्दु विनियमनलाई सक्षम बनाउनका निम्ति रहेको अधिनियमहरू रद्द गरी पुनर्संरचना गर्नुपर्छ। अनि विभिन्न स्थापित नियामक निकायहरूको पुनर्गठनको आवश्यकता हुनेछ। एनएचईआरसीको लचिलो तर बाँधिएको अनि सुविधात्मक तरिकाले संस्थानहरूलाई विनियमित गर्नका निम्ति स्थापित गरिनेछ। यसको अर्थ केही महत्त्वपूर्ण मामलाहरू- विशेष गरी वित्तीय इमानदारी सुशासन, अनलाइन अनि अफलाइन वित्त सम्बन्धी मुद्दाहरूको स्वप्रकटीकरण, अडिट, प्रक्रियाहरू इन्फ्रास्ट्रक्चर, फेकल्टी, कर्मचारी, पाठ्यक्रम अनि शैक्षिक प्रतिफलहरू प्रभावपूर्ण ढङ्गले नियन्त्रित गर्न सकिन्छ। यस्ता सबै सूचना एनएचईआरसीबाट सञ्चालित हुने सार्वजनिक वेबसाइटमा र आफ्नै उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूको वेबसाइटमा सटीक रूपमा उपलब्ध गराइनुपर्छ। सार्वजनिक गरिएको यी सूचनाहरूसित सम्बन्धित हितकारक अनि अन्यहरूद्वारा गरिएको कुनै पनि गुनासो वा गुहार एनएचईआरसीले सुन्नुपर्छ अनि हल गर्नुपर्छ। एउटा तोकिएको निश्चित समय-अन्तरालमा प्रत्येक उच्चतर शिक्षा संस्थानमा रेन्डम तरिकाले दिव्याङ्ग्य विद्यार्थीसमेत छानिएका अन्य विद्यार्थीहरूको मूल्यवान फिडब्याक अनलाइन लिइनेछ।

18.4. यस्तो विनियमनलाई सक्षम बनाउने प्राथमिक/मूल प्रक्रिया प्रत्यायन हुनेछ। यसैले एचईसीआईको दोस्रो अङ्ग एउटा मेटा-अक्क्रेडिटिङ निकाय हुनेछ। जसलाई राष्ट्रिय प्रत्यायन परिषद् भनिनेछ। संस्थाहरूको प्रत्यायन मुख्यतः केही बुनियादी नियम-कायदा सार्वजनिक स्वप्रकटन बलियो परिचालन अनि परिणामहरूका आधारमा हुनेछ। यस पूर्ण प्रक्रियालाई मान्यता प्रदान गर्ने स्वतन्त्र समूहद्वारा पुरा गरिन्छ। अनि एनएसीले यो सबै कामको निगरानी र सञ्चालन गर्नेछ। एनएसीले एउटा समुचित सङ्ख्यामा संस्थानहरूलाई मान्यता दिने उद्देश्यले काम

गर्नेछ। कम समयमा नै ग्रेडेड मान्यता दिने एउटा बलियो प्रणाली स्थापित गरिनेछ जसले सबै उच्चतर शिक्षा संस्थानद्वारा स्वायत्तता, स्वप्रशासन अनि गुणवत्ताका तोकिएका मानकहरू प्राप्त गर्ने चरणबद्ध बेन्च मार्क तय गर्नेछ। परिमाम स्वरूप सबै उच्चतर शिक्षा संस्थान आफ्नो आफ्नो समस्थान विकास योजनाको (आईडीपी) माध्यमबाट आउँदो 15 वर्षभित्रमा उच्चतम स्तर प्राप्त गर्ने उद्देश्य निश्चित गर्नेछन्। यस्तरी यी स्थानहरू एक स्वचालित डिग्री प्रदान गर्ने संस्थानहरू/ क्लस्टर जस्तै हुनका निम्ति प्रतिबद्ध हुनेछन् पछि यही प्रक्रिया वैश्विक मानक अनुसार एउटा द्विआधारी प्रक्रिया हुनेछ।

18.5. एचईसीआईको तेस्रो अङ्ग हुनेछ उच्चतर शिक्षा अनुदान परिषद् (एचईजीसी) जसले पारदर्शी मानदण्ड, संस्थानहरूद्वारा विकसित आईडीपी अनि यस मार्फत उपलब्ध गरिएको उन्नतिका आधारमा उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूलाई वित्तीय निधि (फन्डिङ) अनु वित्त पोषण गर्नेछ। एचईजीसीलाई छात्रवृत्ति वितरण, नयाँ फोकस क्षेत्रका निम्ति अनि विभिन्न विषयमा गुणवत्ता कार्यक्रमहरू प्रदान गर्नका निम्ति फन्ड विकास गर्ने दायित्व दिइनेछ।

18.6. एचईसीआईको चौथो अङ्ग सामान्य शिक्षा परिषद् (जीईसी) हुनेछ। यसले उच्चतर शिक्षा कार्यक्रमहरूको अपेक्षित परिणाम तय गर्नेछ जसलाई 'स्नातक परिणाम'-को नामले तिनिने छ। जीईसीले एउटा राष्ट्रिय उच्चतर शिक्षा योग्यता फ्रेमवर्क (एनएचईक्यूएफ) तयार गर्नेछ। यसको राष्ट्रिय कौशल योग्यता फ्रेमवर्क (एनएसक्यूएफ) तारतम्य मिलाएर व्यावसायिक शिक्षाको उच्च शिक्षासित सहजै समन्वयन यस्तो सिकाइएको परिणामको आधारमा एनएचईक्यूएफद्वारा अग्रणी उच्चतर शिक्षा योग्यताको निर्देशन अनुसार एउटा डिग्री/डिप्लोमा/प्रमाण-पत्रको रूपमा दिइनेछ। यसको अतिरिक्त, जीईसी, एनएचईक्यूएफको माध्यम क्रेडिट ट्रान्स्फर, समानक मुद्दाहरूका निम्ति समानरूप अनि सुविधाजनक मानदण्ड स्थापित गर्नेछ। जीईसीले ती विशिष्ट कौशलहरू चिहिनत गर्नेछ जो विद्यार्थीले आफ्नो शैक्षणिक कार्यक्रमको अवधिमा एक्काईसौँ शताब्दी कौशल भएको पूर्ण विकसित शिक्षार्थी तयार गर्ने उद्देश्यले प्राप्त गर्नु पर्नेछ।

18.7. भारतीय कृषि अनुसन्धान परिषद् (आईसीएआर) भेटरनेरी काउन्सिल अफ इन्डिया (बीसीआई), राष्ट्रिय अध्यापक शिक्षा परिषद् (एनसीटीई) आर्किटेक्चर काउन्सिल (सीओए), फार्मेसी काउन्सिल अफ इन्डिया (पीसीआई) राष्ट्रिय व्यावसायिक शिक्षा अनि प्रशिक्षण परिषद् (एनसीबीईटी) आदि जस्ता प्रोफेशनल काउन्सिलहरूले व्यावसायिक मानक सेटिङ निकाय (पीएसएसबी)-का रूपमा काम गर्नेछन्। यिनले उच्च शिक्षा व्यवस्थामा मुख्य भूमिका निर्वाह गर्ने छन् अनि यिनलाई जीईसीका सदस्यताका निम्ति आमन्त्रित गरिनेछ। यी निकायहरू यस्तरी पुनर्गठित भई पीएसएसबी बनिसकेपछि पाठ्यक्रम बनाउने अकादमीय स्तर निश्चित गर्ने, मानक र समन्वित अध्यापन तोक्ने, अनुसन्धान र आफ्नो विषयको/डोमेनको विस्तार गर्ने काम जीईसीका सदस्यका रूपमा गर्नेछन्। जीईएसको सदस्यको रूपमा यिनले पाठ्यक्रम ढाचा वा फ्रेमवर्क देखाइदिनेछन् जसभित्र रही उच्च शिक्षा संस्थानहरूले आफ्नो आफ्नो पाठ्यक्रम तयार पार्नेछन्। यस्तरी बिना कुनै नियामक भूमिका पीएसएसबीले 'लर्निङ अनि प्र्याक्टिस' को विशेष क्षेत्रमा मानक अनि अपेक्षाहरू निर्धारित गर्नेछन्। उच्च शिक्षा संस्थानहरूले उनीहरूको शैक्षणिक कार्यक्रमहरूले यी मानकहरूसित कस्तो संवेदनशीलता/ प्रतिक्रिया देखाउँदैछन् त्यसको विचार गर्नेछन् अनि यी मानकहरू प्राप्त गर्न पीएसएसबी वा मानक निर्धारित निकायहरूसित सहयोग माग्नेछन्।

18.8. यसप्रकारको संरचित व्यवस्थाले पारस्परिक हितहरूको जुझाईलाई समाप्त गर्दै प्रत्येकको भूमिका वा कार्य एका-अर्कादेखि बेग्लै राख्ने सिद्धान्त कायम राख्नेछ। यसको उद्देश्य केही बुनियादी मामलाहरूमा ध्यान दिँदै उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूलाई सशक्त बनाउनु हो। यससित जोडिएका जिम्मेवारी अनि जवाबदेही उच्चतर

शिक्षण संस्थानहरूको अनुरूप हुनेछ। सार्वजनिक र निजी उच्चतर शिक्षण संस्थानहरू माझ अपेक्षा अनुसार कुनै भेदभाव गरिने छैन।

18.9. यस्तो परिवर्तनका निम्ति अहिले चलिरहेका संरचना र संस्थानहरूले आफैलाई पुनर्जागृत गरी किसिम किसिमको विकासक्रम अनुभव गर्दै अघि जानुपर्नेछ। कार्यको विभाजनको अर्थ हो प्रत्येक कार्यवाहक अङ्गले एचईसीआईभिन्न नयाँ नियामक योजनाअनुरूप नवीन, प्रासङ्गिक, अर्थपूर्ण, महत्त्वपूर्ण सिङ्गो एकल भूमिका निर्वाह गर्नु पर्छ।

18.10. नियमन (एनएचईआरसी), प्रत्यायन एनएसी, अकादमीय स्तर मान्यता निर्धारण (जीईसी) जस्ता स्वतन्त्र काम गरिरहेका कार्यवाहक अङ्गहरू अनि बृहत् छत्रछायायी स्वायत्त निकाय (एचईसीआई)-का कार्यहरू पारदर्शी सार्वजनिक प्रकटीकरणमा आधारित हुँदछ। यसमा कार्य दक्षता र पारदर्शिता सुनिश्चित गर्न अनि मानव संसर्ग वा इन्टरफेस कम गर्नाका निम्ति अधिक भन्दा अधिक प्रौद्योगिकीको प्रयोग गरिनेछ। प्रौद्योगिकी प्रयोगले चिह्नित गरी मुक्त र पारदर्शी नियामकद्वारा हस्तक्षेप गर्न सकिन्छ। यसमा मानवभूमिका रहँदैन। कठोर अनुपालक उपायहरू सुनिश्चित गर्दै तोड्न र झुठो प्रकटीकरण गर्नलाई कडा दण्डको प्रावधान पनि सामेल हुनेछ ता कि उच्च शिक्षा संस्थानहरूले दिएको निम्नतम नियम र स्तरलाई मानेर काम गर्नु, चाखलाग्दो कार्यवाहक अङ्गहरूमध्ये एचईसीआई आफैले नै आपसी मतभेदलाई मेटाउने काम गर्नेछ। एनएचईसीआईका प्रत्येक कार्यवाहक अङ्ग सत्य निष्ठा, प्रतिबद्ध, लोकसेवा गरेकाहरू अनि सन्दर्भित क्षेत्रमा उच्चकोटिका विशेषज्ञहरू सदस्य भएका एउटा स्वतन्त्र निकाय हुन्। एचईसीआई स्वयं पनि लोकसेवाको भावनाले प्रेरित उच्चशिक्षाका विशेषज्ञहरूले बनिएको एउटा सानो स्वतन्त्र निकाय हो जसले एचईसीआईका कामहरू प्रभावपूर्ण र निष्ठापूर्वक ढङ्गले भएको छ कि छैन, त्यो हेर्छ। एचईसीआईभिन्न यसका निर्णय दिने कार्यलगायत अन्य कार्यहरू वहन गर्नका निम्ति सुहाउँदिलो तन्त्र स्थापित गरिनेछ।

18.11. विनियमनको नयाँ व्यवस्थामा गुणवत्ता उच्च शिक्षा संस्थान स्थापित गर्न धेरै सहज हुनेछ। तर स्थापित संस्थानहरू लोकसेवाको भावनाले अघि आएका हुन् र यिनको आर्थिक क्षमता दीर्घकालीन छ भन्ने कुरा सुनिश्चित हुनु पर्‍यो। अति उत्तम प्रदर्शन गर्ने उच्च शिक्षा संस्थानलाई केन्द्र र राज्य सरकारले संस्था विस्तार गर्न सहयोग दिनेछन्। यसो गर्नाले ठुलो सङ्ख्यामा विद्यार्थीले पढ्न पाउनेछन् अनि विषयहरूको पनि विस्तार हुनेछ। सरकार र परोपकारी उच्च शिक्षाको पार्टनरसिप मोडल पनि तयारी गरिनेछ।

शिक्षाको व्यापारीकरणमा रोकथाम

18.12. नियन्त्रण र सन्तुलन युक्त विविध तन्त्रले शिक्षाको व्यापारीकरण रोक लडाउँ गर्नेछ। नियमन व्यवस्थाको मुख्य प्राथमिकता यही नै हुनेछ। सबै शिक्षण संस्थानलाई अडिटको एकनासे मानक अनि नाफाका लागि होइन भन्ने स्वघोषणा आदि लागु हुनेछ। यदि कतै अधिशेष-वचत धन भए त्यो शिक्षा क्षेत्रमा नै पुनर्निवेश हुनेछ। सबै वित्तीय मामलाहरूको लोक प्रकटीकरण हुनेछ। अनि मानिसका निम्ति गुनासो- निवारण तन्त्रको बन्दोबस्त गरिनेछ। एनएसीले विकास गरेको प्रत्यायन प्रणालीले यसको एउटा पुरक जाँच प्रदान गर्छ अनि एनएचईआरसीले यसलाई आफ्नो नियामक उद्देश्यको प्रमुख आयामको रूपमा हेर्छ।

18.13. सबै उच्च शिक्षा संस्थानहरू – सार्वजनिक अनि निजीलाई नयाँ नियामक व्यवस्थाले शिक्षामा परोपकारी प्रयासहरूलाई प्रोत्साहन दिनेछ। निजी उच्च शिक्षा संस्थानका निम्ति एकनासे एउटै विधेयक हुनेछ। निजी उच्च शिक्षा संस्थानका निम्ति हुने विधान सभाका विधेयकका निम्ति सामान्य निम्नतम राष्ट्रिय निर्देशिका हुनेछ। यस्ता सामान्य निम्नतम निर्देशिकाले यस्ता विधिहरूलाई निजी उच्च शिक्षा संस्थान स्थापित गर्ने सक्षम

बनाउँदछ। यसले निजी र सार्वजनिक संस्थानका निम्ति एउटै मानक बनाउँछ। यी निम्नतम् सामान्य निर्देशिकाले उत्तम परिचालन, वित्तीय स्थायीत्व अनि सुरक्षा, शिक्षण परिमाम अनि प्रकटीकरणको खुलासामा पारदर्शिता दिन्छ।

18.14. परोपकार अनि जन हितैषी उद्देश्य हुने निजी उच्चतर शिक्षण संस्थानहरूलाई हुने निजी उच्चतर शिक्षण संस्थानहरूलाई प्रगतिशील शासनले चाहिँदो शुल्क निर्धारण गरी प्रोत्साहन दिन्छ। विभिन्न प्रकारका संस्थानहरूका निम्ति उनैका प्रत्यायनका आधारमा शुल्कको उच्चतर सीमा तय गर्नेलाई एउटा पारदर्शी तन्त्र विकसित गरिनेछ ता कि तिनलाई प्रतिकूल प्रभाव नपरोस्। यद्यपि तोकिएको नियम अनि बृहत् नियामक व्यवस्थाको ज्योतिमा आधिकारिक छात्र फिसिप र छात्रवृत्ति प्रदान गर्नका निम्ति निजी उच्चतर शिक्षा संस्थानलाई प्रोत्साहित गरिनेछ। निजी उच्चतर शिक्षण संस्थानहरूद्वारा निर्धारित पिस अनि शुल्क पारदर्शी रूपले पुरै बताइने छ। कुनै पनि छात्रको नामाङ्कनका समय फिस/शुल्कमा मनमानी हुनेछैन। शुल्क निर्णय गर्ने पद्धतिले लागेको लागत उठाउने र उच्च शिक्षा संस्थानले आफ्नो सामाजिक जिम्मेवारी पूर्ण गर्ने खर्च उठाउने सुनिश्चित गर्नेछ।

19. उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूको प्रभावशाली प्रशासन अनि नेतृत्व

19.1. उच्चतर शिक्षा संस्थानहरू श्रेष्ठ संस्कृति अनि नवाचार निर्माण प्रभावशाली प्रशासन अनि नेतृत्वले गराउन सक्छ। भारतलगायत अन्य विश्वस्तरीय संस्थानहरूमा एउटा एकनासे चरित्र के छ भने एउटा सशक्त स्वप्रशासन अनि संस्थागत नेतृत्वको उत्कृष्ट गुणवत्ता आधारमा नियुक्ति।

19.2. ग्रेडेड प्रत्यायन अनि ग्रेडेड स्वायत्तताको उचित प्रणालीद्वारा चरणबद्ध ढङ्गले पन्ध्र वर्षभित्रमा भारतका सबै उच्चतर शिक्षा संस्थानको लक्ष्य स्वतन्त्र स्वप्रशासित नवाचार र श्रेष्ठताले भरिपूर्ण संस्था बनिनु हो। श्रेष्ठ गुणवत्ता भएको नेतृत्व अनि श्रेष्ठ संस्थागत निर्माण सुनिश्चित गर्नका निम्ति सबै उच्च शिक्षा संस्थानहरूले पाइला चाल्ने छन्। यस्तो कामका निम्ति उचित ग्रेडेड प्रत्यायन प्राप्त भइसकेपछि उच्च योग्यता भएको सक्षम अनि उच्च शिक्षामा समर्पित व्यक्तिहरू सदस्य भएको 'बोर्डहरू अफ गवर्नर्स' (बीओजी) स्थापित गरिनेछ। कुनै बाहिरी हस्तक्षेपबिना बीओजी संस्थाको प्रशासन चलाउने छन्, संस्थाका अध्यक्ष लगायत अन्य सबै नियुक्तिहरू गर्नेछन् अनि प्रशासन सम्बन्धी सबै निर्णयहरू लिनेछन्। एउटा यस्तो व्यापक विधान बनाइन्छ जसले अन्य कुनै कुनै विधानमा यस विधानको उल्लङ्घनकारी प्रावधान भए त्यसलाई बदलेर यही विधान नै निर्णायक हुने प्रावधान राखिने छ। र बाओजी गठन, नियुक्ति कामकाजका नियमहरू नियम अनि विनिमयहरू र बाओजीको भूमिका र जिम्मेवारीका कुरा यस विधानमा सामेल गरिनेछ। बोर्डको नयाँ सदस्यको पत्तो बोर्डद्वारा नियुक्त विशेषज्ञ समितिले गर्नेछ अनि नयाँ सदस्यहरूको चयन पनि बोर्डद्वारा नै हुनेछ। सदस्यहरूको चयन गरेको बेलासमता वा इक्विटीको विचारलाई ध्यानमा राखिने छ। परिकल्पना यस्तो छ कि यस अवधिमा सबै उच्चतर शिक्षण संस्थानलाई प्रोत्साहन, समर्थन र सल्लाह दिइनेछ। यी सबैको उद्देश्य 2035 भित्रमा स्वायत्त बन्नु अनि एउटा सशक्त बीओजी गठन गर्नु।

19.3. बीओजी पारदर्शी स्वप्रकटीकरण मार्फत अनि प्रासङ्गिक रेकर्डहरू कायम प्रक्रियाद्वारा हितकारकप्रति उत्तरदायी र जवाबदेही हुनेछन्। एचईसीआईले बीओजी राष्ट्रिय उच्चतर शिक्षा नियामक परिषद् (एनएचईआरसी) को माध्यमबाट एचईसीआईले बनाएको अनिवार्य सबै नियामक दिशानिर्देशन पूर्ण गर्नका निम्ति जिम्मेवार छ।

19.4. सम्पूर्ण नेतृत्वपद अनि संस्थानहरूका अध्यक्ष उच्च अकादमिक योग्यता अनि तिनको प्रशासनिक अनि नेतृत्व क्षमता र प्रतिकूल परिस्थितिहरूलाई सम्हाल्न सक्ने क्षमता भएका मानिसहरूलाई दिइनेछ। उच्च शिक्षा संस्थानका नेतृत्वले संवैधानिक मूल्यको कदर गर्नु पर्‍यो साथै संस्थाको भविष्य दृष्टिसितै बलियो सामाजिक प्रतिबद्धता, टिमवर्कमा विश्वास, बहुलवाद अनि विविध मानिसहरूसित काम गर्न सक्ने समता देखाउनुपर्‍यो। यिनको चयन बीओजीले कठोर, निष्पक्ष, गुण-आधारित योग्यता आधारित प्रतिक्रियाबाट बाओजीले बनाएको कुशल विशेषज्ञ समिति (ईईसी)ले गर्नेछ। हुन त पदको कार्यकालको स्थिरता विकास सुनिश्चित गर्नका निम्ति महत्त्वपूर्ण हो तर नेतृत्व उत्तराधिकारी योजना बनाएर संस्थाको उत्तम चलनलाई नष्ट नगरी नेतृत्व परिवर्तन गरिनेछ। नेतृत्व परिवर्तन पर्याप्त ओभरल्यापसित गरिने छ र सुचारू बदलाउ सुनिश्चित गर्नका निम्ति पद खाली राखिने छैन। उत्कृष्ट नेताहरूको पत्तो लाइनेछ अनि तयार गरिनेछ जो काम गर्दै नेतृत्वको प्रत्येक सिँटी चढ्दै उँभो उक्लने छन्।

19.5. प्रशस्त वित्तीय अनुदान प्राप्त भएका, विधानहरूले सशक्त बनाएका चरणबद्ध तरिकाले स्वायत्त भएका उच्च शिक्षा संस्थानले यी सबैको साटो संस्थागत श्रेष्ठता, प्रतिबद्धता स्थानीय सम्प्रदायसित संलग्नता, उच्च आर्थिक अनुशासन र जिम्मेवारी देखाउनु र उसरी नै काम गर्नु पर्नेछ।

भाग - III अन्य मुख्य विचारणीय मुद्दाहरू

20. व्यावसायिक शिक्षा

20.1. पेसावरहरू तयार पार्दा नीति शिक्षा र सार्वजनिक उद्देश्यको महत्त्व युक्त शिक्षा हुनुपर्छ। अनुशासनमा शिक्षा अनि व्यावहारिक अभ्यासको शिक्षा चाहिन्छ। यस्तो तयारीमा चर्चात्मक अनि अन्तरविषयी चिन्तन, विवेचना, तर्क, शोध अनि नवाचार जस्ता तत्त्व केन्द्रित भएको हुनुपर्छ। यस्तो लक्ष्य प्राप्त गर्नका निम्ति पेसावर शिक्षा व्यक्तिको निजी विशेषज्ञतामा मात्र केन्द्रित हुनुहुँदैन।

20.2. तसर्थ पेसावर शिक्षा बृहत् उच्चतर शिक्षा व्यवस्थाको अभिन्न अङ्ग हुनुपर्छ। कृषि-विश्वविद्यालयहरू, विधि विश्वविद्यालयहरू स्वास्थ्य विज्ञान विश्वविद्यालयहरू, तक्रिकी विश्वविद्यालयहरू अनि अन्य विषयहरूका एकल 'स्ट्यान्ड एलोन' विश्वविद्यालयहरूको उद्देश्य स्वयंलाई एउटा बहुविषयक संस्थानको रूपमा विकसित गर्ने हुनुपर्छ जसले एउटा समग्र अनि बहुविषयक शिक्षा प्रदान गर्छन्। व्यावसायिक र सामान्य शिक्षा प्रदान गर्ने सबै संस्थान वर्ष 2030 सम्ममा समेकित रूपमा दुवै प्रकारको शिक्षा प्रदान गर्ने संस्थान समूह बन्ने लक्ष्य राखी काम गर्ने छन्।

20.3. कृषि शिक्षा अनि यससित सम्बद्ध विषयहरूलाई पूनर्जीवित गरिने छ। देशमा कृषि विश्वविद्यालय अन्य अन्य विश्वविद्यालयको तुलनामा नौ प्रतिशत मात्र छ, तर कृषि अनि सम्बद्ध विज्ञान विषयमा नामाङ्कन उच्चतर शिक्षाको तुलनामा एक प्रतिशत कम छ। कुशल स्नातक, तक्रिकी कौशल, नयाँ अनुसन्धान र प्राविधिक तथा कार्य प्रक्रियाहरूसित जोडिएका बजार आधारित विस्तारको माध्यमले कृषि उत्पादकता बढाउन हो भने कृषि अनि सम्बद्ध विषयहरूको क्षमता र गुणवत्ता दुवैलाई असल बनाउनु पर्छ। सामान्य शिक्षासित जोडिएको कार्यक्रमहरूको माध्यमबाट कृषि र पशु-चिकित्सा विज्ञानसित युक्त पेसावरहरूको तयारीमा वृद्धि गरिनेछ। कृषि शिक्षा प्रक्रियालाई यस्ता व्यावसायिक व्यक्ति विकासका निम्ति परिवर्तित गरिने छ। यसरी स्थानीय ज्ञान, पारम्परिक ज्ञान र नयाँ निस्कँदै उम्र्दै गरेको तक्रिकीलाई बुझ्न सकुन् र उपयोग गर्न सकुन् साथै भूमिको पतन

हुँदै गरेको उत्पादन शक्ति, जलवायु परिवर्तन बढ्दो आबादी र पर्याप्त भोजनको आवश्यकता आदि समस्याप्रति जागरुक रहनु। कृषि शिक्षा प्रदान गर्ने संस्थानहरूबाट स्थानीय समुदाय सोझै लाभान्वित हुन आवश्यक छ। यसका निम्ति कृषि प्रौद्योगिकि पार्कको स्थापना गरी प्रौद्योगिकीय-इन्क्युबेसन यसको प्रसाक र टिकाउ एउटा राम्रो तरिका हुनसक्छ।

20.4. वैश्विक वा कानुनी शिक्षा वैश्विक स्तरमा प्रतिस्पर्धी बनाइनुपर्छ। असल अभ्यासहरू व्यापक पहुँचका निम्ति नयाँ तकिकी ग्रहण गर्दै समयभित्रै न्याय दिलाउने प्रबन्ध हुनुपर्छ। साथै यस प्रक्रिया संवैधानिक मूल्यहरू जस्तै सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक न्यायले आलोकित हुनुपर्छ अनि राष्ट्रिय पूर्णसंरचनातर्फ निर्देशित भई यस्तो काम गणतन्त्र, कानूनको नियम, मानवीय अधिकारका तन्त्रहरूका उपयोगबाट हुनुपर्छ। वैश्विक अध्ययनका पाठ्यक्रम मा सामाजिक-सांस्कृतिक प्रशासनिक प्रमाणका आधारमा प्रतिबिम्बित भएको हुनुपर्छ। विधिको चिन्तनको इतिहास, न्यायिक सिद्धान्त, न्यायशास्त्रको अभ्यास र अन्य सम्बन्धित विषय पनि उचित ढङ्गमा पर्याप्त रूपले प्रतिबिम्बित भएको हुनुपर्छ। विधिक शिक्षा पेस गर्ने राज्यका संस्थानहरूले भविष्यका अधिवक्ता र न्यायधीशहरूलाई द्विभाषीय माध्यमबाट अङ्ग्रेजी र राज्यको भाषामा शिक्षा प्रदान गर्नेबारे गहिरो विचार गर्नुपर्ने छ।

20.5. स्वास्थ्य शिक्षालाई पुनर्कल्पित गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। शैक्षिक कार्यक्रमहरूको अवधि, संरचना अनि डिजाइन स्नातकहरूबाट निर्वाह गरिने भूमिका अनुरूप पार्ललाई यस्तो गर्नु परेको हो। विद्यार्थीलाई नियमित अन्तरालमा परिभाषित मानदण्डका आधारमा प्राथमिक र माध्यमिक अस्पतालहरूमा चाहिने देखरेखको सन्दर्भसित मूल्याङ्कन गरिनेछ। देशमा मानिसले स्वास्थ्य सेवाका निम्ति बहुलवादी विकल्प प्रयोग गर्छन्, त्यसकारण हाम्रो स्वास्थ्य शिक्षा प्रणाली एकीकृत हुन आवश्यक छ। यसको अर्थ एलियोपेथीको सबै विद्यार्थीलाई आयुर्वेदिक, योग, प्राकृतिक चिकित्सा, युनानी सिद्ध अनि होमियोपेथीको बुनियादी समझ हुनु आवश्यक छ। यही कुरा चिकित्सा सम्बन्धी गैर एलियोपेथी सबै विद्यार्थीलाई लागु हुन्छ। सबै प्रकारको 'हेल्थ केयर' शिक्षामा निवारक स्वास्थ्य देखरेख (प्रिभेन्टिभ हेल्थ केयर) अनि सामुदायिक चिकित्सा (कम्युनिटी मेडिसिन)-हरूमा अधिक जोर दिइनेछ।

20.6. प्राविधिक शिक्षामा डिग्री अनि डिप्लोमा कार्यक्रम समावेश हुन्छ, उदाहरणका निम्ति इन्जिनियरिङ, प्रौद्योगिकी, प्रबन्धन, वास्तुकला, टाउन प्लानिङ, फार्मेसी, होटल प्रबन्धन अनि केटरिङ आदि जो भारतको समग्र विकासका निम्ति महत्त्वपूर्ण छ। यी क्षेत्रहरूमा कैयौँ दशकसम्म पूर्णरूपले योग्य व्यक्तिहरूको माग रहिरहनेछ साथै यी क्षेत्रहरूमा नवाचार अनि अनुसन्धान सुनिश्चित गर्नका निम्ति सम्बन्धित उपयोगहरू अनि उच्चतर शिक्षा संस्थानहरू माझ घनिष्ठ सहयोगको पनि अधिक आवश्यकता छ। यसको अतिरिक्त यमस्त मानवीय उद्यमहरू अनि प्रयासहरूमा प्रौद्योगिकीको प्रभावले तकिकी शिक्षा र अन्य विषयबिच अन्तर समाप्त हुने सम्भावना बढेर गएको छ। यसप्रकारकोले तकिकी शिक्षा पनि बहुविषय शिक्षण संस्थान अनि तिनको कार्यक्रमभित्र नै प्रदान गरिनेछ अनि अन्य विषयसित गहिरो गरी जोडिने अवसरहरू नयाँ प्रकारले ध्यान केन्द्रित गर्नुपर्ने हुन्छ। तसर्थ प्राविधिक शिक्षा बहुविषयक उच्चशिक्षा संस्थान र तिनको कार्यक्रमभित्रै प्रदान गर्न सकिन्छ अनि अन्य विषयहरूको अध्ययन गर्ने अवसरलाई पनि पूर्ण ध्यान दिइनेछ। भारतले अग्रणी क्षेत्रहरूमा पेसावर तयार पार्न अरुभन्दा अघि बढी काम गर्नुपर्छ, जस्तै कृत्रिम बौद्धिकता (आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स (एआई), 3-डी मसिनिङ, विग डेटा विश्लेषण, मसिन लर्निङ, जिनोमिक अध्ययन, जैव प्रौद्योगिकी, न्युरो साइन्स आदि। यो गर्नले रोजगार उपलब्ध गराउने विषयहरू स्नातक कार्यक्रमको हिस्सा बन्ने छ।

21. प्रौढ शिक्षा अनि जीवनभरि सिकाइ

21.1. बुनियादी साक्षरता प्राप्त गर्नु, शिक्षा प्राप्त गर्नु अनि जीविकोपार्जनको अवसर प्रत्येक नागरिकको मौलिक अधिकार हो। साक्षरता र बुनियादी शिक्षाले कोही पनि व्यक्तिको वैयक्तिक, नागरिक आर्थिक अनि जीवनपर्यन्त शिक्षाको अवसरहरूको एउटा नयाँ दुनियाँ खोलेदिन्छ यसरी व्यक्तिलाई निजी अनि पेशागतरूपमा दुईवटै क्षेत्रमा अगाडि बढ्न सहायता गर्छ। समाज र देशको स्तरमा साक्षरता र बुनियादी शिक्षाले विकासकास निम्ति अन्य सबै प्रयासहरूलाई बल दिन्छ। विभिन्न विकसित देशहरूको आँकडाले साक्षरता र बुनियादी शिक्षाको उच्च जीडीपीसित सम्बन्ध दर्शाउँछ।

21.2. कुनै समुदाय गैर साक्षर भए असङ्ख्यौं नोकसान छ जस्तो बुनियादी वित्तीय लेनदेन गर्न नसक्नु, किनेको सामानको दाम गुणवत्ता र सङ्ख्या तुलना गर्न नसक्नु, नोकरी, ऋण, सेवा आदिमा निवेदन पत्र-फर्म भर्नु नसक्नु, सरकारी अर्डर र सूचनाहरू बुझ्न नसक्नु, पत्र-पत्रिका र खबर मिडिया राम्ररी नबुझ्नु, इन्टरनेट चलाउनु नसक्नु र जीवनयापनको उन्नत र सुविधा उपकरण चलाउन गाह्रो पर्नु, बाटोघाटो औषधिहरूमा भएको निर्देशनहरू पढ्न नसक्नु, आफ्ना नानीहरूलाई पढाइमा सहायता गर्न नसक्नु, आफ्नो नागरिकताको कर्तव्य र अधिकार नबुझ्नु, साहित्यिक कामको स्वाद लिन नसक्नु, राम्रो उत्पादन क्षेत्रहरूमा गतिलो काम नपाउनु आदि। उपर्युक्त उल्लेख गरिएको लगायत अन्य अरू पनि यस्तै धेरै कामहरूलाई प्रौढ शिक्षा अनि यसका नवाचार ढङ्गले सहज बनाई सामाजिक, आर्थिक विकास र राजनैतिक चेतना बढाउन सकिन्छ।

21.3. प्रौढ साक्षरताका कार्यक्रमहरूका सफलता प्रमुख कारणहरू भारत एवम् विश्वभरकै शोध अध्ययन अनि विश्लेषणले स्पष्ट गरी देखाए अनुसार राजनैतिक इच्छाशक्ति, सङ्गठनात्मक संरचना, उचित योजना, पर्याप्त वित्तीय सहायता अनि स्वैच्छिक कार्यकर्ताहरूको गुणवत्ता सेवा, सामुहिक सहभागिता अनि एकजुटता आदिमा निर्भर गर्छ। स्वैच्छिक कार्यकर्ताहरूमा आधारित कार्यक्रमले वयस्कहरूलाई मात्र होइन तर नानीहरूलाई पनि अवसरपारी सकारात्मक सामाजिक परिवर्तन ल्याउनमा सहायोग गर्छ। स्वैच्छिक सहभागिता र सहयोगमा आरम्भ भएको 1988 को राष्ट्रिय साक्षरता मिसन फलस्वरूप 1991-2011 को दशकमा महिला साक्षरताको उल्लेखनीय वृद्धि भएको थियो।

21.4. सशक्त र नवाचारी सरकारी प्रयासमा वयस्क शिक्षा आरम्भ गरी विशेष रूपमा सामुदायिक संलग्न राखी तक्रिकीलाई सहज र लाभकारी बनाउन लक्ष्य भएकाले सय प्रतिशत वयस्क शिक्षा प्राप्त गर्न लक्ष्य राकिएको छ।

21.5. प्रथमतः एनसीआरटीको घटक एकाइको रूपमा बनेको एउटा नयाँ अनि सुसमर्थित निकायले एउटा अति विशिष्ट प्रौढ शिक्षा पाठ्यक्रमको विकास गर्नेछ। यस्तरी एनसीईआरटीसित तालमेल बनाई यसकोमा भएकै विशेषज्ञताको उपयोग गरी साक्षरता, सङ्ख्यात्मकता, बुनियादी कौशल, व्यावसायिक कौशल निम्नतम शिक्षा अनि अन्य विषयमा उत्कृष्ट पाठ्यक्रम तयार गरिनेछ। प्रौढ शिक्षाको पाठ्यक्रमको पाँच प्रकार छन्: क) बुनियादी साक्षरता अनि सङ्ख्या ज्ञान, ख) महत्त्वपूर्ण जीवन कौशल (जस्तो वित्तीय साक्षरता डिजिटल साक्षरता, व्यावसायिक कौशल स्वास्थ्य सम्बन्धित जागरुकता, शिशुपालन एवम् शिक्षा अनि परिवार कल्याण), ग) व्यावसायिक कौशल विकास (स्थानीय रोजगारको प्रसङ्गमा) घ) बुनियादी शिक्षा (प्रारम्भिक, माध्यमिक एवम् उच्चतर माध्यमिक स्तरको समान), ङ) सतत शिक्षा (विस्तारै विस्तारै कला, विज्ञान, तक्रिकी, संस्कृति खेल मनोरञ्जन आदिको शिक्षा) यस ढाँचाले प्रौढ र नानीहरूलाई पढाउने शिक्षण पद्धतिको पार्थक्यताको ख्याल राख्नेछ।

21.6. दोस्रो: उपर्युक्त बुनियादी ढाँचा सुनिश्चित गर्दै चासो भएका वयस्कहरूको प्रौढ शिक्षा र जीवनपर्यन्त सिकाइमा पहुँच सुनिश्चित गरिनेछ। यस दिशातर्फ एउटा महत्त्वपूर्ण प्रयास विद्यालय र विद्यालयका परिसरहरू

स्कूल समय सकेपछि अनि हप्ताको अन्तिम दिनहरूमा उपयोग गरिने अनि आईसीटी सुविधा भएका सार्वजनिक पुस्तकालयहरू प्रौढ शिक्षा र अन्य सामुदायिक भागिदारी र अन्य रचनात्मक गतिविधिका निम्ति उपयोग गरिन सक्छ। स्कूल शिक्षा, उच्चतर शिक्षा प्रौढ शिक्षा अनि व्यावसायिक शिक्षा अनि अन्य सामुदायिक र स्वयम्सेवक गतिविधिहरूका निम्ति बुनियादी ढाँचाको मानवीय र भौतिक संसाधन-साझा उपयोग संसाधनको कुशल प्रयोगका निम्ति महत्त्वपूर्ण छ। यस कारण प्रौढ शिक्षा केन्द्र (एईसी) हरूलाई पनि सार्वजनिक उच्च शिक्षा संस्थान, व्यावसायिक प्रशिक्षण केन्द्रहरूसित जोड्नु पर्छ।

21.7. तेस्रो प्रशिक्षण/शिक्षकहरूले प्रौढ शिक्षा पाठ्यक्रम ढाँचाअनुसार यी परिपक्व सिकारूलाई प्रौढ पाठ्यक्रमका यी पाँच प्रकारका पाठ्यक्रम सिकाउनुपर्छ। यी प्रशिक्षकहरूलाई राष्ट्रिय, राज्य अनि जिल्ला स्तरीय संशोधन सहयोग संस्थानहरूले अनि प्रौढ शिक्षा केन्द्रका स्वैच्छिक प्रशिक्षकहरूले प्रौढ शिक्षा प्रशिक्षकहरूलाई प्रशिक्षण गराउनुपर्छ। उच्च शिक्षा संस्थान लगायत समुदायक योग्य मानिसहरूलाई प्रत्येक उच्च शिक्षा संस्थानको मिसनकै अंश बनाई स्थानीय समुदायसित संलग्न पारी प्रौढ शिक्षा साक्षरताका निम्ति लघु प्रशिक्षण दिई स्वैच्छिक कर्मयोगीहरूलाई प्रौढ साक्षरता प्रशिक्षक बनाई निम्त्याउन सकिन्छ र प्रौढ शिक्षा र साक्षरतालाई अघि बढाउन सकिन्छ।

21.8. चौथो; समुदायका सबै सदस्यलाई प्रौढ शिक्षाका निम्ति सहभागी बनाउने भरमग्दुर चेष्टा गरिनेछ। सामाजिक कार्यकर्ता/परामर्शदाताहरूलाई समुदायमा घुमी घुमी नामाङ्कन नगर्ने वा गरिवरि छोड्नेहरूको पत्तो लाएर तिनलाई बागीदारी गराउने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ। यसरी घुमी घुमी नामाङ्कन नगर्ने वा गरिवरि छोड्नेहरूको पत्तो लाएर तिनलाई सहभागिता गराउने कुरा सुनिश्चित गरिनेछ। यसरी घुमी घुमी अभिभावक, युवा अनि अन्य प्रौढ शिक्षामा सिक्रे र सिकाउन चासो राख्नेहरूको डेटा सङ्ग्रह पनि तिनले गर्नेछन्। तत्पश्चात् सामाजिक कार्यकर्ता परामर्शदाताले तिनीहरूलाई प्रौढ शिक्षा केन्द्रसित सम्पर्क र सम्बन्ध गराइदिनेछन्। प्रौढ शिक्षाको अवसरहरूबारे विज्ञापन दिई घोषणा गरी एनजीओहरूसित सहयोग र कार्यक्रम गरी व्यापक प्रचार गरिनेछ।

21.9. समुदायमा र शैक्षिक संस्थानहरूमा पढ्ने बानी लगाउनका निम्ति पुस्तकहरू उपलब्ध गराउन त तिनमा सबैको पहुँच हुन आवश्यक छ। तसर्थ सबै समुदाय, शिक्षण संस्थानहरू- स्कूल, कलेज, विश्वविद्यालय अनि सार्वजनिक पुस्तकालयहरूलाई सशक्त बनाई विद्यार्थी, दिव्याङ्ग व्यक्तिहरू अनि अन्य सबैका निम्ति खाँचो र चासो अनुसार पुस्तकहरू उपलब्ध गराउनु पर्छ भन्ने सुझाउ यस नीतिले दिन्छ। सुदुर ग्रामीण क्षेत्रहरू, सामाजिक-आर्थिक रूपले विपन्न क्षेत्र र मानिसहरू सबैका निम्ति पुस्तकहरूको पहुँच र उपलब्धता सुनिश्चित गर्न केन्द्र र राज्य सरकारहरूले पाइला उठाउनु पर्छ। भारतीय भाषामा प्रकाशित पुस्तकहरूलाई गुणवत्ताकारी र आकर्षित पार्न सार्वजनिक र निजी एजेन्सी र संस्थाहरूले उपाय र तरिका बनाउनुपर्छ। पुस्तकालयमा अनलाइन पहुँच र डिजिटल पुस्तकालयहरूको पनि विस्तार गर्ने पाइलाहरू पनि उठाउनुपर्छ। जीवन्त पुस्तकालयहरू खडा गर्नका निम्ति यथेष्ट पुस्तकालय कर्मचारी, उचित करियरका मार्ग देखाइनु अनि सीपीडी आदि अनिवार्य छन्। चलिरहेका स्थापित पुस्तकालयहरूलाई बलियो पार्नु, त्रिचत क्षेत्रमा पुस्तकालय खोल्नु, पढ्ने कक्षहरू बनाउनु, भारतीय भाषामा पढ्ने सामग्री उपलब्ध गराउनु, बाल्य पुस्तकालय खोल्नु अनि चल्दै गरेको पुस्तकालयहरू खोल्नु, सामाजिक पुस्तक क्लब आदि सबै विषयमा खोल्नु जस्ता अन्य पाइलाहरू पनि उठाइनुपर्छ।

21.10. अन्तिममा, उपर्युक्त प्रयासहरूलाई अघि लानका निम्ति तक्रिकी सहयोग नितान्त आवश्यक छ। गुणवत्ता-आधारित तक्रिकी विकल्पहरूजस्तै प्रौढ शिक्षण एप्स, अनलाइन कोर्स, मोड्युल्स, सेटलाइट आधारित टिभी

च्यानल, अनलाइन पुस्तक अनि पुस्तकालयमा आईसीटी सुविधा अनि प्रौढ शिक्षा केन्द्रहरू, सरकारी अनि परोपकारी प्रयास र लोकफन्डिङ्ग स्थै प्रतियोगिताद्वारा अनलाइन वा अनलाइन-अफलाइन मिसाएर विकसित गर्नुपर्ने छ।

22. भारतीय भाषा, कला अनि संस्कृतिको संवर्द्धन

22.1. भारत, हजारौं वर्षदेखि विकसित हुँदै आएको समृद्ध संस्कृतिको भण्डार हो। यो संस्कृति, कला, साहित्य, रीतिरिवाज, परम्परा, भाषीय अभिव्यक्ति, कलाकृतिहरू अनि ऐतिहासिक धरोहरबाट अभिव्यक्त भएको छ। संसारको चारैतिरबाट करोडौं मानिसहरू भारत भ्रमण गर्छन्, समृद्ध संस्कृति आनन्द लिन्छन्, भारतीय अतिथि सत्कारको अनुभव लिन्छन्, हस्तशिल्प र हातले बुनेको लुगाहरू किन्छन् भारतको प्राचीन साहित्य पढ्छन्। योग एवम् ध्यानको अभ्यास गर्छन् अनि भारतीय दर्शन-शास्त्रबाट प्रेरित हुन्छन्, भारतको अनुपम तिहारहरूमा भाग लिन्छन्, भारतको वैविध्यपूर्ण सङ्गीत र कलाको प्रशंसा गर्छन् अनि भारतीय फिल्महरू हेर्छन्। यस्ता कुराहरूका माध्यमबाट करोडौं मानिस यस सांस्कृतिक विरासतमा सम्मिलित भइरहन्छन्, आनन्द अनि लाभ पाइरहन्छन्। यही सांस्कृतिक एवम् प्राकृतिक सम्पदाले भारतको पर्यटन स्लोगन 'अतुल्य भारत' बनेको छ। भारतको यस सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, संवर्द्धन एवम् प्रसार देशको सबैभन्दा मुख्य र उच्च प्राथमिकता हुनुपर्छ। किनभने देशको चिनारीसितै देशको अर्थव्यवस्थाका निम्ति पनि यो कुरा महत्त्वपूर्णको छ।

22.2. भारतीय कला एवम् संस्कृतिको संवर्द्धन राष्ट्रकानिम्ति मात्र होइन तर व्यक्तिहरूकानिम्ति पनि महत्त्वपूर्णको हो। नानीहरूमा आफ्नो चिनारी र आफ्नोपनको भाव तथा अन्य संस्कृतिहरूलाई अनि चिनारीहरूको प्रशंसाको भाव जन्माउनका निम्ति सांस्कृतिक जागरुकता अनि अभिव्यक्ति जस्तो प्रमुख क्षमताहरू नानीहरूमा विकसित गर्न आवश्यक छ। आफ्नो सांस्कृतिक इतिहास, कला, भाषा एवम् परम्पराको भावना र ज्ञानको विकासद्वारा एक सकारात्मक सांस्कृतिक चिनारी र आत्मसम्मान नानीहरूमा निर्मित गर्न सकिन्छ। अतः व्यक्तिगत एवम् सामाजिक कल्याणका निम्ति सांस्कृतिक जागरुकता अनि अभिव्यक्तिको योगदान महत्त्वपूर्ण छ।

22.3. सांस्कृतिक प्रसार गर्ने सबैभन्दा प्रमुख माध्यम कला हो। कला सांस्कृतिक चिनारी, जागरुकतालाई समृद्ध गर्न अनि समुदायलाई उन्नति गराउने अतिरिक्त व्यक्तिहरूमा संज्ञानात्मक र सृजनात्मक क्षमताहरू बढाउने तथा व्यक्तिगत प्रसन्नता बढाउने माध्यम भनेर पनि चिनिन्छ र मानिन्छ। व्यक्तिहरूको प्रसन्नता, कल्याण, संज्ञानात्मक विकास अनि सांस्कृतिक पहिचान महत्त्वपूर्ण भएकाले भारतीय सबैप्रकारका कलाहरू शिक्षाका सबै तहमा विद्यार्थीलाई सानैदेखि प्रदान गरिनुपर्छ।

22.4. भाषा, कला र संस्कृतिसित अविच्छिन्न पाराले जोडिएको हुन्छ। भिन्नाभिन्नै भाषाले संसारलाई भिन्नै प्रकारले हेर्छ। तसर्थ भाषाको संरचनाले एउटा रैथानेको अनुभव अवधारमा खुट्याउँछ। विशेष गरी भन्नुपर्दा भाषाले मानिसको संस्कृति, उसको परिवारको सदस्य, प्राधिकार प्राप्त व्यक्ति, समकक्षकाहरू, अपरिचितसित गर्ने बोली तौरतरिकालाई प्रभाव पारेको हुन्छ। बोलीको ढङ्ग, अवधारणा, चिरपरिचितपन/आफ्नोपन जो बोल्नेभिन्न नीहित हुन्छ जो साझै भाषामा संस्कृतिको प्रतिबिम्ब र रिकर्ड भएर बस्छ। कला, साहित्यको रूपमा नाटकहरू सङ्गीत, फिल्म आदि भाषाबिना आनन्द लिन सकिँदैन सांस्कृतिक संरक्षण र संवर्द्धनका निम्ति आफ्नो भाषा संरक्षित हुनैपर्छ अनि भाषाको उन्नति गर्नुपर्छ।

22.5. दुर्भाग्यवश भारतीय भाषाहरूले भन्नेजस्तो देखरेख र ध्यान पाएका छैनन्। बितेको पचास वर्षभित्रमा देशले 220 वटा भाषा हराएको छ। यूएनइएसकोले 197 भारतीय भाषालाई 'लुप्तप्रायः' भनी घोषणा गरेको छ। विभिन्न भाषाहरू विलुप्त हुने अवस्थामा छन्। लिपि नभएका भाषाहरू विलुप्त हुने झन अधिक जोखिममा छन्। कुनै जनजातिको भाषा बोल्ने बुढापाका बित्तेबित्तिकै ती जनजातिका जात-भाषा पनि विलुप्तिसिन्छन्। यस्ता धनी र अभिव्यक्तिपूर्ण भाषाहरूलाई बचाउने कुनै विशेष सतत प्रयास भएको छैन।

22.6. भनाँ भने आधिकारिक रूपमा लुप्तप्रायः घोषणा नभएका भाषाहरू जस्तै भारतीय संविधानको आठौँ अनुसूचिमा सूचिबद्ध बाईसवटा भाषाहरूले पनि कतिपय अफठ्याराहरू झेलिरहेका छन्। भारतीय भाषामा शिक्षण र पठन स्कूलहरू र अन्य शिक्षाकोप्रत्येक तहमा एकीकृत भएको हुनुपर्छ। यदि भाषाहरू जीवन्त र सन्दर्भित रहनु हो भने उच्च गुणवत्ता अध्ययन र मुद्रित सामग्रीको वाष्प सतत प्रवाहमा आइरहनु पर्छ। यी भाषाहरूमा पाठ्यपुस्तक, कार्यपुस्तक, भिडियो, नाटक, कविता, उपन्यास, पत्रपत्रिकाको रूपमा आइरहनुपर्छ। भाषाहरूमा औपचारिक अनि आधिकारिक रूपमा शब्दकोषहरू र शब्दभण्डारहरूका अपडेट अद्यतन र व्यापक प्रसार भइरहनुपर्छ। यसो गर्नाले समसामयिक मुद्दाहरू र अवधारणाहरूबारे यी भाषाहरूमा चर्चा-परिचर्चा भइरहनुपर्छ। दुनियाँभरिका देशहरूमा अङ्ग्रेजी, फ्रेन्च, जर्मन, हिब्रु, कोरियाई, जापानी, आदि भाषाहरूमा अध्ययन सामग्री, प्रिन्ट सामग्री बनाउने अनि संसारभरिका भाषाहरूबाट सामग्री अनुवाद गरिने गरिन्छ। यस प्रसङ्गमा यस्ता कामहरूका गति भारतमा धेरै कम रहेको छ।

22.7. फेरि भएन कैयौँ उपाय गर्दा पनि देशमा भाषा सिकाउने कुशल शिक्षकहरूको अभाव रहेको छ। भाषा शिक्षणमा सुधार चाहिएको छ। अनुभव आधारित र उही भाषामा अन्तर्क्रिया गर्ने क्षमतामा ध्यान दिनुपर्नेछ, भाषाको साहित्य, शब्दभण्डार अनि व्याकरणमा मात्र होइन। भाषाहरूलाई अधिक व्यापक रूपमा बातचित अनि शिक्षण-अध्ययनमा, प्रयोगमा ल्याउनुपर्छ।

22.8. स्कूलका नानीहरूलाई भाषा, कला अनि संस्कृतिको बढावा दिनका निम्ति कतिपय पहलहरूको चर्चा अध्याय 4 मा भइसकेको छ। सबै स्कूल-स्तरमा सङ्गीत, कला, हस्तकौशलमा बल दिनुपर्ने छ, बहुभाषा प्रोत्साहित गर्नका निम्ति त्रिभाषा फर्मलालाई चाँडै क्रियान्वयन गर्नुपर्छ अनि यथासम्भव मातृभाषा/स्थानीय भाषामा शिक्षण तथा अधिक अनुभव भाषा शिक्षण, उत्कृष्ट स्थानीय कलाकारहरू, लेखकहरू, एवम् अन्य विशेषज्ञहरूलाई स्थानीय विशेषज्ञताका विभिन्न विषयहरूमा विशिष्ट प्रशिक्षकको रूपमा स्कूलहरूसित जोड्न, पाठ्यचर्चा, मानविकी, विज्ञान कला, हस्तकला अनि खेलमा पारम्परिक भारतीय ज्ञानलाई समावेश गर्न, सकेजति पाठ्यचर्चामा अधिक लचिलोपन (विशेषगरी माध्यमिक र उच्चतर शिक्षामा) ल्याई विद्यार्थीलाई एक सन्तुलित कोर्स चयन गर्ने अवसर दिनुपर्छ। यसो हुँदा ती स्वयंले सृजनात्मक, कलात्मक, सांस्कृतिक एवम् अकादमिक आयामहरूलाई विकास गर्ने मौका पाउँछन्।

22.9. यी सबै प्रयासहरूलाई अघि सार्न केही प्रमुख महत्त्वपूर्ण पाइलाहरू उच्चशिक्षादेखि अझै परसम्म चालिनुपर्छ। प्रथमतः उपयुक्त लिखित धेरै प्रकारका कोर्सहरू पढाउन र विकास गर्न श्रेष्ठ शिक्षकहरूको र फेकल्टीको एउटा टिम चाहिन्छ। भारतीय भाषाहरूमा तुलनात्मक साहित्यमा, सृजनात्मक लेखनमा, कला, सङ्गीत, दर्शन आदिमा सशक्त विभाग र कार्यक्रमहरू आरम्भ गरिनेछ। अनि चार वर्षे बीएडको द्वयडिग्रीलगायत अन्य डिग्रीहरू यी विषयहरूमा विकसित गरिनेछ। यी विभाग र कार्यक्रमहरूले उच्चगुणवत्ता भएका भाषाका शिक्षकहरूको क्याडर विकास गर्नमा सहायता पुऱ्याउँछन्- साथै कला, सङ्गीत, दर्शन अनि लेखनीमा पनि जसले देशभरि यस नीति प्रयोग र पुऱ्याउने काम गर्छन्। एनआरएफले गुणवत्ता शोधका निम्ति नीधि (फन्ड) को प्रबन्ध गर्नेछ वा दिनेछ। उत्कृष्ट स्थानीय कलाकारहरूलाई 'अतिथि फेकल्टी'का रूपमा लिइने

छ। प्रत्येक उच्च शिक्षा संस्थान अनि स्कूल वा स्कूल झुन्ड वा परिसरहरूले एउटा थुप्रै वास गर्ने कलाकारलाई राखी नानीहरूलाई कला, सृजनात्मकता र क्षेत्रको सांस्कृतिक सम्पदाबारे अनुभलव बटुल्ल सहायता गर्नेछ।

22.10. धेरै उच्च संस्थानहरूले अनि धेरै कार्यक्रमहरूले उच्च शिक्षामा मातृभाषा/स्थानीय भाषालाई शिक्षाको माध्यम बनाउने छन् अनि द्विभाषीय माध्यमलाई पनि उत्तिकै ध्यान दिइनेछ। यसो गर्दा जीईआर-मा पहुँच बढ्छ र सबै भारतीय भाषाहरू जीवन्त अनि सशक्त हुनेछन्। निजी उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूलाई पनि भारतीय भाषामा र द्विभाषीय शिक्षण माध्यम चलाउनु प्रोत्साहन गरिनेछ। चार वर्षे बीएड कार्यक्रम पनि द्विभाषीय बनाए पछिबाट विज्ञान र गणित पनि द्विभाषामा पढाउन सक्ने शिक्षण ट्रेनिङ दिने शिक्षकहरू जन्मन्छन्।

22.11. अनुवाद र व्याख्या, कला अनि सङ्ग्रहालय प्रशासन, वास्तुशास्त्र पुरातन, कलाकृति संरक्षण, ग्राफिक डिजाइन एवम् वेभ डिजाइनमा उच्चकोटिको गुणवत्ता भएका कार्यक्रम र डिग्रीहरू पनि प्रदान गरिने प्रबन्ध गरिनेछ। आफ्नो कला एवम् संस्कृति संरक्षित गर्न, कला एवम् संस्कृति संरक्षित गर्न, कलाकृतिहरूको संरक्षण गर्न, सङ्ग्रहालय अनि विरासत या पर्यटन स्थलहरू चलाउने उच्चतर योग्यता प्राप्त व्यक्तिहरूको विकास गर्ने काम हुनुपर्छ ता कि पर्यटन उद्योगलाई बलियो बनाउन सकियोस्।

22.12. यस नीतिले शिक्षार्थीहरूले भारतको समृद्ध विविधताको प्रत्यक्ष ज्ञान पाउनुपर्छ भन्ने कुरा स्विकार्छ। यसको अर्थ विद्यार्थीहरूलाई देशको विभिन्न हिस्सामा भ्रमण गर्ने सरल गतिविधिहरूमा सामेल गर्नुपर्छ। यसले पर्यटनलाई बढावा दिनका निम्ति अतिरिक्त भारतको विभिन्न हिस्साको विविधता, संस्कृति, परम्पराहरू अनि ज्ञानबारे विद्यार्थीले बुझ्छन् अनि प्रशंसा गर्छन्। 'एक भारत श्रेष्ठ भारत' को अवधारणाले यस दिशामा 100 वटा पर्यटन स्थल छानिन्छन् जहाँ यी शिक्षण संस्थानका विद्यार्थीहरूलाई यी ठाउँहरूबारे बुझ्ने र यिनको इतिहास, वैज्ञानिक योगदान, परम्परा, साहित्यको अध्ययन गर्नलाई पठाइन्छ।

22.13. यस प्रकारको कार्यक्रम र डिग्री कला, भाषा अनि मानविकीमा सृजन गर्नले उच्च गुणवत्ता भएको रोजगार अवसर पनि निस्कन्छ जसमा यस्ता योग्यताहरू उपयोग गर्न सकिन्छ। अहिले नै सयौँ अकादमीहरू सङ्ग्रहालयहरू, कला- गेलेरीहरू र धरोहर स्थलहरू आदिमा तिनको प्रभावकारी हुनका निम्ति योग्य व्यक्तिहरूको अति खँचो परिरहेको छ। जति जति यी रिक्त स्थानहरू भरिन्छन् र नयाँ कलाकृतिहरू जुटाउँदै जाइन्छन्, संरक्षित गरिँदै जाइन्छन् भरजुवल सङ्ग्रहालयहरू, गेलेरीहरू अनि धरोहरहरू सृजन हुँदै जान्छन् उति उति यिनले भारतीय धरोहरको संरक्षण बलियो पारी भारतको भ्रमण/पर्यटन उद्योगको विकासमा सहयोग पुऱ्याउँछन्।

22.14. भारतले तत्कालै आफ्नो अनुवाद र व्याख्याको प्रयासहरू बढाउनेछ किनभने गुणवत्ता अध्ययन सामग्री अनि अन्य महत्त्वपूर्ण लिखित र मौखिक सामग्री भारतको विभिन्न भाषा अनि विदेशी भाषाहरूमा उपलब्ध हुनु आवश्यक छ। यसका निम्ति एउटा इन्डियन इन्स्टिट्युट अफ ट्रान्स्लेसन एन्ड इन्टरप्रेटेसन (आईआईटीआई) स्थापना गरिनेछ। यस संस्थानले देशलाई महत्त्वपूर्ण सेवा गर्नेछ अनि धेरै बहुभाषीय अनि विषय विशेषज्ञ अनि अनुवाद र व्याख्याका विशेषज्ञ जसले भारतीय भाषाहरूलाई प्रचार र प्रसार गर्नमा सहयोग मिल्ने छ। आईआईटीआईले आफ्नो अनुवाद अनि व्याख्या गर्ने प्रयासहरू सुचारू रूपले चलाउनका निम्ति प्रौद्योगिकीको व्यापक उपयोग गर्नेछ। आईआईटीआई समयानुसार विस्तार हुँदै जानेछ अनि विभिन्न उच्च शिक्षा संस्थानहरूमा यसका केन्द्र खोलिनेछन् जसले अन्य अनुसन्धान विभागहरूसित सहयोग र सहभागिता गर्नेछन् फलस्वरूप योग्यता भएका उम्मेदवारहरूको सङ्ख्या पनि बढ्नेछ।

22.15. साहित्यमा विविध विधाहरू र विषयहरूमा बृहत् अनि महत्त्वपूर्ण योगदान दिने, सांस्कृतिक महत्त्वपूर्ण भएको वैज्ञानिक स्वभाव रहेको संस्कृत भाषालाई एकल विभाग का एकल पाठशाला र विश्वविद्यालयहरूमा

सीमित नराखेर यसलाई मूलधाराका स्कुलहरूमा त्रिभाषी फर्मुला अनुसार यसलाई एउटा विकल्प भाषाको रूपमा राखिने छ- यस्तै नै उच्च शिक्षामा पनि गरिनेछ। यसलाई अलग्गै छुट्याएर पढाइने छैन तर चाखलाग्दो अनि नवाचारी ढङ्गमा समसामयिक र सन्दर्भित विषयहरू जस्तै गणित, खगोल शास्त्र, दर्शन शास्त्र, नाटकविधा, योग आदिसित जोडेर पढाइने छ। तसर्थ यस नीति अनुसार अन्य विश्वविद्यालयहरूसँगै संस्कृत विश्वविद्यालय पनि उच्च शिक्षाको बहुविषयक संस्थान बन्दै जानु पर्नेछ। बहुविषयक बृहत् उत्त शिक्षा संस्थानहरूमा उत्कृष्ट ढङ्गमा अन्तर्विषयी पठन-पाठन र अनुसन्धान गर्ने संस्कृत विभागहरू अनि संस्कृत ज्ञान व्यवस्थाहरू स्थापित गरिनेछ। बलियो पारिनेछ। देशभरि नै संस्कृत समग्र अन्तरविषयी उच्च शिक्षाको एक अंशको रूपमा विद्यार्थीहरूले एक विषयको रूपमा चयन गर्नसक्ने विषय बन्ने छ। धेरै सङ्ख्यामा संस्कृत शिक्षकहरूलाई चार वर्षे बीएड द्वयडिग्री शिक्षण संस्कृतमा गराएर पूर्ण पेसागत शिक्षक बनाइनेछ।

22.16. भारतले उसरी नै शास्त्रीय भाषाहरूमा अध्ययनार्थ आफ्नो संस्थानहरू र विश्वविद्यालयहरूको विस्तार गर्नेछ। यस्तरी हजारौं पाण्डुलिपिहरू सङ्ग्रह, संरक्षण, अनुवाद र अध्ययन गर्ने सशक्त प्रयास गरिनेछ। यस्तो काममा अहिलेसम्म ध्यान दिइएको थिएन। संस्कृत अनि सबै भारतीय भाषा संस्थान अनि विभागहरूलाई देशभरि नै बलियो पारिनेछ। अनि बृहत् सङ्ख्यामामा नयाँ व्याचका विद्यार्थीहरूलाई यस्ता पाण्डुलिपि र यससित सम्बन्धित विषयहरूमा अध्ययन गराइनेछ। भाषा मात्र पढाउने विश्वविद्यालयहरू बहुविषयक बन्नेछन् अनि यस्तै प्रकारले जहाँ प्रासङ्गिक हुन्छन् ती ठाउँहरूमा बीएडद्वारा डिग्री शिक्षण र संस्कृतमा प्रदान गर्नेछन्। यसको अतिरिक्त एउटा नयाँ भाषा संस्थान स्थापित गरिने प्रस्ताव यस नीतिले गर्छ। विश्वविद्यालयकै क्याम्पसभित्र पाली, फारसी अनि प्राकृतका निमित्त राष्ट्रिय संस्थान (अथवा) संस्थानहरू स्थापित गरिनेछ। यस्तै प्रयासहरू भारतीय कला कलाको इतिहास, भारत विद्या (इन्डोलोजी) पढाउने संस्थानहरूका निमित्त पनि गरिनेछ। यी सबै क्षेत्रमा उत्कृष्ट अनुसन्धानहरूलाई एनआरएफद्वारा सहयोग प्रदान गरिनेछ।

22.17. शास्त्रीय, आदिवासी अनि लुप्तभाषाहरूसहित सबै भाषाहरू संरक्षित अनि बढावा दिने प्रयास नयाँ जोससित गरिनेछ। प्रौद्योगिकी एवम् क्राउड सोर्सिङ आदिमा मानिसले व्यापक बागीदारीसित आफ्नो आफ्नो महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नेछन्।

22.18. भारतको संविधानमा आठौं अनुसूचिमा मान्यता प्राप्त सबै भाषाका निमित्त अकादमी स्थापित गरिनेछ। यसमा हसभाषाको श्रेष्ठ विद्वान्हरू एवम् मूलरूपमा उही भाषा बोल्ने मानिसहरूलाई सामेल गरिनेछ। नयाँ अवधारणाहरूको सरल तर सटीक शब्दभण्डार बनाउन तथा नियमित रूपले नवीनतम् शब्दकोष निर्माण गर्ने काम यी अकादमीले एकार्काको परामर्श लिएर गर्नेछन्। कहिले काहीं कुनै मुद्दा मा आम जनताको सर्वश्रेष्ठ सुझाव पनि लिने छन्। सम्भव भएसम्म साझे शब्दहरूलाई अङ्गीकृत गर्ने प्रयास पनि गरिनेछ। यस्तो शब्दकोष व्यापक रूपमा प्रसारित गरिनेछ ता कि शिक्षा, पत्रकारिता, लेखन, बातचित आदि प्रयोग घर्न सकियोस् र पुस्तकको रूपमा तथा अनलाइन पनि उपलब्ध हुन्। अनुसूचि आठको भाषाहरूका अकादमीहरू केन्द्र सरकारले राजज्य सरकारसित परामर्श गरी वा उनीहरूसितै मिलेर स्थापित गर्नेछ। यसप्रकार व्यापकरूपमा बोलिने अन्य भारतीय भाषाहरूको अकादमी केन्द्र अथवा राज्य सरकारहरूद्वारा स्थापित गरिनेछ।

22.19. भारतका सबै भाषाहरू अनि तिनीहरूसित सम्बन्धित कला र संस्कृतिको वेभ आधारित प्लेटफर्म/पोर्टल/विकीद्वारा दस्तावेजीकरण गरिनेछ। यस्तरी लुप्तप्रायः अनि सबै भारतीय भाषाहरू अनि युक्त स्थानीय कला र संस्कृतिको संरक्षण गरिनेछ। यस्ता प्लेटफर्ममा भिडियो, शब्दकोष रिकर्डिङ, मानिसहरू बोलेको (विशेष गरी बुढापाका) कथा भन्दै गरेको, कवितापाठ अनि नाटक प्रदर्शन, लोकगीत र नृत्य आदिहरू हुनेछन्। देशभरिबाट यी प्लेटफार्म/पोर्टल/विकी-मा योगदान दिन आफ्नो आफ्नो सन्दर्भित क्षेत्रमा योगदान दिन

मानिसहरूबोलाइनेछ। विस्वविद्यालयहरू र अनुसन्धान टिमहरू एकार्कासित अनि समुदायहरूसित मिलेर काम गरी प्लेटफर्महरूलाई समृद्ध बनाउनेछन्। इतिहास, पुरातत्व भाषिक आदि र अन्य विषयका संरक्षण प्रयासहरूलाई एनआरएफले फन्डिङ गर्नेछ।

22.20. भारतीय भाषा, कला, संस्कृति स्थानीय मास्टर अथवा उच्च शिक्षा व्यवस्थाभित्र अध्ययन गर्ने सबै उमेरका मानिसका निम्ति छात्रवृत्तिको प्रबन्ध गरिनेछ। भारतीय भाषाहरूको उन्नति यी भाषाहरूमा निरन्तर गरी शिक्षण-पठन भइरहे मात्र सम्भव छ। उत्कृष्ट अनि जीवन्त कविता, उपन्यास, गैरआख्यान पुस्तक, पाठ्यपुस्तक, जर्नलिज्म अनि अन्य कामहरू भारतीय भाषामा भइरहोस् भनी उत्कृष्ट पद्य र गद्यलाई पुरस्कृत गरी यी भाषीहरूलाई प्रोत्साहन दिइनेछ। भारतीय भाषामा प्रणीता रोजगारका मानदण्डहरूमा एउटा मुख्य मानकका रूपमा राखिनेछ।

23. प्रौद्योगिकी उपयोग अनि एकीकरण

23.1. भारत सूचना तथा प्रसार अनि अत्यधुनिक क्षेत्र जस्तो अन्तरिक्ष प्रौद्योगिकीमा एउटा वैश्विक नेतृत्व हो। भारतको डिजिटल प्रचारले सम्पूर्ण राष्ट्रलाई डिजिटाइज समाज र ज्ञान अर्थव्यवस्थाको रूपमा परिवर्तन गरी सशक्त गरिरहेछ। यस परिवर्तनमा शिक्षाको भूमिका अति महत्त्वपूर्णको भए तापनि, प्रौद्योगिकी स्वयंले शिक्षाको परिणाममा र प्रक्रियामा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ। तसर्थ शिक्षा र प्रौद्योगिकीको सबै तहमा छेउको द्विदिश (दुवै दिशाको) सम्बन्ध र सम्पर्क छ।

23.2. प्रौद्योगिकी विकासको तीव्र गति अनि अर्कातिर सृजनशील प्रौद्योगिकी उन्मुखी शिक्षक अनि उद्यमी-विद्यार्थी उद्यमी समेत देखदा निश्चित हुन्छ, प्रौद्योगिकीले शिक्षामा बहुमुखी तरिकाले प्रभाव पार्छ, त्यसको केही झलक मात्र हामीले अहिले अडकल काट्न सक्छौं। नयाँ प्रौद्योगिकी कृत्रिम बौद्धिकता वा आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स, मसिन लर्निङ, ब्लक चेन्स, स्मार्ट बोर्ड, हातैले जोडेको कम्प्युटर उपकरण, विद्यार्थी विकासमा अनुकूल कम्प्युटर टेस्टिङ अनि अन्य प्रकारको शैक्षिक सफ्टवेयर अनि हार्डवेयरले विद्यार्थीले क्लासरूममा के पढ्छ भन्ने कुरा मात्र परिवर्तन गर्दैन तर कसरी पढ्छ र सिक्छ त्यसमा पनि परिवर्तन ल्याउँछ। यस्ता क्षेत्रमा विस्तृत अनुसन्धान दुईवटै प्रौद्योगिकी अनि शिक्षण व्यवस्थामा चाहिन्छ।

23.3. शिक्षाको विभिन्न आयामहरूलाई राम्रो बनाउने प्रौद्योगिकीको सबै प्रकारको प्रयोग वा एकीकरणलाई समर्थन दिइनेछ। अनि अँगालिने छ। उन्नत अध्ययन, मूल्याङ्कन, योजना, प्रशासन अनि यस्तै के के कुरा आदिमा प्रौद्योगिकी प्रयोग गर्नेबारे खुलस्त विचारहरूका आदनप्रदानका निम्ति एउटा प्लेटफर्म तयारी गरी एक स्वायत्त एकाय नेसनल फोरम (एनटीईएफ) अर्थात् राष्ट्रिय शैक्षिक प्रौद्योगिकी मञ्चको निर्माण गरिनेछ। एनटीएफको उद्देश्य प्रौद्योगिकीलाई अप्राउनु परेमा अनि कुनै विशेष क्षेत्रमा उपयोगलाई सुगम बनाउनु हो। एनटीएफको निम्न लिखित कार्य हुनेछन् :

- क) केन्द्र र राज्य सरकारका प्रौद्योगिकी आधारित कार्यक्रममाथि स्वतन्त्र प्रमाण-आधारित सुझाउहरू दिनु
- ख) शिक्षण प्रौद्योगिकीमा बौद्धिक र संस्थागत क्षमता निर्माण
- ग) यस क्षेत्रमा रणनीति भविष्य दृष्टि अनि
- घ) अनुसन्धान एवम् नवाचारका निम्ति दिशाहरू स्पष्ट गर्नु।

23.4. द्रुत गतिले परिवर्तन भइरहेको शिक्षण प्रौद्योगिकीको क्षेत्रमा सन्दर्भित रहनुका निम्ति एनईएटीले बहुविध क्षेत्रहरू (शिक्षण, प्रौद्योगिक) नवाचारक अनि अभ्यसकर्ता बाट प्रमाणित डेटाको नियमित प्रवाह कायम राख्नुपर्ने। अनि विविध सेट/झुन्डका अनुसन्धानकर्ताहरूलाई ती डेटा विश्लेषण गर्नुपर्ने। ज्ञान र अभ्यासको जीवन्त निकायको विकासका निम्ति एनईएफटीले विविध ज्ञान र अभ्यसको भण्डारलाई जीवन्त राख्नका निम्ति क्षेत्रीय र राष्ट्रिय कन्फरेन्स, राखी राष्ट्रिय अनि अन्तर्राष्ट्रिय प्रौद्योगिक अनुसन्धान कर्तालाई उगद्यमी र अभ्यासी बनाउँछ।

23.5. प्रौद्योगी हस्तक्षेपहरूका मुख्य उद्देश्य शिक्षण-अध्ययन र मूल्याङ्कन प्रक्रियालाई अझ राम्रो बनाउनु पर्छ। शिक्षकको तयारी एवम् व्यावसायिक विकासमा सहयोग गर्नु, शैक्षिक पहुँच बढाउनु, शैक्षिक नियोजन, प्रबन्ध एवम् प्रशासनलाई सरल एवम् व्यवस्थित बनाउनु र यसमा प्रवेश, उपस्थिति, मूल्याङ्कन सम्बन्धी प्रक्रिया आदि सम्मिलित छन्।

23.6. यी माथि दिइएका कार्यहरू पूर्ण गर्न समृद्ध जातको शैक्षिक सफ्टवेयरको विकास गरी विद्यार्थी अनि शिक्षकलाई सबै तहमा उपलब्ध गराइनेछ। यस्ता सबै सफ्टवेयर सबै मूल मूल भारतीय भाषामा उपलब्ध हुन्छ र विविध प्रयोगकर्ताहरूलाई, दुर-सुदुर क्षेत्रदेखि दिव्याङ्ग नानीहरू समेतको पहुँच हुनेछ। इ-कन्टेन्ट (इ-सामग्री)हरू सबै राज्यले क्षेत्रीय भाषाहरूमा निरन्तररूपले विकास गर्नेछन्। यस्तो काम एनईसीआईटी, साआईईटी, सीबीएसई, एनआईओएस अनि अन्य निकाय/संस्थाहरूबाट पनि भइरहनेछ र ती कन्टेन्ट वा सामग्रीहरू 'दीक्षा' (डीआईकेएसएचए) प्लेटफर्ममा अपलोड गराइनेछ। यो प्लेटफर्म शिक्षकको पेसागत विकास इ-कन्टेन्ट वा सामग्रीबाट गर्नका निम्ति पनि उपयोग गरिने छ। सीआईईटीलाई बलियो पारी 'दीक्षा'लाई उन्नत र विस्तार गरी र अन्य प्रौद्योगिक प्रयासहरू पनि अधि सारिनेछ। स्कुलका शिक्षकहरूलाई उचित उपकरण उपलब्ध गराई शिक्षकहरूलाई ई-कन्टेन्टलाई शिक्षणमा पठन अभ्यासमा एकीकृत गर्नसक्ने बनाइनेछ। प्रौद्योगिकी आधारित दीक्षा, स्वयं पठन आदि प्लेटफर्महरूलाई स्कुल र उच्चतर स्कुलसित समन्वित गरिनेछ। यसमा प्रयोगकर्ताको रेटिङ/समीक्षाहरू सामेल गरिनेछ। यसले इ-कन्टेन्ट विकासकर्तालाई इ-कन्टेन्ट अझ उत्तम र अनुकूल बनाउनमा सहयोग हुनेछ।

23.7. सम्पूर्ण शिक्षा व्यवस्थालाई अनिवार्य रूपले रूपान्तरित गर्नमा द्रुत गतिले निस्कँदै उम्रँदै गरेका परिवर्तनशील प्रौद्योगिकलाई विशेष ध्यान दिने आवश्यकता छ। सन् 1986/1992 मा राष्ट्रिय शिक्षा नीति बनाएको समय इन्टरनेटको यस्तो क्रान्तिकारी प्रभावलाई अडकल काट्न गाह्रो थियो। हाम्रो वर्तमान शिक्षा प्रणालीको यी युगान्तरकारी परिवर्तनसित सामना गर्ने असमर्थताले गर्दा यस्तो द्रुत गतिले प्रतिस्पर्धी विश्वमा हामी (व्यक्तिगत रूपले र एक राष्ट्रको रूपले) एउटा सङ्कटमय र हानीकारक स्थितिमा परिरहेका छौं। उदाहरणका निम्ति कम्प्युटरले तथ्यात्मक र प्रक्रियात्मक ज्ञानमा मनुष्यलाई पछाडि पारिसकेको कालमा हाम्रो शिक्षा प्रणालीले भने हाम्रा विद्यार्थीहरूलाई यस्तै ज्ञान प्रदान गर्ने गह्रौँ भारी दिएर अन्य उच्चतम योग्यता सिक्रे र विकास गर्ने कामबाट वञ्चित पारिराखेका छौं।

23.8. यो नीति अति परिवर्तनशील प्रौद्योगिकीको कृत्रिम बौद्धिकता एआई/3डी/भर्चुवल रियलिटी आदि निस्कँदै परिपक्व हुँदै गएको समयमानिर्मित भइरहेछ। एआईको खर्च/लगानी कम हुँदै गएपछि एआईले कतिपय कौशल पेशागत कामहरूमा अन्य तक्रिकीलाई बराबरी गर्दै अझ उत्तम भई जित्न पनि सक्छ जस्तै डाक्टरहरूको पूर्वानुमान लाउने कामहरूमा। एआईको कार्यस्थलमा परिवर्तन ल्याउने सम्भावना स्पष्ट रूपले निश्चित छ। तसर्थ शिक्षा व्यवस्था यस्तो विकाससित सन्तुलन राखी काम गर्नका निम्ति झट्ट तयार हुनथाल्नु पर्छ। एनईटीएफको काममध्ये एउटा स्थायी काम के हो भने उम्रँदै गरेका प्रौद्योगिकीहरूका सम्भावना अनि परिवर्तनको

समयअवधिका आधारमा तिनको वर्गीकरण गर्नु अनि समय समयमा यस्तो विश्लेषणहरूलाई एमएचआरडीलाई दिनु र अवगत गराउनु। यस्ता विश्लेषणका आधारमा एमएचआरडीले औपचारिक रूपमा ती प्रौद्योगिकीलाई छनौट गरी शिक्षाक्षेत्रमा प्रासङ्गिक भएमा लागु गर्ने निर्णय लिनु।

23.9. एमएचआरडीको नयाँ परिवर्तनकारी प्रौद्योगिकीको औपचारिक मान्यताको पृष्ठभूमिमा राष्ट्रिय अनुसन्धान फाउन्डेसनले प्रौद्योगिकीमाथिको अनुसन्धान विस्तार गर्ने प्रयास गर्नेछ। यस प्रसङ्गमा आई, एनआरएफले तीन प्रकारका दृष्टिकोण विचाराधीन राख्नसक्छ: (क) कोर एआई अनुसन्धानलाई अघि बढाउनु (ख) एप्लिकेसन अर्थात् उपयोगमा वा प्रयोगमा ल्याउने आधारमा अनुसन्धान विकास अनि (ग) वैश्विक चुनौतिहरू जस्तै स्वास्थ्य, कृषि अनि जलवायु परिवर्तनमा एआई प्रयोग गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय अनुसन्धानमा ध्यान दिनु।

23.10. उच्च शिक्षा संस्थानहरूले यस्ता परिवर्तनकारी प्रौद्योगिकीमा अनुसन्धान गराउन सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्छ तर यसै बिच आरम्भिक निर्देशनात्मक सामग्री र पाठ्यक्रम (अनलाइन समेत) तयार गर्ने साथै व्यावसायिक शिक्षा जस्तो विसिष्ट क्षेत्रमा तिनको प्रभावको मूल्याङ्कन गर्न काम पनि गर्नुपर्छ। प्रौद्योगिकी परिपक्व भइसकेपछि उच्च शिक्षा संस्थानहरू यिनका हजारौं विद्यार्थीहरू समेत यस्ता प्रौद्योगिकी सिक्न र पढाउन तयार हुनेछन्। यसमा रोजगारका निम्ति प्रशिक्षण पनि समावेश हुनेछ। परिवर्तनकारी प्रौद्योगिकीले कतिपय रोजगार व्यर्थ बनाइदिनेछ, त्यसकारण कौशल र कम कौशलहरू दुवैलाई कुशल काम गर्ने बनाई रोजगार सृजन र कायमसित सन्तुलन राख्नुपर्नेछ। संस्थानहरूको संस्था र गैरसंस्थाहरूलाई यस्तो प्रशिक्षण दियाइमा साझेदारी बनाउने वा खोज्ने स्वायत्तता छ। यस कौशलता र उच्च शिक्षाको ढाँचा माझ समन्वयन ल्याउँछ।

23.11. विश्वविद्यालयहरूले कोर वा मूल क्षेत्रहरू जस्तै मसिन लर्निङ एवम् बहुविषयक क्षेत्रमा 'आइए+X' अनि पेसागत क्षेत्र जस्तै स्वास्थ्य देखरेख, कृषि अनि कानूनमा पीएचडी अनि मास्टर कार्यक्रमहरू प्रदान गर्ने लक्ष्य राख्नुपर्छ। तिनीहरूले यस्ता कोर्सहरू 'स्वयं' जस्ता प्लेटफर्मबाट पनि विकास गराउन र प्रचार गर्न सक्छन्। द्रुत गहणका निम्ति, उच्च शिक्षा संस्थानले पारम्परिक र व्यावसायिक कोर्सहरूको मिश्रित कार्यक्रम गर्न सक्छन्। उच्चतर शिक्षा संस्थान कृत्रिम बुद्धिमतालाई सघाउनका निम्ति कम विशेषता भएका कोर्स जस्तै डेटा एनोटेसन, इमेज क्लासिफिकेसन अनि स्पिच ट्रान्स्क्रिपसन आदिका प्रशिक्षण प्रदान गर्न सकिन्छ। स्कूलका विद्यार्थीलाई भाषा पढाउने प्रयासहरूलाई भारतका विविध भाषाहरूलाई उन्नत गराउने स्वाभाविक भाषा प्रोसेसिङका प्रयासहरूसित तालमेल गराउन सकिन्छन्।

23.12. परिवर्तनकारी प्रौद्योगिकी बनिदै आउन थाल्दा स्कूली अनि चलिरहेको शिक्षाले प्रौद्योगिकीले ल्याउन सक्ने अत्यन्त शक्तिशाली प्रभावकाबारेमा आम जनतामा जागरुकता बढाउन सहयोग गर्ने छ र सम्बन्धित मुद्दाहरू समाधान गर्ने छ। यस्ता प्रौद्योगिकीसित सम्बन्धित मुद्दाहरूमा एउटा सुविचारित सार्वजनिक सहमति बनाउका निम्ति यस्तो जागरुकता आवश्यक छ। विद्यालय स्तरमा अध्ययनका निम्ति नैतिक अथवा समसामयिक मुद्दामा एनईटीएफ/एमएचआरडी द्वारा चिन्हित अत्यन्त प्रभावशील प्रौद्योगिकीहरूबारेको चर्चाहरू पनि सामेल गरिने छ। सतत शिक्षाका लागि निर्दूशात्मक एवं विमर्शात्मक सामग्री पनि तयार गरिनेछ।

23.13. कृत्रिम बौद्धिकता (आईए) आधारित प्रौद्योगिकीका निम्ति डेटा मूल इन्धन हो। गोपनीयता विधि अनि डेटा संसाधन, डेटा संरक्षण आदिसित जोडिएको कानून र मानकहरूप्रति जागरुकता बढाउन अति आवश्यक छ। कृत्रिम बौद्धिकता (एआई) आधारित प्रौद्योगिकीसित जोडिएका नैतिक मुद्दाहरूबारे पनि कुरा उठाउनु आवश्यक छ। यो जागरुकता जगाउने काममा शिक्षाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ। अन्य परिवर्तनकारी प्रौद्योगिकी जसले हाम्रो जीवनशैलीमा परिवर्तन ल्याउँछ तिनलाई हेरेर हामीले शिक्षा दिने शैलीमा परिवर्तन ल्याउनुपर्छ। यसमा

स्वच्छ र अक्षय ऊर्जा, जल संरक्षण, समवहनीय खेती, पर्यावरण संरक्षण अनि अन्य हरित उपाय आदिले शिक्षणमा केन्द्र स्थान पाउनुपर्छ।

24. अनलाइन अनि डिजिटल शिक्षा : प्रौद्योगिकीको न्यायसम्मत उपयोग सुनिश्चित गरौं

24.1. नयाँ परिस्थिति र यथार्थहरूलाई नयाँ पहलहरू चाहिन्छन्। भरखरै बढ्न थालेको महामारीहरूले गुणवत्ता शिक्षाहरूको विकल्पहरू तयार हुनु आवश्यक भएको छ। किनभने यस्तो परिस्थितिमा पारम्परिक र व्यक्तिगत मोडको शिक्षा सम्भव हुँदैन। यसको परिप्रेक्ष्यमा राष्ट्रिय शिक्षा नीति 2020 ले यस्ता प्रौद्योगिकीका लाभ र महत्त्वलाई मान्यता दिन्छ तर यसका सम्भावित खतरा र जोखिमलाई पनि ध्यानमा राख्छ। तसर्थ सावधानीपूर्वक अनि उपयुक्त रूपले तयार पाइलट अध्ययनहरू गरी डिजिटल/अनलाइन शिक्षाबाट के लाभ र हानी छ, त्यसको पत्तो लाउनु पर्छ। यसैबिच चलिरहेको डिजिटल प्लेटफर्म र आईसीटी आधारित शिक्षण पहलहरू अघि सार्नुपर्छ अनि विस्तार गरी भविष्यका चुनौतिहरूको सामना गर्नुपर्छ।

24.2. डिजिटल विभाजनलाई सतत प्रयासद्वारा जस्तै 'डिजिटल भारत' जस्ता अभियानद्वारा नमेटाए र सहज मोलमा कम्प्युटर उपकरण उपलब्ध नभएसम्म डिजिटल/अनलाइन शिक्षाको पूर्ण लाभ पाउन सकिने छैन। तर यस्ता प्रौद्योगिकी उपयोगमा समताका सोचहरू पनि अघि राखेर काम गर्नुपर्छ।

24.3. प्रभावशाली अनलाइन शिक्षक बन्नका निम्ति शिक्षकहरूलाई उपयुक्त प्रशिक्षण अनि विकास चाहिन्छ। पारम्परिक कक्षाको एक असल शिक्षक स्वचालित रूपमा एक असल अनलाइन शिक्षक सिद्ध हुन्छ भने पहिलेबाटै मात्र सकिन्न। अध्यापनमा आवश्यक परिवर्तनहरू अतिरिक्त अनलाइन मूल्याङ्कनका निम्ति एउटा बेग्लै दृष्टिकोण चाहिन्छ। ठुलो स्तरमा अनलाइन परीक्षाहरू आयोजना गर्दा अनेकन चुनौतिहरू हुन्छन्। अनलाइन परिवेशमा सोध्ने प्रश्नहरूको सीमाहरू, नेटवर्क र बिजुलीको व्यावधानसित जुड्नु अनि अनैतिक प्रथाहरू रोकूपने चुनौतिहरू हुन्छन्। कति किसिमको पाठ्यक्रम/विषय जस्तो प्रदर्शन कला, विज्ञान व्यावहारिक अनलाइन/डिजिटल शिक्षा क्षेत्रमा सीमाहरू छन् जसलाई नयाँ उपायहरूले केही हदसम्म समाधान गर्न सकिन्छ। अनलाइन शिक्षालाई अनुभवात्मक अनि गतिविधि आधारित नगरे यो एउटा पर्दा/स्क्रिन आधारित सङ्कीर्ण शिक्षा बन्दछ।

24.4. निस्कँदै गरेको डिजिटल प्रौद्योगिकी अनि स्कुलदेखि उच्च शिक्षासम्मको शिक्षण पठनमा यसको लाभ दृष्टिमा राख्दै यस, नीतिले निम्नलिखित सुझावहरू दिन्छ:

क) अनलाइन शिक्षाका निम्ति पाइलट अध्यय: उचित एजेन्सीहरू जस्तै एनईटीएफ, सीआईईटी, एनआईओएस, आईजीएनओयु, आईआईटी, एनआईटी आदिलाई लिएर पाइलट अध्ययनहरू गरी शिक्षालाई अनलाइन शिक्षासित समन्वयन गर्दा हुने लाभहानीको मूल्याङ्कन गर्ने, अफठ्यारा र नराम्रा कुराहरू हटाउने चिन्तन अनि उपकरणसित विद्यार्थीको लत छुट्याउने र सुहाउँदिलो इ-कन्टेन्ट बनाई यस्ता पाइलट अध्ययनलाई सार्वजनिक बनाउने।

ख) डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर: भारतको क्षेत्रफल, विविधता, जटिलता अनि डिभाइस (कम्प्युटर उपकरण) प्रयोग समाधान गर्नका निम्ति शिक्षाको क्षेत्रमा खुलस्त रूपले, परस्पर, विकसित सार्वजनिक डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर निर्माण गर्ने आवश्यकता छ। यसका कैयौं प्लेटफर्महरू अनि पोइन्ट समाधान गर्न सकिन्छ।

यसले प्रौद्योगिकी आधारित समाधान प्रौद्योगिकीमा द्रुत गतिले प्रगति हुँदै जाँदा पुरानै नहोस् भन्ने सुनिश्चित गर्नुपर्छ।

- ग) **अनलाइन शिक्षण मञ्च अनि उपकरण:** उचित रूपले अहिले चलिरहेका इ-प्लेटफर्महरू जस्तै स्वयं दीक्षा – लाई विस्तार गरी शिक्षकलाई संरचित, उपयोगी सहज, प्रशस्त सिक्रेको विकास जाँच्ने सघाउ उपकरण उपलब्ध गराइने छ।
- घ) **सामग्री, निर्माण, डिजिटल रिपोजिटरी अनि प्रसार:** कोर्स वर्क, लर्निङ गेम्स अनि सिम्युलेक्सन अगमेन्टेड रियालिटी अनि भर्चुवल रियालिटीको निर्माण सहित कन्टेन्टको एक डिजिटल रिपोजिटरी विकसित गरिन्छ। यसमा प्रभावशीलता अनि गुणवत्ताका निम्ति उपयोगकर्ताद्वारा रेटिङ गर्नका निम्ति एउटा स्पष्ट सार्वजनिक प्रणाली हुनेछ। विद्यार्थीका निम्ति मनोरञ्जन आधारित अध्ययनका निम्ति उपयुक्त उपकरण जस्तै एप, स्पष्ट सञ्चालन निर्देशित कतिपय भाषाहरूमा भारतीय कला अनि संस्कृतिको एकीकरण आदि बनाइनेछ। विद्यार्थीका इ-सामग्रीको प्रयास गर्नका निम्ति एक विश्वनीय ब्याकअप तन्त्र प्रदान गरिनेछ।
- ङ) **डिजिटल विभाजन (अन्तर)लाई कम गर्नुपर्ने:** वास्तवमा भन्नु हो भने अहिले पनि जनसङ्ख्याको ठुलो अंशसँग डिजिटल पहुँच अति सीमित छ। चलिरहेको मास मिडिया, जस्तो टेलिभिजन, रेटियो अनि सामुहिक रेडियोहरू यथेष्ट उपयोग गरिनेछ। यस्तो शिक्षण कार्यक्रम 24X7 विभिन्न भाषाहरूमा विद्यार्थीहरूलाई उपलब्ध गराइने छ। विशेष ध्यान दिएर डिजिटल कन्टेन्ट सबै शिक्षक अनि विद्यार्थीलाई उपलब्ध उनीहरूकै शिक्षण माध्यममा गराइनुपर्छ।
- च) **भर्चुवल ल्याब्स:** भर्चुवल ल्याब बनाउनका निम्ति दीक्षा, स्वयं जस्तो इ-लर्निङ प्लेटफर्मको प्रयोग गरिन्छ। एसईडीजीईका विद्यार्थीहरूलाई शिक्षकहरूले पहिलेबाट लोड गरिएको सामग्रीजस्तो ट्याबजस्तो उपयुक्त डिजिटल उपकरण तयार पारी पर्याप्त पमा दिन सकिन्छ।
- छ) **शिक्षक प्रशिक्षक र प्रोत्साहन:** शिक्षकहरूलाई कठोर सिकारु-केन्द्रित प्रशिक्षण दिइनेछ। कसरी उच्च गुणवत्ता कन्टेन्ट सर्जक हुनु र शिक्षण प्लेटफर्म चलाउनु चस्ता कुराहरूमा प्रशिक्षण दिइनेछ।
- ज) **अनलाइन मूल्याङ्कन र परीक्षा:** उचित निकायहरू जस्तै प्रस्तावित राष्ट्रिय मूल्याङ्कन केन्द्र अथवा परख, स्कुल बोर्ड, एनटीए अनि अन्य तोकिएका निकायहरूले मूल्याङ्कन फ्रेमवर्कजस्तो योग्यता, पोर्टफोलियो, स्तरीय मूल्याङ्कन अनि मूल्याङ्कन विश्लेषण आदिका डिजाइन अनि त्यसको उपयोग गर्न थाल्नेछन्। एक्काईसौं शताब्दीको कौशल आवश्यकता बुझी शैक्षिक प्रौद्योगिकीको उपयोगमा एउटा पाइलट पाउनु सकिन्छ।
- झ) **सिक्रका लागि मिश्रित मोडल :** डिजिटल शिक्षा वा शिक्षणलाई अघि सार्न परम्परागत व्यक्तिगत रूपमा आम्नेसाम्ने सिक्रे महत्त्व पनि स्वीकार गर्न सकिन्छ। तदानुसार; विभिन्न विषय सिक्रका निम्ति विभिन्न मिश्रित प्रभावी मोडल वा नमुना छानिने छ।
- ञ) **मानकहरू पूर्ण गर्ने :** जति जति अनलाइन शोध निस्कन थाल्छ, एनईटीएफ अनि अन्य उचित निकायहरूले कन्टेन्ट प्रौद्योगिकी र शिक्षण शास्त्र अनलाइन/डिजिटल शिक्षण-पठन तयार गर्छ। यी मानकहरूबाट राज्यका ई-बोर्ड, स्कुल र स्कुल परिसर अनि उच्च शिक्षाले इ-लर्निङका निर्देशन पाउनेछन्।

24.5. विश्वस्तरीय डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चरको समर्पित एकाइ निर्माण, शिक्षण डिजिटल कन्टेन्ट र क्षमता : शिक्षणमा प्रौद्योगिकी एउटा यात्राको हो, लक्ष्य होइन। नीतिका उद्देश्यहरूलाई ढङ्गले लागु गर्न यसको क्षमता

बढाउनु पर्दछ। स्कुल र उच्च शिक्षा अनि इ-शिक्षा हेर्ने मन्त्रालयले यी कुराहरू स्थापित गर्छ वा प्रबन्ध गर्छ। प्रौद्योगिकी निरन्तर विकास भइरहेछ त्यसैले उच्चवत्ता ई-लर्निङ एउटा जीवन्त परिवेश विशषज्ञहरूको खाँचो पर्छ। इ-लरनिङ केन्द्रहरू विभिन्न क्षेत्र जस्तै प्रशासन, शिक्षण, प्रौद्योगिकी, डिजिटल शास्त्र अनि इ-परिचालनको मूल्याङ्कन आदिका विशेषज्ञहरूबाट बनेका हुन्छन्।

भाग - IV चिताएको पुऱ्याउने रणनीति

25. केन्द्रिय शिक्षा सल्लाहकार बोर्डको सशक्तिकरण

25.1. यस नीतिले चिताएको कुरा पुऱ्याउनु हो भने एउटा विशेषताहरूको सदैव उपलब्धता अनि राष्ट्रिय, राज्य, संस्थागत र व्यक्तिगत स्तरमा ठोस प्रयासहरू चाहिन्छ। यस प्रसङ्गमा यस नीतिको सुझाउ छ, केन्द्रिय सल्लाहकार बोर्ड (सीएबीई)-लाई सशक्त पार्नुपर्छ केवल विस्तारसित सरसल्लाह र शिक्षा र संस्कृतिका विकासका मुद्दाहरूलाई छानबिन गर्ने निकाय मात्र बनाई राखेर हुँदैन। एउटा पुनर्कल्पित र पुनर्जीवित यस्तो सल्लाहकार बोर्डले (सीएबाई) मानव संसाधन विकास मन्त्रालय अनि राज्यको स्तरमा कतिपय एकाइ/निकायसित मिलेर शिक्षाको भविष्य दर्शन (भिजन)लाई लगातार विकसित गर्ने, सुस्पष्टता ल्याउने, त्यसलाई मूल्याङ्कन गरी संशोधन गर्ने काम गर्ने छ र यसका निम्ति उत्तरदायी पनि रहनेछ।

25.2. शिक्षण र पठनमा ध्यान पुनः जगाउनका निम्ति मानवसंसाधन मन्त्रालयलाई फेरि शिक्षण मन्त्रालय (एमओई) भनी पुनः नामित गरिनुपर्छ।

26. वित्त पोषण : बहनीय अनि सबैका निम्ति गुणवत्ता शिक्षा

26.1. यो नीति शैक्षिक निवेशमा उल्लेखनीय वृद्धि गर्नका निम्ति प्रतिबद्ध छ किनभने समाजका भविष्यका निम्ति युवाहरू उच्चतर गुणवत्ता शिक्षादेकि उत्तम निवेश अरु केही छैन। दुर्भाग्यवश भारतमा शिक्षामा हुने व्यय घरेलु उत्पादको छ प्रतिशतसम्म पनि पुगेको छैन। छ प्रतिशत पर्ने कुरा 1968 कै शिक्षा नीतिमा भइसकेको थियो। सन् 1992 मा यही कुरा दोहोरिएको थियो तर 2017-2018 को विश्लेषण अनुसार शिक्षामा सार्वजनिक खर्च विश्लेषण अनुसार शिक्षामा सार्वजनिक खर्च बजटीय व्यय आँकडा 2017-2018 अनुसार 4.43 प्रतिशत मात्र छ अनि सरकारी व्ययको 10 प्रतिशत मात्र छ। यो आँकडा अधिकांश शिक्षित अनि विकासशील देशहरूभन्दा धेरै काम हो।

26.2. भारतको भावी आर्थिक, सामाजिक बौद्धिक एवम् तक्रिकी विकासका निम्ति केन्द्र र राज्य सरकार मिली चाँडै यो 6 प्रतिशत निवेशमा पुग्ने प्रयास गर्नुपर्नेछ। उच्चता गुणवत्ता एवम् समतापूर्ण सरकारी शिक्षा व्यवस्थाका निम्ति यतिको निवेश महत्वपूर्ण छ।

26.3. विशेष रूपले शिक्षासित युक्त महत्वपूर्ण तत्वहरूमा अनि घटकहरूलाई वित्तीय सहायताप्रदान गरिनेछ- जस्तो सबैको शिक्षा सुनिश्चित गर्नु सिक्रे संसाधन, पोषण सहायता, विद्यार्थीहरूको सुरक्षा एवम् स्वास्थ्य शिक्षक अनि कर्मचारीको पर्याप्त सङ्ख्या, शिक्षक हरूको विकास तथा पठाडि परेका सामाजिक र आर्थिक समूहलाई समतापूर्ण उच्चतर शिक्षा प्रदान गर्न प्रयास आदि।

26.4. मुख्यतः बुनियादी सुविधा र संसाधन सम्बन्धी एकमुष्ट खर्च अतिरिक्त यस नीति शिक्षा प्रणाली विकसित गर्ने उद्देश्यले निम्न लिखित क्षेत्रहरूलाई चिह्नित गरी ध्यान दिने सुझाव गर्छः क) गुणवत्ता प्रारम्भिक बाल्य शिक्षादेखि नै सुनिश्चित गर्नु, ख) सबै स्कुल र /स्कुल झुन्डका निम्ति पर्याप्त धन र उपयुक्त संसाधन, ग) पढ्ने लेख्ने अनि गुणन गर्ने बुनियादी क्षमता सुनिश्चित गर्ने। घ) भोजन एवम् पोषण उपलब्ध गराउने ङ) शिक्षक शिक्षा अनि शिक्षकको सतत विकासमा निवेश, च) उत्कृष्टता प्राप्त गर्न विश्वविद्यालय एवम् महाविद्यालयमा सुधार छ) अनुसन्धान विकास अनि ज) प्रौद्योगिकी अनि अनलाइन शिक्षाको व्यापक उपयोग

26.5. शिक्षा क्षेत्रमा पाएको सीमित मात्रामा उपलब्ध वित्त पनि जिल्ला/सङ्ख्याको स्तरमा समयमा व्यय गरिदैन र यस राशिको लक्षित उद्देश्य प्राप्त हुँदैन। उपलब्ध बजेटको उपयोगितामा क्षमता बढाउनु आवश्यक छ। वित्तीय प्रशासनले ठिक समयोचित मात्रामा धन उपलब्ध गराउनु पर्ने र त्यसको व्यय इमान्दारीसित होस् भन्ने कुरा सुनिश्चित गर्नुपर्छ। सरकारी संसाधनको कुशल उपयोग अनि धन पार्किङबाट बाँच्नका निम्ति जीएफआर, पीएएफएमएस एवम् सही ठाउँमा व्यय सम्बन्धित प्रावधान लागु गर्ने कार्यान्वयन एजेन्सीहरूका निम्ति जारी गरिनेछ। राज्य/उच्चतर शिक्षा संस्थानहरूले प्रदर्शन आधारित वित्तपोषण तन्त्र तयार गर्न सक्छन्। प्रस्तावित नियामक नयाँ पारदर्शी प्रकटीकरण, संस्थानहरूका सशक्तिकरण एवम् स्वायत्तता, उत्कृष्ट एवम् योग्य विशेषज्ञहरूका प्रमुख पदमा नियुक्ति आदि सामेल छ। यस्तै वित्तको सजिलो अनि पारदर्शी प्रवाहमा सहयोग मिल्नेछ।

26.6. यस नीतिले शिक्षा क्षेत्रमा निजी परोपकारी गतिविधिहरू पुनर्जीवित गर्ने, सक्रिय रूपमा प्रोत्साहित गर्ने र समर्थन गर्ने निधो गरेको छ। विशेष रूपले बजटीय समर्थनको अतिरिक्त कुनै पनि सार्वजनिक शैक्षिक संस्थानहरूले निजी परोपकारी धन जुटाउने दिशामा पहल गर्न सक्छन्।

26.7. यस नीतिले शिक्षाको व्यवसायीकरणका मुद्दालाई विभिन्न मोर्चामा समाधान गर्ने प्रयास गरेको छ। यसमा 'सरल तर कठोर' नियमन दृष्टि सामेल छ। वित्त प्रक्रियाहरू, कार्यपद्धति, उपलब्ध पाठ्यक्रम, पारदर्शिता एवम् स्वप्रकटीकरण, शिक्षामा पर्याप्त निवेश, सरकारी तथा निजी सबै संस्थानहरूमा कुशल प्रशासन अनि तन्त्रहरूमा जोर दिइएको छ।

27. कार्यान्वयन

27.1. कुनै पनि नीतिको प्रभावशिलता कार्यान्वयनमा निर्भर गर्छ। यसका निम्ति कैयौँ निकायहरूद्वारा समन्वयित एवम् व्यवस्थित तरिकाले धेरै पहलहरू गरिनुपर्छ अनि कतिपय पाइलाहरू उठाउनु पर्छ। यस नीतिको कार्यान्वयनका निम्ति धेरै निकायहरूजस्तै एमएचआरडी, केब, केन्द्र एवम् राज्य सरकार, शिक्षा सम्बन्धी मन्त्रालय राज्यको शिक्षा विभाग, बोर्डहरू एनटीए, स्कुल वा उच्चतर शिक्षाको नियामक निकायहरू सबै सामेल भएर योजनाहरू तयार पारी समन्वयन र तालमेल मिलाई काम गर्नका निम्ति नेतृत्व सुनिश्चित गरिनेछ।

27.2. क्रियान्वयनका निम्ति निम्नलिखित सिद्धान्तहरू हुनेछन् : प्रथमतः नीतिको भावना अनि प्रयोजन क्रियान्वयनका निम्ति महत्त्वपूर्ण पक्ष हो। दोस्रो नीतिगत पहलको चरणबद्ध तरिकाले क्रियान्वित गर्न महत्त्वपूर्ण छ। किनभने नीतिको प्रत्येक बिन्दुमा कैयौँ पाइलाहरू छन्। अनि प्रत्येक चरण पछिबाट आउने चरणको आधार बन्दछ। तेस्रो प्राथमिकीकरण द्वारा कामलाई क्रमबद्ध तरिकाले गर्नुपर्छ। यसमा सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण अनि अति आवश्यक पहिले गरिनुपर्छ ता कि मजबुत आधार तयार हुनसकोस्। चौथो, क्रियान्वयनको व्यापकता महत्त्वपूर्ण

हुनेछ। यस नीतिमा समग्र दृष्टिकोण छ र आपस्तमा जोडिएका अवयवहरूको ख्याल राखी काम गर्नुपर्छ। पाचाँ टुक्रे प्रयास र काम नगरी समग्रताबाट बाञ्छनीय उद्देश्य प्राप्ति सुनिश्चित गर्नुपर्छ। अतः केन्द्र र राज्यको योजना निर्माण, संयुक्त निग्रानी अनि समन्वयपूर्ण क्रियान्वयनको आवश्यकता छ। छैटौँ : सन्तोषजनक निष्पादनका निम्ति मानव, संरचनागत अनि वित्तीय संसाधन जुटाउनु मुख्य र महत्त्वपूर्ण छ। अन्तमा क्रियान्वयनका उद्देश्य विविध उपायहरूलाई परस्परमा जोडी सावधानीपूर्वक विश्लेषण अनि समीक्षा सबै पक्षबाट हेरी गर्नुपर्ने हुन्छ। यस्तो केही काममा निवेश पनि सामेल हुन्छ (उदाहरणका निम्ति प्रारम्भिक बाल्यावस्था शिक्षाको बुनियादी ढाँचा) लाई बलियो बनाउनुपर्छ ता कि भावी कार्यक्रमहरू बाधारहित सञ्चालन होस्।

27.3. सम्बद्ध मन्त्रालयसित समन्वय गरेर तिनीहरूसित परामर्श गरीकन केन्द्र एवं राज्य दुवै स्तरमा विषयबारे छलफल गर्न क्रियान्वयन विशेषज्ञ समितिहरूको गठन गरिनेछ । जसले यस नीतिका उद्देश्यलाई चरणबद्ध अनि स्पष्ट रूपले प्राप्त गर्नका लागि उपर्युक्त सिद्धान्तकै आधारमा एउटा विस्तृत क्रियान्वयन योजना तयार गर्नेछ । मानव संसाधन विकास मन्त्रालय एवं राज्यद्वारा निर्दिष्ट टोली (टिम) -द्वारा प्रत्येक क्रियान्वयन बिन्दुका लागि राखिएका लक्ष्यकै अनुसार नीतिलाई प्रत्येक वर्ष संयुक्त समीक्षा गरिनेछ अनि केबलाई साझा गरिनेछ । 2030-40 का दशकसम्म सम्पूर्ण नीति क्रियान्वयन अवस्थामा आइसकेछ अनि त्यस पश्चात् एक पछि अर्को व्यापक समीक्षा गरिनेछन् ।

प्रयुक्त सङ्केत अक्षरहरूका सूचि

एबीसी	- एकाडेमिक ब्याङ्क अफ क्रेडिट
एआई	- आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्स
एसी	- अटोनोमस डिग्री-ग्रान्टिङ कलेज
एईसी	- एडल्ट एडुकेसन सेन्टर
एपीआई	- एप्लिकेसन प्रोग्रामिङ इन्टरफेस
एवाईयुएसएच	- आयुर्वेदा, योगा एन्ड नेच्युरोप्याथी, युनानी, सिद्ध एन्ड होमियोपेथी
बाएड	- बेचोलर अफ एडुकेसन
बीईओ	- ब्लक एडुकेसन अफिसर
बीआईटीई	- ब्लक इन्स्टिट्युट अफ टिचर एडुकेसन
बाओए	- बोर्ड अफ एसेसेमेन्ट
बीओजी	- बोर्ड अफ गभर्नर
बीआरसी	- ब्लक रिसोर्स सेन्टर
बी बीओसी	- बोचेलर अफ बोकेसनल एडुकेसन
सीएबई	- सेन्टर एडभाइजरी बोर्ड अफ एडुकेसन
साबासाएस	- चोइस बेस्ड क्रेडिट सिस्टम
सीबीएसई	- सेन्ट्रल बोर्ड अफ सेकेन्डेरी एडुकेसन
साआईईट	- सेन्ट्रल इन्स्टिट्युट अफ एडुकेसनल टेक्नोलजी
सीएमपी	- करियर म्यानेजमेन्ट एन्ड प्रोग्रेस
सीओए	- काउन्सिल अफ आर्टिटेक्चर
सीपीडी	- कन्टिन्युवस प्रोपेसनल डेभलपमेन्ट
सीआरसी	- क्लस्टर रिसोर्स सेन्टर
सीडब्लूएसएन	- चिल्ड्रेन्स विथ स्पेसियल निड
डीएई	- डिपार्टमेन्ट अफ एटोमिक एनर्जी
डीबीटी	- डिपार्टमेन्ट अफ बायोटेक्नोलजी
डीईओ	- डिस्ट्रिक्ट एडुकेसन अफिसर
डीआईईटी	- डिस्ट्रिक्ट इन्स्टिट्युट अफ एडुकेसन एन्ड ट्रेनिङ

डीआईकेएसएचए	- डिजिटल इन्फ्रास्ट्रक्चर फर नलेज सेयरिड
डीएसई	- डिरेक्टोरेट अफ स्कुल एडुकेसन
डीएसटी	- डिपार्टमेन्ट अफ साइन्स एन्ड टेक्नोलजी
ईसीसीई	- अर्ली चाइल्डहुड केयर एन्ड एडुकेसन
ईईसी	- एमिनेन्ट एक्सपर्ट कमिटी
जीसीईडी	- ग्लोबल एक्सपर्ट कमिटी
जीडीपी	- ग्रास डोमेस्टिक प्रडक्ट
जीईसी	- जेनरल एडुकेसन काउन्सिल
जीईआर	- ग्रास एनरोलमेन्ट रेसियो
जीएफआर	- जेनरल फिन्यासियल रूल
एचईसीआई	- हायर एडुकेसन कमिसन अफ इन्डिया
एचईजीसी	- हायर एडुकेसन ग्राण्ट्स काउन्सिल
एचईआई	- हायर एडुकेसन इन्स्ट्रुक्शन्स
आईसीएआर	- इन्डियन काउन्सिल अफ एग्रिकल्चरल रिसर्च
आईसीएचआर	- इन्डियन काउन्सिल अफ हिस्टोरिकल रिसर्च
आईसीएमआर	- इन्डियन काउन्सिल अफ मेडिकल रिसर्च
आईसीटी	- इन्फरमेसन एन्ड कम्युनिकेसन टेक्नोलजी
आईडीपी	- इन्स्ट्रुक्शनल डेभलोपमेन्ट प्लान
आईडीएनओयु	- इन्दिरा गान्धी नेसनलओपन युनिभर्सिटी
आईआईएम	- इन्डियन इन्स्टिट्यूट अफ म्यनेजमेन्ट
आईआईटी	- इन्डियन इन्स्टिट्यूट अफ टेक्नोलजी
आईआईटाआई	- इन्डियन इन्स्टिट्यूट अफ ट्रान्सलेसन एन्ड इन्टरप्रिटेसन
आईएसएल	- इन्डियन साइन ल्याङ्ग्वेज
आईटीआई	- इन्डस्ट्रियल ट्रेनिङ इन्स्टिट्यूट
एमएड	- मास्टर अफ एडुकेसन
एम्बीबीएस	- बेचलर अफ मेडिसिन एन्ड बेचलर अफ सर्जरी
एमईआरयु	- मल्टिडिस्प्लनेरी एडुकेसन एन्ड रिसर्च युनिभर्सिटी
एमएचएफडब्लू	- मिनिस्ट्री अफ हेल्थ एन्ड फेमिली वेलफेयर नेसनल एडुकेसन पोलिसी 2020

एमएचआरडी	- मिनिस्ट्री अफ ह्युमन रिसोर्स डेभलोपमेन्ट
एमओई	- मिनिस्ट्री अफ एडुकेसन
एमओओसी	- म्यासिभ ओपन एनलाइन
एमओओसी	- म्यासिभ ओपन अनलाइन कोर्स
एमओयु	- मेमोरेन्डम अफ अन्डरस्टान्डिङ
एम.फिल	- मास्टर अफ फिलोसफी
एमडब्लूसीडी	- मिन्स्ट्री अफ विमेन् एन्ड चाइल्ड डेभलपमेन्ट
एनएसी	- नेसनल एक्किडिटेसन काउन्सिल
एनएएस	- नेसनल एचिभमेन्ट सर्वे
एनसीसी	- केडेट कर्प्स
एनसीईआरटी	- नेसनल काउन्सिल अफ एडुकेसनल रिसर्च एन्ड ट्रेनिङ
एनसीएफ	- नेसनल करिक्युलम फ्रेमवर्क
एनसीएफएसई	- नेसनल करिक्युलम फ्रेमवर्क फर स्कुल एडुकेसन
एनसीएफटीई	- नेसनल करिक्युलम फ्रेमवर्क फर टिचर एडुकेसन
एनसीआईभीई	- नेसनल कमिटी फर द इन्टिग्रेसन अफ भोकेसनल एडुकेसन
एनसीपीएफईसीसीई	- नेसनल करिकुलर एन्ड पेडागोगिकल फ्रेमवर्क फर अर्ली चाइल्डहुड केयर एन्ड एडुकेसन
एनसीटीई	- नेसनल काउन्सिल फर टिचर एडुकेसन
एनसीभीईटी	- नेसनल काउन्सिल फर भोकेसनल एडुकेसन एन्ड ट्रेनिङ
एनईटीएफ	- नेसनल एडुकेसनल टेक्नोलजी फोरम
एनजीओ	- नन गभर्मेन्टल अर्गनाइजेसन
एएचईक्यूएफ	- नेसनल हायर एडुकेसन क्वालिफिकेसन्स फ्रेमवर्क
एएचईआरसी	- नेसनल हायर एडुकेसन रेगुल्यटोरी काउन्सिल
एनआईओएस	- नेसनल इन्स्टिट्यूट अफ ओपन स्कुलिङ
एनआईटी	- नेसनल इन्स्टिट्यूट अफ टेक्नोलजी
एनआईटीआई	- नेसनल इन्स्टिट्यूसन फर ट्रान्स्फर्मिङ इन्डिया
एनपीई	- नेसनल पोलिसी अन एडुकेसन
एनपीएसटी	- नेसनल प्रोफेसनल स्ट्यानडर्ड्स फर टिचर्स

एनआरएफ	- नेसनल रिसर्च फाउन्डेसन
एनएसक्यूएफ	- नेसनल स्किल्स क्वालिफिकेसन्स फ्रेम वर्क
एनएसएसओ	- नेसनल स्याम्पल सर्वे अफिस
एटीए	-नेसनल टेस्टिङ एजेन्सी
ओबासी	- अदर ब्याकवार्ड क्लासेस
ओडीएल	- ओपन एन्ड डिस्टेन्स लर्निङ
पीएआरएकेएच	- पर्फमेन्स एसेस्मेन्ट, रिभ्यु एन्ड एलालिसिसि अफ नलेज फर हलिस्टिक डेभलेपमेन्ट
पीसीआई	- फार्मोसी काउन्सिल अफ इन्डिया
पाएफएमएस	- पब्लिक फइनान्सियल म्यानेज्मेन्ट सिस्टम
पीएचडी	- डक्टर अफ फिलोसफी
पीएसएसबी	- प्रोफेसनल स्ट्यान्डर्ड सेटिङ बडी
पीटीआर	- प्युपिल टिचर रेसियो
आर एन्ड आई	- रिसर्च एन्ड इनोभेसन
आरसीआई	- रिह्याविलिटेशन काउन्सिल अफ इन्डिया
आरपीजब्लीडी	- राइट्स अफ पर्सन्स विथ डिसएबिलिटिस
एसएसएस	- स्टेट अचिभमेन्ट सर्वे
एससी	- सेड्युल्ड कास्ट
एससीडीपी	- स्कुल कम्प्लेक्स/क्लस्टर डेभलपमेन्ट प्लान्स
एससीईआरटी	- स्टेट काउन्सिल अफ एडुकेसन रिसर्च एन्ड ट्रेनिङ
एससीएफ	-स्टेट करिकुलर फ्रेमवर्क
एससीएमसी	- स्कुल कम्प्लेक्स म्यानेजमेन्ट कमिटी
एसडीजी	- सस्टेनेबल डेभलपमेन्ट गोल
एसडीपी	- स्कुल डेभलपमेन्ट प्लान
एसईडीजी	- सोसियो इकोनोमिकल्ली डिसएडभान्टेज्ड ग्रुप
एसईजेड	- स्पेसल एडुकेसन जोन
एसआईओएस	- स्टेट इन्स्टिट्यूट्स अफ ओपन स्कुलिङ
एसएमसी	- स्कुल म्यानेजमेन्ट कमिटी

एसक्यूएएएफ	- सकुल क्वालिटी एसेसमेन्ट एन्ड एक्क्रेडिटेसन फ्रेमवर्क
एसएसए	- सर्वशिक्षा अभियान
एसएसएस	- सिम्पल स्ट्रुक्चरडर्ट संस्कृत नेसनल एडुकेसन पोलिसी 2020-66
एसएसएसए	- स्टेट स्कुल स्ट्रुक्चरडर्ट्स अथोरिटी
एसटी	- सेड्युल्ड ट्राइब्
एसटीईएम	- साइन्स, टेक्नोलजी, इन्डिनियरिङ एन्ड म्याथमेटिक्स
एसटीएस	- संस्कृत श्रु संस्कृत
एसडब्ल्यूएवाईएएम	- स्टडी वेभ्स अफ एक्विटि लर्निङ फर यड एस्पाइरिङ माइन्ड्स
टीईआई	- टिचर एडुकेसन इन्स्टिट्युसन
टीईटी	- टिचर एलिजिबिलिटी टेस्ट
यु-डीआईएसई	- युनिफाइड डिस्ट्रिक्ट इन्फरमेसन सिस्टम फर एडुकेसन
युजीसी	- युनिभर्सिटी ग्रान्ट्स कमिसन
युएनईएससीओ	- युनाइटेड नेसनस एडुकेसनल, साइन्टिफिक एन्ड कल्चरल अर्गनाइजेसन
युटी	- युनियन टेरिटोरी
भीसीआई	- भेटनेरी काउन्सिल अफ इन्डिया

*****